

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SIMONE DE BEAUVOIR

VEDA TÖRENI

Çeviren: Nesrin Altınova

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://fantey.org>

EDEBİYAT

VEDA TÖRENİ

SIMONE DE BEAUVOIR (9 Ocak 1908-14 Nisan 1986)

İlköğretimini Katolik okullarında gördü. Babasının yönlendirmesiyle 1925'te matematik, felsefe, edebiyat ve dil alanlarında yükseköğrenimine başladı. 1928 yılında Sorbonne'dan diploma alan dokuz kadından biriydi. École Normale Supérieure'de felsefe öğretmenliği sınavlarına hazırlanırken hayat arkadaşı olacak Jean-Paul Sartre'la tanıştı. 1929-1943 arasında, Marsilya, Rouen, Paris gibi şehirlerde lise öğretmenliği yaptı. 1943 yılında yazdığı *Konuk Kız* ilk edebi eseri olarak görülür. Ardından *Başkalarının Kani* (1945), *Bütün İnsanlar Ölümlüdür* (1946), *Mandarinler* (1954 Goncourt Ödülü), *Güzel Görüntüler* (1966) ve *Yıkılmış Kadın* (1968) geldi. Bir yazar için yaşamın mutluluğu ile yazmanın gerekliliği arasında seçim yapmanın imkânsız olduğu fikri otobiyografik yazılarının temelini oluşturdu. Bir yanda paylaşılan bir mutluluk öte yanda da hayat kurtaran bir sıkıntı varken, kendini eserlerinin nesnesi yaparak bu ikilemden biraz olsun kurtuldu. Dünya çapındaki feminist hareketin kaynak eseri olmuş *İkinci Cins* (1949) kitabının dışında de Beauvoir'ın birçok felsefi ve teorik metni vardır. Elli bir yıllık hayat arkadaşı Jean-Paul Sartre'ın ölümünden sonra Simone de Beauvoir *Veda Töreni* (1981) ile Sartre'la mektuplaşmalarının büyük bir kısmını yayımladı. Ölümüne kadar, Sartre'la birlikte kurdukları *Les Temps Modernes* dergisine katkıda bulunmaya ve feminizm hareketiyle olan dayanışmasını da her fırsatta çeşitli yollarla göstermeye devam etti.

NESRİN ALTINOVA (10 Ekim 1920-9 Kasım 2011)

İstanbul'da doğdu. İlkokulu Sainte-Jeanne d'Arc Fransız Okulunda, ortaokul ve liseyi de Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesinde tamamladı. 1941-43 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümünde yüksek öğrenim gördü. 1943 yılında evlenerek yarını bıraktığı yüksek öğrenimini bu kez 1963-68 yıllarında yine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Filolojisinde sürdürdü. 1968 Mayıs-ında, üniversitedeki profesörlerin de yönlendirmesiyle, Victor Hugo'nun *Sefiller* adlı romanıyla çevirmenliğe başladı. Kırk yıla yakın süren bu uzun soluklu çevirmenlik yaşamında Fransız ve Rus edebiyatının temel direkleri sayılan elliye yakın kitap çevirdi. Hugo, Balzac, Zola, Tolstoy, Dostoyevski gibi dünya edebiyat tarihinin ünlü isimlerinin eserlerini, bu yazarların ruhunu hoşnut edecek kıvam ve ustalıkta çevirerek Türkçeye kazandırdı. Çevirdiği klasik romanlar arasında *Notre Dame de Paris*, *Eugénie Grandet*, *Germinal*, *Karamazov Kardeşler*, *Deniz İşçileri*, *Anna Karenina* ve *Suç ve Ceza* sayılabilir. Ayrıca, 1968-70 yıllarında *Meydan Larousse*'ta da çevirmen olarak görev aldı. 1993 yılında, çevirileri nedeniyle, Fransız Milli Eğitim Bakanlığınca "Palme Académiques" şövalyelik nişanı ve aynı yıl Fransız Kültür Bakanlığınca da "Art et Lettres" şövalyelik nişanıyla ödüllendirildi. İstanbul'da vefat etti.

Veda Töreni

© 2019, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

La cérémonie des adieux

© 1981, Editions Gallimard

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çeviren Nesrin Altınova

Kitap Editörü Esra Kökkılıç

Kapak Tasarımı Füsün Turcan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-038-085-9

1. Basım: Kasım 2019

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftelhavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com – info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

SIMONE DE
BEAUVOIR
VEDA TÖRENİ

Çeviren: Nesrin Altınova

*Sartre'ı sevmiş olanlara,
sevenlere,
sevecek olanlara.*

GİRİŞ

İşte, basılmadan önce okumamış olacağınız kitaplarımın ilki – kuşkusuz tek olanı. Bütünüyle size adanmış ve sizi ilgilendirmiyor.

Gençliğimizde, tutkulu bir tartışmanın sonunda ikimizden biri parlak bir başarı elde ettiğinde öbürüne, “Kutunuzun içindesiniz!” derdi. Kutunuzun içindesiniz, oradan çıkmayacaksınız, ben de orada size ulaşamayacağım: Beni sizin yanınıza gömseler bile sizin küllerinizden benim kemiklerime hiçbir geçit olmayacak.

Kullandığım bu siz bir aldatmacadır, retorik bir yapmacık. Onu kimse işitmiyor; ben kimseyle konuşmuyorum. Aslında, Sartre’ın dostlarına hitap ediyorum, onun son yıllarını daha yakından bilme arzusunda olanlara. O yılları yaşadığım gibi anlattım. Biraz kendimden söz ettim çünkü tanık, tanıklığının bir parçasıdır ama bunu olabildiğince az yazdım. Önce konuştum/okudum/diğ i için; sonra

da olayları nasıl karşıladığımı soran dostlara yanıt olarak belirttiğim gibi: “Bu söylenemez, yazılamaz, düşünülemez; sadece yaşanır, hepsi bu.”

Bu anlatı her şeyden önce şu on yıl boyunca tuttuğum günlüğe dayanıyor. Bir de topladığım sayısız tanıklığa. Sartre’in sonunu anlatmaya yazılarıyla ya da sözlü olarak bana yardım eden herkese teşekkür ederim.

1970.

Bütün yaşıamı boyunca Sartre, hep kendini tartışma konusu yapmayı, kendisini yeniden gözden geçirmeyi sürdürdü. “İdeolojik çıkarları” adını verdiği şeylerin değerini bilmekle birlikte onlardan uzaklaşmak istemiyordu, onun içindir ki “beyin patlatmak” için güç bir çaba harcayarak çoğu zaman “kendine karşı düşünmeyi” seçti. Karıştırıldığı ve onu son derece etkileyen 68 olayları onun için yeni bir gözden geçirme fırsatı oldu. Bir aydın olarak kendini kabul edilmemiş hissediyordu. Böylece ondan sonraki iki yıl süresince aydının rolü üzerinde düşünmeye ve bu konudaki görüşünü değiştirmeye yöneldi.

Bu konuda sık sık düşüncesini açıkladı. O zamana kadar¹ Sartre aydını; bilginin evrenselliği ile ürününü olduğu egemen sınıfın özelliği arasındaki çelişkinin, uyumsuzluğun böldüğü bir “uygulamalı bilgi teknisyeni” gibi düşünmüştü: Böylece Hegel’in tanımladığı gibi, mutsuz vicdanı simgeliyordu; bizzat bu vicdan huzursuzluğundan kendi vicdanını tatmin ederken bunun ona prole-

¹ Özellikle Japonya’da verdiği konferanslarda.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

taryanın tarafını tutma olanağı sağladığını sanıyordu. Şimdi, Sartre bu aşamanın ötesine geçmek gerektiğini düşünüyordu: Yeni bir *halk* statüsü bulmaya girişmek için *klasik aydın*'ın karşısına, entelektüel anı kendiliğinden yadsıyan *yeni aydın*'ı çıkarıyordu; yeni aydın gerçek evrenselliği başarıya ulaştırmak amacıyla kütle içinde erimeye çabalar.

Sartre bu davranış çizgisini, henüz açıkça çizmeden izlemeyi denemişti. 68 güzünde, kimi kez çoğaltılmış, kimi kez de basılmış olarak eylem komiteleri arasında dolaşan bir bültenin, *Interluttés*'ün, yönetimini üstlenmişti. Geismar'la birçok kez karşılaşp görüşmüş ve onun 69 yılı başlarında kendisine açıkladığı bir düşünceyle pek ilgilenmişti: Kitlelerin kitlelere sesleneceği ya da daha doğrusu, halkın, mücadelelerinin kısmen yeniden şekillendiği bu mecrada, kitleleri bu sürece dahil etmek amacıyla onlara sesleneceği bir gazete yayımlamak. Gerçekleşen bir başlangıcın ardından, tasarı birdenbire yön değiştirdi. Ama Geismar *Gauche prolétarienne*'e (GP) [Proleter Sol] katılıp da Maocular onunla birlikte *La Cause du peuple*'ü [Halkın Davası] kurunca tasarı gerçekleşti. Gazetenin sahibi yoktu. İşçiler tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak yazılıyordu ve etkin biçimde satışı yapılıyordu. Fransa'da 70 yılından başlayarak işçiler tarafından sürdürülen mücadeleler konusunda bir fikir vermeyi amaçlıyordu. Çoğu zaman aydınlara ve Roland Castro davası konusunda da bizzat Sartre'a düşmanca bir tavır sergiledi.¹

¹ Vive la Revolution'un (VLR) [Yaşasın Devrim] militanı Roland Castro, Clavel, Leiris, Genet ve daha başkalarıyla, ısıtma gazından boğulan beş göçmen işçinin ölümünü protesto etmek amacıyla CNPF'in [Fransız Ulusal İşverenler Konseyi] bürolarını işgal etmişti. CRS [Cumhuriyetçi Güvenlik Birliği] onları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu arada Sartre, Geismar'ın aracılığıyla GP'nin birçok üyesiyle görüştü. *La Cause du peuple*'ün kimi kaleleri rejime şiddetle saldırınca yazı işleri müdürü Le Dantec ile yardımcısı Le Bris tutuklandı, Geismar ve başka militanlar Sartre'a onların yerini almasını önerdi. O da hiç duraksamadan kabul etti, çünkü adının ağırlığının Maoculara yararlı olabileceğini düşünüyordu. daha sonra Brüksel'de yapılan bir konuşma sırasında, "Utanmadan ünümü teraziye koydum," diyecekti. O andan sonra Maocular aydınlar hakkındaki düşünce ve taktiklerini değiştirmek zorunda kaldılar.

27 Mayıs günü görülen ve Sartre'ın tanıklık ettiği Le Dantec ile Le Bris davasını *Tout compte fait*'de [*Her Şey Olup Bittikten Sonra*] anlattım. O gün, hükümet GP'nin dağıtıldığını bildirdi. Kısa bir zaman önce Mutualité'de Geismar'ın, davayı protesto etmek için halkı 27 Mayıs günü sokağa inmeye çağırdığı bir miting yapılmıştı: Sekiz dakikadan fazla konuşamamıştı ancak bu kadarı bile tutuklanmasına yetti.

Sartre'ın yönetimindeki *Halkın Davası*'nın ilk sayısı 1 Mayıs 1970'te çıkmıştı. İktidar onun yakasına yapışmadı, ama içişleri bakanı her sayıyı kaynağında toplattı: Bereket versin matbaacı toplatmadan önce sayıların çoğunluğunu çıkarmayı başarıyordu. Bunun üzerine hükümet satıcılara saldırarak, onları dağıtılmış derneği yeniden kurma suçuyla olağanüstü bir mahkemeye gön-

hırpalamış, tutuklamış, sonra da kırmızı ışıktaki arabadan inip kaçmaya çalışan Castro dışında hepsini salıvermişti. Castro yeniden polislerle yakalanınca onlara karşı şiddet kullanmakla suçlandı. Mahkûm oldu, çünkü yargıç davayı makbul tek zemin olan siyasi zemine yerleştirmeyi reddetti. Sartre ondan yana tanıklık etti, *La Cause du Peuple* bu tanıklığı düşmanca yorumladı.

derdi. Sartre'ın, benim ve pek çok dostun ciddi biçimde rahatsız edilmeksizin Paris'in göbeğinde gazeteyi nasıl sattığımızı da anlattım. Günün birinde, yetkililer bu sonuçsuz mücadeleden usandı ve *Halkın Davası* kiosk-larda dağıtıldı. Bir "*Halkın Davası Dostları*" derneği kuruldu, Michel Leiris ile ben bu derneğin yöneticisiydik. Derneğin bildirim alındısını vermeyi önce reddettiler; bunun bize verilmesi için idari mahkemeye başvurmak gerekti.

Haziran 70'te Sartre, Tillon'la temel direği oldukları Kızıl Yardımı kurmaya katkıda bulundu, örgütün amacı baskıya karşı savaşırmaktı. Büyük bölümü Sartre tarafından kaleme alınan bir yazıda Ulusal Önlem Komitesi başka şeyler arasında şunları da bildiriyordu:

Kızıl Yardım demokratik, yasal olarak açıklanmış, bağımsız bir dernek olacak; başlıca amacı baskı kurbanlarının siyasal ve tüzel savunmalarını sağlamak ve hiçbir istisna olmaksızın kurbanlara ve ailelerine maddi manevi destek vermek olacak...

...Halk dayanışmasını örgütlemekten adaleti ve özgürlüğü savunmak olanaksızdır. Halktan doğan Kızıl Yardım halkın savaşında ona yardım edecektir.

Örgüt belli başlı solcu grupları, aydın bir Hristiyan grubu¹ ve çeşitli isimleri kapsıyordu. Siyasal alanı çok genişti. Her şeyden önce, GP'nin dağıtılmasından sonra, Marcellin tarafından başlatılan tutuklama dalgasına karşı çıkmak istiyordu. Pek çok militan tutuklanmıştı. Onların durumları hakkında bilgi toplamak, etki biçimleri bulmak gerekiyordu. Kızıl Yardımın binlerce üyesi

¹ Merkez sağda konumlanan, aydın Hristiyan düşünce yayını *Témoignage chrétien* [Hristiyan tanıklığı] isimli gazetenin başlattığı bir hareket -ed.n.

vardı. Paris'in çeşitli mahallelerinde ve taşrada merkez komiteler kuruldu. Taşra komiteleri arasında en etkinini Lyon komitesi idi. Paris'te, örgüt özellikle göçmenlerin sorunlarıyla uğraştı. Genel anlamda bu topluluklar siyasal açıdan seçici olmasına karşın, bu alanda en büyük etkinliği gösterenler ve göçmenleri az çok ele alanlar Maocular oldu.

Militan görevlerini ateşli bir çabayla yürütürken, Sartre gene de zamanının en büyük bölümünü yazın çalışmalarına ayırıyordu. Flaubert konusundaki büyük yapıtının üçüncü cildini tamamlıyordu. 1954'te, Roger Garaudy ona, "Aynı kişiyi, ben Marksist yöntemlerle, siz de varoluşçuluk yöntemleriyle anlatmaya çalışalım," önerisinde bulunmuştu. Sartre, *Qu'est-ce que la littérature?*'de [Edebiyat Nedir?] pek çok kötülediği, ama mektuplarını okuduğu zaman hoşlandığı Flaubert'i seçmişti: Onda kendisini çeken, hayali olanın her şeyden üstün tutulmasıydı. Sartre o zaman on kadar defter doldürmüştü, sonra da 1955'te yarım bıraktığı bin sayfalık bir inceleme yazmıştı. Bunu yeniden ele aldı ve 68'den 70'e kadar bütünüyle değiştirip düzelitti. Buna *L'Idiot de la famille* [Ailenin Aptalı] adını verdi ve büyük coşkuyla kaleminden döküldüğü gibi yazdı. "Bir yöntemi göstermek, bir adamı göstermek söz konusuydu."

Niyetleri konusunda defalarca açıklamada bulundu. Mayıs 71'de Contat ve Rybalka'yla konuşurken, bilimsel bir yapıtın söz konusu olmadığını kesinlikle belirtti, çünkü kavramları değil, temel bilgi zamanı kendi içine sokan bir fikir olduğundan, onları kullanıyordu: mesela edilgenlik bilgisi gibi. Flaubert'e karşı "empatik" bir tavır takınıyordu. "Amacım bu benim: Her insan pekâlâ anlaşılabilir, yeter ki uygun yöntem kullanılsın ve gerekli belgelere sahip olunsun." Bir de "Flaubert'in kendini

nasıl tanımadığını ve aynı zamanda nasıl da kusursuz biçimde anladığını gösterdiğimde yaşanmış deneyim adını verdiğim şeyi ifade ediyorum; yani bir bilgi, herhangi bir dogmatik öğreti kullanmadan hayatı kendi içinde tanımlıyorum,” der.

Maocu dostları bu girişimi az çok kınıyorlardı: Onlar Sartre’ın militan herhangi bir metin ya da halkın tuttuğu büyük bir roman yazmasını yeğlerdi. Ama o bu konuda hiçbir baskıya boyun eğmek istemiyordu. Yoldaşlarının bakış açısını anlıyordu, ama bunu asla paylaşmıyordu. *L’Idiot de la famille* konusunda: “İçeriğine bakarsam bir kaçış izlenimi veriyor, ama yönleme bakarsam da güncelmiş gibime geliyor,” derdi.

Brüksel’de verdiği konferansta konuyu yeniden ele aldı. “On yedi yıldır Flaubert hakkında bir kitaba bağlandım, bu işçileri ilgilendirecek bir yapıt değil, çünkü karmaşık ve kuşkusuz epey kentsoylu bir biçimde yazıldı... Ben bu esere bağlıyım, bu da demektir ki: Altmış yedi yaşındayım, elli yaşımdan beri bunun üzerinde çalışıyorum ve çok daha önceden beri bunu düşünüyordum... Flaubert’i yazan kişi olarak, kurtarılması gereken haşarı bir burjuvazi çocuğuyum.”

Onun derin düşüncesi, tarihin herhangi bir anında, toplumsal ve siyasal genel durum her ne olursa olsun, işin özünün insanları anlamak olduğuydu ve Flaubert konusundaki denemesinin de buna yardım edebileceğiydi.

Demek ki Sartre, Roma’da mutlulukla kaldıktan sonra, Eylül 70’te Paris’e döndüğümüzde içinde bulunduğu çeşitli bağlılıklardan hoşnuttu. Raspail bulvarında, Montparnasse mezarlığının karşısında ve benim evimin hemen yakınında, bir binanın onuncu katında, gösterişsiz, sade küçük bir apartmanda oturuyordu. Oradan hoşlanıyordu. Oldukça alışlagelmiş bir yaşam sürüyor-

du. Eski arkadaşlarını düzenli bir biçimde görüyordu: Wanda K., Michèle Vian ve haftada iki gece evinde uyuduğu evlatlık kızı Arlette Elkaim. Öbür akşamlarını bende geçiriyordu. Sohbet ediyorduk, müzik dinliyorduk: Hatırı sayılır bir plak koleksiyonum vardı ve bunu her ay daha da zenginleştiriyordum. Sartre Viyana okulu-na çok ilgi gösteriyordu –özellikle Berg ve Webern’e– bir de günümüz bestecilerine: Stockhausen, Xenakis, Berio, Penderecki ve daha pek çok başkaları. Ama kolayca büyük klasiklere dönüyordu. Monteverdi’yi, Gesualdo’yu, Mozart’ın operalarını –özellikle de *Così fan tutti*’yi–, Verdi’ninkileri seviyordu. Bu ev konserleri sırasında, bir katı yumurta ya da bir dilim jambon yiyip biraz da viski içiyorduk. Emlakçıların tanımına göre, “balkonlu bir sanatçı atölyesinde” oturuyorum. Günlerimi yüksek tavanlı büyük bir odada geçiririm; bir iç merdivenle balkon gibi bir şeyin banyoyla birleştirdiği yatak odasına çıkılır. Sartre yukarıda yatardı ve sabahları benimle çay içmek için aşağı inerdi; kimi zaman dostlarından biri, Liliane Siegel gelip onu alır ve Sartre’ın evinin yakınındaki küçük bir içkili kafede bir fincan kahve içmeye götürürdü. Akşamları bende sık sık Bost’la görüşürdü. Yine oldukça sık Lanzmann’la görüşürdü: İsrail-Filistin sorunuyla ilgili kimi anlaşmazlıklara karşın onunla arasında pek çok benzerlik bulurdu, özellikle de Sylvie’nin bizimle birlikte geçirdiği cumartesi akşamları ile üçümüzü La Coupole’da bir araya getiren pazar öğle yemeklerini se-verdi. Uzaktan uzağa çeşitli dostlarla da karşılaşıyorduk.

Öğleden sonra, Sartre’ın evinde çalışıyordum. *La Vieillesse*’in [Yaşlılık] çıkmasını bekliyor, *Anılarım*’ın bir son cildini düşünüyordum; o da *L’Idiot de la famille*’deki doktor Flaubert’in portresini gözden geçirip düzeltiyor-

du. Mavili, yaldızlı, şahane bir güzdü: Yılın¹ çok güzel olacağı belliydi.

Eylülde, Sartre Ürdün kralı Hüseyin'in Filistinlileri katlettiğini duyurmak için Kızıl Yardım tarafından düzenlenen büyük bir mitinge katıldı. Altı bin kişi bulunuyordu. Sartre orada uzun zamandan beri görmediği Jean Genet'yi yeniden buldu. Genet, Kara Panterlere bağlıydı, onlar konusunda *Le Nouvel Observateur*'de [Yeni Gözlemci] bir makale yazmıştı ve bir Filistin kampında yaşamak istediği Ürdün'e gitmeye hazırlanıyordu.

Uzun zamandan beri, Sartre'ın sağlığı beni artık hiç kaygılandırmıyordu. Günde iki paket Boyard sigarası içmesine karşın arteriti daha kötüye gitmemişti. Eylül sonuydu ki ansızın içimi bir korku kapladı.

Bir cumartesi akşamı, Sylvie'yle birlikte Dominique'te yemek yedik, Sartre da pek çok votka içti. Benim eve dönünce içi geçti, sonra da elindeki sigarasını düşürerek iyice uyumuş. Yatak odasına çıkması için ona yardım ettik. Ertesi sabah, çok sağlıklı görünüyordu, evine döndü. Ama saat ikide, Sylvie ile ben öğle yemeği için onu almaya gittiğimizde eşyalara çarparak yürüyordu. La Coupole'dan çıktığımızda, çok az içki içmiş olmasına karşın sendeliyordu. Onu taksiyle Wanda'nın Dragon sokağındaki evine götürdük, arabadan inerken az kalsın düşecekti.

Daha önceleri başının döndüğü olmuştu: 68'de Roma'da, Santa-Maria du Trastevere Meydanında otomobilden inerken öyle titremişti ki Sylvie'yle ben onu tutmak zorunda kalmıştık; buna pek önem vermemekle birlikte şaşırmıştım, çünkü hiç içki içmemişti! Ama bu sorunlar hiçbir zaman böylesine belirgin olmamıştı,

¹ Öğrenim yıllarıyla hesaplama alışkanlığını korumuştuk.

bu defakinin önemini tahmin ettim. Günlüğüme şunları yazdım: “Döndüğümünden beri o kadar neşeli olan bu küçük evin rengi değişti. Şu kürklü, güzel duvardan duvara halı bir yası anımsatıyor. Böyle yaşamak gerekecek, olsa olsa hâlâ mutluluk ve neşe anlarıyla, ama havada asılı tehditlerle, yaşamı tırnak içine alarak.”

O satırları buraya yazarken şaşıyorum: Bu karanlık önsezi bana nereden geldi? Öyle sanıyorum ki görünüşteki serinkanlılığıma karşın yirmi yıldan uzun bir zamandan beri hep tetikteydim. İlk tehlike belirtisi, 1954’te, SSCB yolculuğunun sonunda Sartre’ı hastanelik eden hipertansiyon kriziydi. 1958 güzünde kaygı yüreğimi doldurmuştu;¹ Sartre felçden kıl payı kurtulmuştu; o zamandan beri de tehlike sürüp gidiyordu: Atardamarları, arteriyolları çok dar, demişti doktorlar bana. Her sabah onu uyandırmaya gittiğimde, soluk aldığından emin olmak için acele ediyordum. Gerçek bir kaygı duymuyordum; bu daha çok gerçeklikten uzak bir düşünceydi, ama bir anlamı vardı. Sartre’ın yeni rahatsızlıkları, beni daha fazla inkâr edemeyeceğim bir dayanıksızlığı dramatik bir biçimde fark etmeye zorladı.

Ertesi gün, Sartre biraz dengesini bulmuştu; her zamanki hekimini, doktor Zaidmann’ı görmeye gitti. O da birtakım tahliller yaptırmasını önerdi ve ertesi pazar, bir uzmana muayene olacağı zamana kadar kendisini yormamasını tembih etti. Beriki –Profesör Lebeau– ne düşündüğünü açıkça dile getirmek istemedi: Dengesizlik iç kulaktaki bir bozukluktan ya da beyindeki bir sorundan kaynaklanıyor olabilirdi. Doktorun isteği üzerine, bir ensefalogram çektiler ve hiçbir anomali bulunmadı.

¹ Bkz. *Koşulların Gücü*.

Sartre yorgundu: Ağızda bir abse, her an grip olma tehlikesi. Ama 8 Ekimde kocaman Flaubert metnini Gallimard'a neşeyle teslim etti.

Maocular, işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını incelemesi için ona Fos-sur-Mer'e ve daha başka sanayi merkezlerine bir gezi düzenlemişlerdi. 15 Ekimde, doktorları bu geziye katılmasını yasakladı. Zaidmann'dan başka gözlerini, kulaklarını, kafatasını, beynini inceleyen uzmanları görmüştü: en az on bir muayene. Beynin sol tarafında (konuşma bölgesinde) kan dolaşımında önemli bozukluklar bulunduğunu ve damarlarda daralma olduğunu ortaya çıkarmışlardı. Daha az sigara içmesi gerekiyordu, bir dizi de güçlü iğne vurulmalıydı. İki ay sonra yeniden ensefalogram alacaklardı. Hiç kuşkusuz o zamana kadar iyileşmiş olurdu. Ama özellikle beden fazla yorulmaması gerekiyordu. Aslında Flaubert artık bittiğine göre yorulması için hiçbir sebep yoktu. Taslaklar, polisiye romanlar okuyordu, hatları tam belli değilse de bir tiyatro oyunu yazmayı düşünüyordu. Bu ekim ayında Rebeyrolle'un sergisi için, ressamın *Coexistences* [*Birlikte Var Olmalar*] adını verdiği bir önsöz de yazdı. Onun tablolarını çok seviyorduk. Gelip Roma'da bizimle iki gün geçirmişti, biz de ona büyük bir ilgi göstermiştik. Hayat dolu ve tuhaf, minyon bir Ermeni olan karısını da tanıyınca çok sevdik. Daha sonraki yıllarda onları sık sık görecektik. 60 yılında bizi Küba'ya çağıran, o zamandan beri de Castro'nun Sovyet yanlısı politikasıyla çatıştığı için yurdundan sürülen gazeteci Franqui'yle dosttu.

Sağlık sorunlarına karşın, Sartre siyasi etkinliklerini sürdürüyordu. *Tout compte fait*'de anlattığım basın işte tam o sıralarda, Simon Blumenthal'in *-Halkın Davası*'nın matbaacısı- evinde oldu. Sartre, Geismar aracılığıyla, Glucksmann'la tanıştı. Fransa'daki işçi

mücadeleleri üzerine *Halkın Davası*'nın yaptığı incelemeyi yeniden ele aldığı bir görüşme yapmıştı onunla (22 Ekimde Hersischer Rundfunk'un yayımladığı söyleşi).

21 Ekimde, Geismar'ın davası görüldü. Onun Le Dantec ile Le Bris'nin tutuklanmasını protesto etmek amacıyla katıldığı mitingde, "Ayın 27'sinde, herkes sokaka!" diye bağırان beş bin kişi vardı. Birçok konuşmacı konuşmuştu: Elbette GP'den olduğu gerekçesiyle, sadece Geismar tutuklanmıştı. Öte yandan, 27 Mayıs gösterisi kanlı olmamıştı: CRS [Cumhuriyetçi Güvenlik Birliği] gözyaşı bombaları kullanmıştı, göstericiler birkaç cıvata atmıştı; hiç kimse yaralanmamıştı. Gene de sert bir karar bekleniyordu. Sartre tanık olarak gösterilmişti. Ama o, burjuva adaletinin karşısında kendisine ayrılan uzlaştırıcı rolünü oynamaktansa gidip Billancourt'daki işçilerle konuşmayı yeğledi. Müdüriyet, fabrikaya girmesine izin vermedi. Öte yandan, Komünist Partisi de sabahın şekizinde Renault işçilerini ona karşı uyarayan bir bildiri dağıttırmıştı. O da dışarıdan, bir fıçının üzerine oturup bir megafonla oldukça az bir dinleyici kitlesine konuştu: "Geismar'ın davranışının iyi olup olmadığını söylemek size düşer," dedi. "Sokakta tanıklık etmek istiyorum, çünkü ben bir aydınım ve 19. yüzyılda dahi var olan -sürme de çok iyi sonuçlar veren- halk ile aydınlar arasındaki bağın bugün yeniden kurulması gerektiğini düşünüyorum. Elli yıldan beri halk ile aydınlar birbirinden ayrıldı; şimdi artık bir ve beraber olmalarının zamanı geldi."

Sartre'ın hasımları, onun müdahalesini alaya almaya çalıştılar. KP, Sartre'a aydınların büyük bir bölümünün partiye yazıldıklarına göre halk ile aydınlar arasındaki bağlantının sağlandığı yanıtını verdi. Bu arada, Geismar on sekiz ay tutuklanma cezasına çarptırıldı.

Sartre, ilk sayısı 1 Kasımda çıkan *J'accuse* [Suçluyorum] isimli yeni bir gazetenin kurulmasına katkı sağladı. Gazeteyi idare eden ekiple yakın dosttu: özellikle Linhart, Glucksmann, Michèle Manceaux, Fromanger, Godard ve daha niceleri. Bu gazete militanlar tarafından yönetilmiyordu, ama aydınların yaptığı büyük röportajları yayımlıyordu. Sartre oraya birkaç makale yazdı. İlkinde sadece iki sayı izledi: Biri 15 Ocak 1971'de, öbürü de 15 Martta çıktı. Liliane Siegel –genç kızlık soyadıyla Sendyk– yayın müdürüydü. *J'accuse*, *La Cause du peuple*'le birleşince de aynı görevde kaldı. Böylece *La Cause du peuple-J'accuse* gazetesinin, Sartre'la birlikte ortak yöneticisi oldu. Hükümet de Sartre'ı tutuklamak istemediğinden iki kez sanık sandalyesine oturan Siegel oldu, Sartre onun lehine tanıklık etti.

Bu arada sağlığı beni hep kaygılandırıyordu. Sıkıntılı zamanlar geçirdiğinde –bir sürü angarya üstleniyordu– çok içiyordu. Akşamları, hatta gün boyu uyukluyordu. 5 Kasımda muayene olduğu Profesör Lebeau bu uyuklamalarının baş dönmelerine karşı ona verilen ilaçların sonucu olduğunu söyledi: Bunların dozunu azalttı. 22 Kasımda Sartre'ın yeni bir ensefalogram çektiler, sonuç fevkalade tatmin ediciydi, kısa bir süre sonra da Profesör Lebeau tamamıyla iyileştiğini söylemiş ve artık baş dönmesi riskinin herkesinkinden fazla olmadığına onu temin etmişti. Bu sonuçtan memnundu, ama gene de bir tasası kalmıştı: Dişleri. Takma diş taktırması gerekiyordu, hem gayet açık simgesel nedenlerden hem de halk önünde artık konuşamayacak olma korkusu yüzünden bundan ödü kopuyordu. Doğrusu, dişçi kusursuz bir iş çıkardı, Sartre'ın da gönlü rahat etti.

Contat ve Rybalka'nın kitabının *Les Ecrits de Jean- Paul Sartre* [Jean-Paul Sartre'in Yazıları] başlığıyla çıkmasını

dan son derece memnun oldu. *L'Idiot de la famille*'in prova baskılarını düzeltiyordu. Aralık ayında kömür işletmeleri davasına başkanlık ettiğinde sağlığı tam olarak yerindeydi.

Bu davayı *Tout compte fait*'de anlattım, ama Sartre buna büyük önem verdiğiinden, burada yinelemek istiyorum. 70 yılının Şubat ayında, Hénin-Liétard'da bir grizu patlamasında on altı madenci öldü, pek çoğu da yaralandı. Kömür işletmelerinin sorumluluğu apaçık ortadaydı. Kimlikleri belirlenemeyen birkaç genç, idari ofislere Molotof kokteyli atarak yangın çıkardı. Polis elinde en ufak bir kanıt dahi olmadan dört Maocu ile iki sabıkalıyı tutukladı. Davaları 14 Aralık Pazartesi günü görülecekti. Kızıl Yardım, 12 Aralık Cumartesi günü Lens'da bir halk mahkemesini toplantıya çağırdı.

Bu toplantıyı hazırlamak amacıyla, Sartre 2 Aralıkta, Liliane Siegel'le birlikte, soruşturma yapmak için madencilerin evine gitti. Bruay'de, Maocuların çok yakını olan, eski maden işçisi bir militanın, André'nin evinde kaldı. André'nin eşi Marie akşam yemeği için bir tavşan pişirmişti. Sartre bu yemekten nefret etmesine karşın ayıp olmasın diye yedi. Bu da saat ikide bir astım krizine neden oldu. Ertesi gün, o bölgede tanınan, yaşlı bir militan olan Joseph'le ve daha başka madencilerle tanıştı. Sonra, Douai banliyösünde, eski GP'nin önemli üyesi, July'yle konuştu. Gösteriş meraklısı olmasına biraz kızmakla birlikte Sartre onu çok severdi. Bir de Almanların kurşuna dizdiği direniş yanlısı maden işçilerinden birinin anası, birinin de eşi olan yarı kör, yaşlı bir kadını, Eugénie Camphin'i gördü.

12 Aralıkta dava Lens belediye binasında görüldü ve çarpıcı bir kanıt, kömür işletmelerinin sorumluluğunu su yüzüne çıkardı. Sartre duruşmayı, şu sözlerle

bitirdiği güçlü bir suçlamayla özetler: “O halde size şu sonuçları öneriyorum: Patron devlet 4 şubat 1970 cina-yetinden suçludur. Yönetim ve 6 numaralı ocaktan so-rumlu mühendisler de patron devletin uygulayıcılarıdır. Dolayısıyla onlar da aynı şekilde kasten adam öldürmek-ten suçludur. Can güvenliği yerine kasıtlı olarak verimi yeğliyorlar. Yani üretimi insanların canından üstün tu-tuyorlar.” Ertesi pazartesi, sözde kundakçıların davası görüldü ve hepsi aklandı.

Kısa bir süre önce Sartre, *La Cause du peuple*’den baş-ka, solcu iki başka gazetenin de yönetimini kabul etmiş-ti: VLR’in yayın organı olan *Tout* ile *La Parole du peuple* [*Halkın Sesi*].

1971.

Ocak ayı başlarında, SSCB’de ve İspanya’da büyük gürültüler koparan iki dava yaşandı: Leningrad davası ile Burgos davası. 16 Aralık 1970’te, on bir Sovyet vatandaşı –bir Ukraynalı, bir Rus, dokuz Yahudi– Leningrad mahkemesinin karşısına çıkarıldı. Ülkelerinden kaçmak amacıyla uçak kaçırmayı tasarlamışlardı. Ama vazgeçenler olmuştu. 15 Haziranı 16 Hazirana bağlayan gece, herhangi bir işe girişmeden değişik kentlerde tutuklandılar. İçlerinden ikisi ölüme mahkûm edildi: Komployu tasarlayan Kouznetsov ile uçağı kullanacak olan askeri pilot, Dymshitz. Öncesinde mürettebatı bağlayıp uçaktan indireceklerdi. Yedi sanık on ila on dört yıl ağır hapse, öbürleri dört ve sekiz yıla mahkûm edildi.¹ 14 Ocak 1971’de Paris’te onlar lehine

¹ Dymshitz ve Kouznetsov, kuşkusuz Elysée’nin baskıları sayesinde idam edilmedi. 73’te Paris’e ulaşıp Fransızca basılan Kouznetsov’un *Journal d’un condamné à mort* [Bir ölüm mahkûmunun günlüğü] adındaki el yazmaları büyük başarı yakaladı ve büyük yankı uyandırdı. Nisan 79’da, Kouznetsov, Dymshitz ve üç başka komplocu ABD’de yakalanan iki Sovyet casusuna karşı değiş tokuş edildi.

büyük bir miting yapıldı. Buna Sartre da katıldı. Laurent Schwarz, Madaule, Yahudi dostumuz Elí Ben Gal de oradaydı. Hepsi SSCB'nin Yahudi düşmanlığını ilan etti.

ETA üyesi olan ve Franco tarafından devlete karşı komplo kurmakla suçlanan Basklar, Burgos davasında mahkeme karşısına çıktılar. Gisèle Halimi gözlemci olarak orada bulundu ve Gallimard yayınevinin bastığı bir kitapta davanın raporunu yazdı. Sartre'dan bir önsöz yazmansını istedi, o da bunu memnuniyetle kabul etti. Sartre bu yazıda Baskların sorununu tanımladı, mücahedelelerini, özellikle de ETA'nın tarihini anlattı. Genelde Franco rejiminin baskısına, özelde de Burgos davasının görülüş biçimine çatıyordu. Bu vesileyle, belli bir örnek üzerinden, çok önemseyip benimsediği bir düşüncüyü ayrıntılı olarak açıkladı: Soyut evrensel –hükümetlerin başvurdukları evrensel– ile etten, kemikten insanların oluşturduğu halklarda cisimleşen, benzersiz ve somut evrenselin çelişkisi. Sartre –dıştaki ve içteki– sömürgeleştirilmiş toplulukların isyanlarının bu ikinci evrenseli gerçekleştirmek istediğini ve makbul olanın da bu olduğunu söylüyordu; çünkü ona göre somut evrensel, insanları boş birer kavram olarak değil, içinde bulundukları durumlar, kendi kültürleri ve kendi dilleri üzerinden ele alıyordu.

Merkeziyetçi ve soyut sosyalizme karşı, Sartre “ademi merkeziyetçi ve somut, *başka* bir sosyalizmi” salık veriyordu: “İşte, ETA'nın tam da zorbaların merkeziyetçi soyut evrenselliğine karşı çıktığı, Baskların benzersiz evrenselliği budur.” “Sosyalist kişiyi toprağının, dilinin, hatta yenileştirilip iyileştirilen geleneklerinin temeli üzerinde yaratmak gerekir,” diyordu. “Ancak bundan sonra kişi, en sonunda insanın oğlu olabilmek için kendi ürününün ürünü olmaktan yavaş yavaş çıkar.”

İki yıl sonra Sartre, *Temps Modernes*'in [Modern Zamanlar] bir sayısını (Ağustos-Eylül 73) gene aynı görüş açısından, Bretonların, Occitanların, merkeziyetçiliğin ezdiği bütün ulusal azınlıkların isteklerine ayırdı.

Geismar, Santé cezaevinde tutukluydu. Oldukça ayrıcalıklı bir düzeninin keyfini sürebilecekken, hem kendileri için hem de hukuk kapsamında, daha dayanılır cezaevi koşulları talep etmek amacıyla açlık grevine başlayan diğer siyasi tutuklularla dayanışma içine girmişti. Onların isteklerini desteklemek için birkaç solcu da açlık grevi yapmaya karar verdi. İlerici bir rahip, onları Saint-Bernard kilisesinde –Montparnasse garında– konuk etti. Michèle Vian da grevcilere katılmıştı, Sartre da onları sık sık ziyaret ediyordu. Grevciler yirmi bir gün sonra açlık grevine son verip Pleven'le görüşme yapmaya giriştiği zaman Sartre da onlarla birlikte gitti. Uzun bir yürüyüş için güçleri yoktu, Opera Meydanına kadar otomobille gittiler, oradan da yürüyerek Vendome Meydanına ulaştılar. Adalet Bakanlığının önüne geldiler, ama Pleven onları kabul etmeyi reddetti. Daha sonra, Pleven uzlaşma yoluna gitti: Açlık grevi yapan tutuklulara özel düzenlemeler yapılmasını onayladı ve hukuksal durumu iyileştirme sözü verdi. Bu söz hiçbir zaman tutulmadı.

13 Şubatta, Sartre, Maocu arkadaşları tarafından oldukça saçma bir çılgınlığa katılmaya ikna edildi: Sacré-Coeur'ün işgali. Kızıl Yardımın bir gösterisi sırasında, VLR militanı Richard Deshayes'in yüzü göz yaşartıcı bir bombayla tanınmaz hale gelmişti. Kamuoyunu uyarmak amacıyla, GP büyük kiliseyi işgal etmeye karar vermişti. Monsenyör Charles'ın rızasına bel bağlamışlardı. Yanında Jean-Claude Vernier, Gilbert Castro, Liliane Siegel olan Sartre, birkaç müminin bulunduğu kiliseye girip Monsenyör Charles'la görüşmek istediğini

bildirmiş. Konuştuğu rahip talebini iletceğini söylemiş. Aradan bir çeyrek saat geçmesine rağmen rahipten ses seda çıkmamış. Sonra da bir tanesi dışında, kilisenin bütün kapıları kapanmış. Sayıları oldukça kabaran göstericiler tuzağa düşürüldüklerini anlamışlar. Castro ile Vernier, Sartre ile Liliane'ı tutup bir köşeye gizlemişler. Tam o sırada açık kalan tek kapıdan giren CRS'ler önlerine geleni ayırt etmeden dövüyormuş. Castro ile Vernier Sartre'la Liliane'ı dışarı çıkarmayı başarmış. İkisini de Liliane'ın otomobiline bindirip bir kafeye oturtmuşlar. Biraz sonra geri geldiklerinde, çatışmanın çok şiddetli olduğunu söylemişler. Bir gencin kalçasına parmaklık demiri saplanmış. Sylvie'yle birlikte o akşam gördüğüm, Sartre bütün bu olayı içler acısı buluyordu: Daha birkaç gün önce bir gösteri sonunda acımasızca coplanan militanların moralini bozmaktan başka bir şeye yaramayacaktı bu. 15 Şubatta, pek çok gazetenin söz ettiği bu olay hakkında Jean-Luc Goddard'la birlikte bir basın toplantısı düzenledi. 18 Şubatta Kızıl Yardımdan çekildi. Onun gözünde, Maocular orada çok önemli bir yer tutmuştu.¹

Kısa bir zaman sonra, Guiot olayı patlak verdi: Söz konusu olan bir polise vurduğu gerekçesiyle haksız yere suçlanan ve güya suçüstüneyken tutuklanan bir lise öğrencisiydi. Lise öğrencileri bu olayı kitleler halinde protesto etti: Quartier Latin'de, sayısız polis arabasının durduğu yolda binlerce öğrenci oturma eylemi yaptı. En sonunda, Guiot aklandı. Ama Paris sokaklarında hava hâlâ fırtınalıydı. Şehrin dört bir yanındaki duvarlarda, Deshayes'in büyüdükçe biçimsizleşmiş devasa fotoğrafları görölüyordu. Martin ortalarında, solcular ile Yeni

¹ Yönetici komiteden çekildi, ama Kızıl Yardımın düzenlediği pek çok eyleme gene katıldı.

Düzen arasında olağanüstü şiddette bir çatışma oldu: Pek çok polis yaralandı.

Sartre bütün bu karışıklığı yakından izliyordu. Sağlığı çok iyi görünüyordu. *L'Idiot de la famille*'in prova baskısını düzeltmeyi sürdürüyordu. *Temps Modernes*'in benim evde yapılan bütün toplantılarına katılıyordu.

Nisan başında, Saint-Paul-de-Vence'e gittik. Sartre Arlette'le tren yolculuğu yaptı, ben de Sylvie'yle arabayla gittim. Kaldığımız otel küçük kentin hemen yakınındaydı, gün içinde turistlerle dolup taşıyordu, ama sabahları ve akşamları sakindi ve her şey koruyup saklayacağımız değerli bir anıya benziyordu. Arlette ile Sartre müstemilatta kalıyordu. Ben de Sylvie'yle portakal ağaçları bulunan bahçenin ucundaki küçük bir evde kalıyordum. Minicik bir taraçaya açılan kocaman bir yatak odası, bir de beyaz badanalı, açıkta görünen kirişleri ve duvarlarında Calder'in canlı renklerde güzel tabloları bulunan çok geniş bir oturma odası vardı. Burası uzun bir tahta masa, bir divan, bir de büfeyle döşenmişti, bahçeye bakıyordu. Çoğu akşamı Sartre'la birlikte işte burada geçiriyordum. Viski içip sohbet ediyorduk. Akşam yemeğinde biraz sucuk ya da bir parça çikolata yiyorduk. Buna karşın, öğle yemekleri için onu civarlardaki iyi lokantalara götürüyordum. Kimi zaman orada dördümüz bir araya geliyorduk.

İlk gece, Saint-Paul'ün tam karşısına düşen tepedeki büyük ışıklara pek şaştık. Bunlar geceleri çok güçlü bir şekilde aydınlatılan seralardı.

Öğleden sonraları, çoğunlukla her birimiz kendi başımıza okuyorduk. Ya da gezintiler yapıyor, sevdiğimiz yerleri yeniden görüyorduk. Bu arada, yıllarca önce tadına doyumaz günler geçirdiğimiz sevimli otel ile Cagnes'ı yeniden bulunca sevindik. Bir gün öğleden sonra, daha

önceden bildiğimiz Maeght vakfına gittik. Char'ın bir sergisi vardı: El yazmalarının ve kitaplarının çevresine toplanan tablolar çok güzeldi: Klee'ler, des Vieira da Silva'lar, Giacometti'ler, pek çok Miro. Miro yaşlandıkça yapıtları gitgide daha zenginleşiyordu.

Son gün, Sartre otele bir aioli (zeytinyağlı sarımsak ezmesi) ısmarladı, ama güneş olmadığından, "ısınma odasında" yedik. Burası geniş bir şöminesi ve bir kitaplığı olan pek sevimli büyük bir odaydı. Sartre akşam Arlette'le trene binip gitti. Sylvie'yle ben ertesi sabah yola çıktık. Sartre bu tatilden pek memnun kalmıştı.

Paris'e dönüştü, Gallimard'ın gönderdiği kocaman bir sandık dolusu *L'Idiot de la famille* nüshasını alınca da pek sevindi: basılmış iki bin sayfa. Bunun kendisini *Bulantı*'nın [*La Nausée*] basılması kadar sevindirdiğini söyledi. Hemen ardından pek ateşli eleştiriler yapıldı.

Mayıs başında, Pouillon bize *Mémoires*'ımda [*Anılar*] Pagniez diye bahsettiğim dostun ölümünü haber verdi. Onun fikrine göre, emekliye ayrılan Pagniez öylesine sıkılıyordu ki kendisini ölüme bıraktı: Siroza dönüşen bir karaciğer rahatsızlığına yakalanmıştı. Matmazel Lemaire de birkaç yıl önce öldüğünden, artık geçmişimizin mutlu bir anı tarihin tozlu sayfalarına gömülmeyi tamamlıyordu. Ama bir hayli zamandan beri Pagniez bize tamamıyla yabancılaşmıştı, haberi ilgisizlikle karşıladık.

Gene mayıs başlarında, heyecandan titreyen bir sesle Goytisolo, Sartre'a telefon etti. Padilla olayı konusunda Fidel Castro'ya yazılan çok sert bir mektubu imzalamasını istiyordu. Bu olayın birçok aşaması vardı: 1) Küba'nın çok tanınmış bir ozanı olan Padilla'nın eşcinsellikle suçlanarak tutuklanması; 2) Goytisolo, Franqui, ben ve daha başkaları tarafından imzalanmış çok nazik bir protesto mektubu; 3) Padilla'nın salıverilmesi ve gerçekte

ilgisi olmayan çılgınca bir özeleştiri kaleme alması. Bu yazıda Dumont ile Karol'u CIA ajanı olmakla suçluyordu. Karısı da kendi özeleştirisini yapıp polisin kendisine “sevecenlikle” davrandığını bildirdi. Bu açıklamalar sayısız protestoya neden oldu. Sürgün hayatını seçmiş olan Kübalı eski tercümanımız Arcocha, *Le Monde*'da, böyle itiraflar elde etmek için Padilla ile karısına işkence yapılmış olması gerektiğini yazdı. Bütün bu hikâyenin arkasında, 1960'ta hemen hemen bütün yolculuğumuz süresince bize eşlik etmiş olan Lyssendro Otero ortalığı kırıp geçiriyordu. Bütün Küba kültürünü avcunun içine almıştı adeta. Goytisoló gerçek bir polis çetesinin Küba'yı boyunduruk altında tuttuğunu düşünüyordu. Castro'nun artık Sartre'ı bir düşman gibi gördüğünü öğrendik: Franqui'nin etkisi altında kaldığını söylüyordu. O dönemde yaptığı bir konuşmada Castro, Fransız aydınlarının pek çoğuna saldırdı. Sartre bundan hiç etkilenmedi, çünkü uzun zamandan beri Küba konusunda artık hayale kapılmıyordu.

Döndükten sonra, Sartre yakınları ile solcu arkadaşlarından başka beni ve birkaç dostunu gördü. Tito Gerassi bize Amerikan *underground*'undan söz etti. Rossana Rossanda, haftalıkken günlüğe dönüşecek gazetesi *Manifesto*'nun zorluklarını ve ihtimallerini anlattı. Robert Gallimard bize yayınevlerinin kulislerinde olup bitenleri açıkladı. 67'de, Mısır yolculuğumuz tamamı boyunca bize eşlik eden Mısırlı gazeteci Ali'yle yemek yedik. Mayıs başında, Japon dostumuz Tomiko'yu yeniden bulduk: Bize Asya'da yaptığı uzun yolculuğu anlattı.

12 Mayıs'ta Sartre, Ivry belediyesi önünde yapılan bir gösteriye katıldı: Güçten kuvvetten düşmüş bir göçmen olan Behar Behala, bir kamyonetten bir kâse yoğurt çalmıştı; polisler adamın üzerine ateş edip onu ağır

yaralamışlardı. Soruşturma çalışmalarından sonra, Kızıl Yardım polise karşı bir eylem düzenlemişti.

Sartre o sıralarda benim evde çokça kalıyordu, çünkü asansörü bozulmuştu. On kat merdiveni çıkmak zorunda kalınca çok yoruluyordu.

18 Mayıs Salı günü, her salı olduğu gibi, Sartre akşam bana geldi: Pazartesi akşamını ve gecesini Arlette’te geçirmişti. Alışılmış bir biçimde ona, “Ne var, ne yok?” diye sordum. “Eh işte! Pek iyi değil,” dedi. Gerçekten de titriyordu, sözcükleri ağzında yuvarlıyordu, ağzı biraz çarpılmıştı. Yorgun olduğunu bir gün önce fark etmemiştim, çünkü plak dinlemiş ve pek az konuşmuştuk. Ama akşam Arlette’in evine pek kötü durumda gelmişti, sabahleyin de tıpkı onu gördüğüm bu halde uyanmıştı: Hiç kuşkusuz gece küçük bir kriz geçirmişti. Uzun zamandan beri bu tür bir aksaklıktan korkuyordum ve kendi kendime soğukkanlılığımı yitirmemeye söz vermiştim. Buna benzer felaketler yaşayan ve sapasağlam bir şekilde eski hallerine dönen dostların örneklerini aklıma getiriyordum. Zaten Sartre ertesi gün gidip doktorunu görecekti. Bu beni biraz rahatlatıyordu, ama pek az. Korkumu belli etmemek için çok çaba harcamak zorunda kaldım. Sartre her zamanki ölçüde viskisini içmek için dayattı; öyle ki gece yarısı artık hiç konuşamıyordu ve yatağına kadar zorbela sürüklenerek gitti. Bütün gece yüreğimi sıkan korkuya karşı savaştım.

Ertesi sabah, Liliane Siegel onunla birlikte doktor Zaidmanna’a gitti. Sartre telefon ederek her şeyin yolunda olduğunu bildirdi: Tansiyonu 18’di –bu da onun için normaldi– ve hemen ciddi bir tedaviye başlayacaklardı. Biraz sonra, telefon eden Liliane daha az iyimserdi. Zaidmann’a göre, kriz ekimdekinden daha ağırdı ve asıl kaygı verici olan da rahatsızlıkların bu kadar çabuk tek-

rarlamasıydı. Bunun nedenlerden biri de hiç kuşkusuz mart ayından beri ilaçlarını almamasıydı. Arada sırada on kat merdiven çıkması onun için zararlı olmuştu.

Öğleden sonra Sartre'ın evine gittim, onu ne daha iyi ne de daha kötü buldum. Zaidmann yürümesini kesinlikle yasaklamıştı. Bereket versin ki asansörü onarılmıştı. Akşam, Sylvie arabasıyla bizi benim eve getirdi. Kısa bir süre yanımızda kaldı. Sartre sadece meyve suyu içti. Onun görünüşü Liliane'ı çok üzüyordu, öyle sanıyorum ki –belki kendisi de bunun farkında olmadan– kriz Sartre için dayanılması güç bir şok olmuştu: Bitkin görünüyordu. Durmadan sigarası dudaklarından düşüyordu. Sylvie yerden alıp ona uzatıyordu, Sartre sigarayı alıyordu, ama parmaklarından kurtuluyordu. O kederli gecede bu oyun bilmiyorum kaç kez yinelendi. Konuşup sohbet etmek söz konusu olmadığından plak koydum. Aralarında Sartre'ın pek çok sevdiği ve sık sık dinlediğimiz Verdi'nin *Requiem*'i de vardı. “Tam sırası,” diye mırıldanması, Sylvie ile beni kemiklerimize kadar dondurdu. Kısa bir süre sonra Sylvie gitti, Sartre da hemen yattı. Uyandığında, sağ kolu öylesine ağırlaşmış ve uyuşmuştu ki zar zor kımıldatabilecekmiş gibi geliyordu ona. Liliane, Sartre'ı alıp birlikte kahvaltı etmeye götürürken kulağıma şunları fısıldadı: “Onu dünkünden daha kötü buldum.” Onlar gider gitmez, hastaneye profesör Lebau'ya telefon ettim. Kendisi gelemeyecekti, ama yerine başka bir uzman gönderecekti. Sartre'ı evinde buldum. Saat on bir buçukta da doktor Mahoudeau geldi. Tam bir saat Sartre'ı muayene etti ve beni yatıştırdı, içimi rahatlatmıştı. Özduyum etkilenmemişti, baş sapa sağlamdı, hafif kekeleme ağzın çarpıklığından geliyordu. Sağ el zayıftı: Sartre sigarasını tutmakta her zaman güçlük çekmişti. Tansiyonu 14'tü: Aldığı ilaçların neden

olduğu kötü bir düşüştü bu. Mahoudeau yeni bir reçete yazdı ve kırk sekiz saat kendini sakınmasını tembih etti. Sartre çokça dinlenmeli ve hiç yalnız kalmamalıydı. Bu sayede, on ya da yirmi güne kadar tamamıyla iyileşirdi.

Sartre bütün muayenelere uslu uslu razı olmuştu, ama sokağa çıkmamayı reddetti. Ascensio yortusu nedeniyle lisedeki derslerinden kurtulan Sylvie, bizi La Coupole'a götürdü. Orada üçümüz birlikte yemek yedik. Sartre kuşkusuz iyiye gidiyordu. Bununla birlikte, ağzı hâlâ çarpıktı. Ertesi gün Sartre, Arlette'le birlikte aynı yerde yemek yerken, François Périer onu fark edince benim masama geldi ve "Çok berbat bir şey bu, nedir o çarpık ağız öyle: Çok kötü," dedi. Bereket versin ki *bu* kez çok kötü olmadığını biliyordum. Sonraki günler iyi geçti. Pazartesi sabahı, Zaidmann pek yakında tedaviyi keseceklerini bildirdi. Ama daha sonra normal yaşama dönüşün oldukça uzun olacağını ekledi. Hatta Arlette'e belki de Sartre'ın hiçbir zaman tamamıyla iyileşmeyeceğini söylemiş.

Bununla birlikte, 26 Mayıs Çarşamba akşamını Bost'la birlikte geçirdiğimizde yürüme, konuşma yeteneğini tamamıyla geri kazanmış ve neşesine yeniden kavuşmuştu. Sartre'ın karşısında, gülerek Bost'a içki, çay, kahve, uyarıcı tüketimini azaltması için onunla herhalde kavga etmek zorunda kalacağımı söyledim. Sartre yatmaya çıktı ve oturma odamın üzerinde çıkıntı yapan balkondan: "Kunduzuma çok hafif bile olsa hiçbir üzüntü vermek istemem..." diye şarkı mırıldandı. Bundan çok duygulandım. La Coupole'da birlikte yemek yerken, biraz yuvarlak yüzlü, mavi gözlü esmer bir genç kıızı bana gösterip de: "Bana kimi anımsatıyor, biliyor musunuz?" – "Hayır." – "Onun yaşındayken sizi" dediği zaman da duygulandım.

Bir tek şey yolunda değildi: Sağ eli zayıf kalmıştı. Piyano çalmakta –Arlette’in evinde bunu seve seve yapardı– zorluk çekiyordu, bir kâğıda birkaç sözcük yazmakta da zorluk çekiyordu. Ama şimdilik bunun hiç önemi yoktu. Yeniden çalışmaya başlayıncaya kadar *Situations VIII et IX*’ın [VIII. ve IX. Durumlar] provalarını düzeltiyordu, bu da onu oldukça oyalıyordu.

Haziranda, Maurice Clavel’le Agence de presse Libération’u [Libération Basın Ajansı] kurdu. Bu ajansın amaçlarını tanımlayan bir metni birlikte imzaladılar. Ajans her gün bir haber bülteni yayımlamayı tasarlıyordu:

Gerçeğin savunulması için hep birlikte yeni bir araç yaratmak istiyoruz. Gerçeği bilmek yeterli değildir, dahası onu duyurmak gerektir. Libération ajansı alacağı haberleri titizlikle, söylediği her şeyin gerçekliğini saptayarak ve düzenli biçimde yayımlayacaktır... L’Agence de presse Libération her şeyi söylemek isteyen gazetecilere, her şeyi öğrenmek isteyen kimsele-re söz verecek yeni bir kürsü olmak istiyor. Halka söz verecek.

Haziran sonunda, Sartre’ın fena halde dili ağrımayaya başladı. Canı acımadan ne yemek yiyebiliyor ne de konuşabiliyordu. Ona, “Amma da berbat bir yıldız,” dedim. “Hep sıkıntılarınız oldu.” – “Oo! Zararı yok,” diye yanıt verdi bana. “İnsan yaşlanınca artık bunun önemi kalmaz.” – “Nasıl şey o öyle?” – “İnsan artık pek uzun sürmeyeceğini bilir.” – “Çünkü insan ölecektir mi demek istiyorsunuz?” – “Evet. Yavaş yavaş çökmemiz doğaldır. Gençken, farklıdır.” Bunu söyleyiş tarzı beni allak bullak etti: Daha şimdiden yaşamın diğer tarafındaymış gibiydi. Zaten herkes bu kopmayı fark ediyordu. Pek çok şeye ilgisiz görünüyordu, herhalde kendi yazgısıyla ilişkisini

kestiği içindi. Çoğu zaman üzgün değilse bile dalgındı. Sadece Sylvie'yle birlikte geçirdiğimiz akşamlar onu gerçekten neşeli görebiliyordum. Haziran ayında, Sylvie'nin evinde Sartre'ın altmış altıncı yaşını kutladık. Sevinçten adeta uçuyordu.

Gene dışçisine gitti ve acı çekmekten kurtuldu. O zaman, mayıstan beri ne kadar ilerleme kaydettiğinin farkına vardık. Zaidmann, Sartre'ın tamamıyla iyileştiğini kabul etti. Ve Sartre defalarca, geçirdiği yıldan çok hoşnut olduğunu bana yineledi.

Ondan ayrılmak beni gene de kaygılandırıyordu. Sartre, Arlette'le üç hafta, Wanda'yla iki hafta geçirecekti. Ben de Sylvie'yle geziye çıkacaktım. Bu yolculukları seviyordum, ama Sartre'dan ayrılmak bana her zaman biraz zor geliyordu. Bu kez onunla birlikte La Coupole'da yemek yedim. Saat dörtte Sylvie gelip beni oradan alacaktı. Üç dakika önce kalktım. Sartre tarif edilemez bir biçimde gülümsedi ve bana, "Demek, veda töreni!" dedi. Karşılık vermeden omzuna dokundum. Gülümsemesi, cümlesi uzun zaman aklımdan çıkmadı. "Veda" sözcüğüne birkaç yıl sonra edindiği yüce anlamı veriyordum: Ama o zaman onu söylerken yalnız başımaydım.

Sylvie'yle İtalya'ya gittim. Ertesi akşam Bologna'da yattık. Sabahleyin bizi doğu kıyısına götürecek olan otobüse çıktık. Hafif bir sis manzarayı boğuyordu. Bütün ömrümde böyle bir anlamsızlık ve terk edilmişlik duygusuna kapılmamıştım: Orada ne işim vardı benim? Neden oradaydım? İtalya'ya olan sevgim beni çabucak yakaladı. Ama her gece, uyumadan önce, uzun zaman ağlıyordum.

Bu sırada Sartre, İsviçre'de geziniyordu. Arada sırada bir telgraf iyi olduğunu bana bildiriyordu. Ama gelip bana katılacağı Roma'ya varınca Arlette'ten bir mektup

buldum. 15 Temmuzda Sartre'ın hastalığı nüksetmişti. İlk kez olduğu gibi, gene sabah uyandığında Arlette durumu fark etmişti. Ağzı mayıstakinden daha da fazla çarpılmıştı, konuşmakta zorlanıyordu, kolu da ne sıcak ne soğuk hissediyordu. Arlette onu Bern'de bir doktora götürmüştü, Sartre da bana haber vermesini şiddetle yasaklamıştı. Üç gün sonra kriz geçmişti, ama Arlette, Zaidmann'a telefon etmişti. O da "Böyle spazm yapmaları için atardamarlarının çok yorgun olması gerek," demişti.

Termini garından onu almaya gittim. Ben onu görünmeden o bana seslendi. Sırtında açık renk bir giysi, başında da bir kasket vardı. Diş iltihabı yüzünü şişirmişti, ama sağlıklı görünüyordu. Otelin altıncı katındaki küçük dairemize yerleştik: Uçsuz bucaksız bir manzarası olan bir de taraçası vardı. Quirinal'i, Panthéon'un damını, Saint Pierre'i, Capitole'ü görüyorduk. Capitole'ün ışıkları her akşam gece yarısında sönüyordu. Bu yıl taraça kısmen salona dönüştürülmüştü, bir camekânla açık alandan ayrılmıştı. Günün her saatinde orada oturabiliyorduk. Sartre'ın apsesi geçmişti. Artık hiçbir sıkıntısı yoktu. Artık hiç dalgın görünmüyordu, canlı ve gülekti. Sabahın birine kadar oturuyordu, yedi buçuğa doğru da kalkıyordu. Saat dokuza doğru, yatak odamdan çıktığımda onu taraçada oturmuş, Roma'nın güzelliğini seyredirken ya da okurken buluyordum. Öğleden sonraları iki saat uyuyordu, ama artık hiç uyuklamıyordu. Napoli'de, Wanda'yla uzun yürüyüşler yapmış, bu arada Pompei'yi de yeniden gezmişti. Roma'da, canımız hiç gezinmek istemiyordu: Yerimizden kımıldamadan, her yerdeydik.

Saat ikiye doğru, otelin yakınlarında bir sandviç yiyorduk. Akşam, yemek yemek için yürüyerek Navona Meydanına ya da yakınlardaki bir lokantaya gidiyorduk.

Kimi zaman, Sylvie otomobille bizi Trastevere'ye ya da Appia Antica'ya götürüyordu. Güneşli bir bölgeden geçerken Sartre uslu uslu kasketini giyiyordu. İlaçlarını hiç aksatmadan alıyor, öğle yemeğinde tek bir kadeh beyaz şarap, akşam yemeğinde bira, sonra da taraçada iki viski içiyordu. Sabah kahvaltısında kahveyi bırakmıştı, sadece çay içiyordu, öbür yıllar, sabahın saat beşinde fincan fincan son derece koyu kahve içerdi. *L'Idiot de la famille*'in üçüncü cildini düzeltiyordu. *Gialliler* –İtalyan polisiye romanları– okuyarak da oyalanıyordu. Arada sırada Rossana Rossanda'yla karşılaşıyorduk. Bir gün öğleden sonra da Yugoslav dostumuz Dedijer bizi ziyaret etti.

Bu Roma tatilindeki haliyle Sartre'ı görünce insan ona daha yirmi yıllık bir ömür verebilirdi. Zaten o da buna güveniyordu. Bir gün, dönüp dolaşıp hep aynı *gialli*yle karşılaşmaktan yakınıyordum. Bana, “Doğal bir şey,” dedi. “Bunlardan sınırlı sayıda var, önümüzdeki yirmi yılda bunların yenilerini okuyacağımızı ummamalı.”

Paris'e dönüşte, Sartre'ın sağlığı iyi gidiyordu. Tansiyonu 17'ydi, refleksleri yerindeydi. Gece yarısına doğru yatıyor, saat sekiz buçukta yataktan kalkıyordu. Gün içinde de artık hiç uyumuyordu. Ağzında hâlâ felcin bir gölgesi kalmıştı. Bu da çiğnemesini zorlaştırıyordu, kimi zaman da peltek peltek konuşmasına sebep oluyordu. Yazısına tamamıyla egemen değildi. Ama buna tasalandığı yoktu. Nesnelere ve kişilere yeniden çok dikkat gösteriyordu. *L'Idiot de la famille*'in ilk iki cildinin gördüğü ilgi onu çok duygulandırmıştı. Üçüncü cildi Gallimard'a teslim etti ve hemen dördüncüsüne başladı. Bu kitapta *Madam Bovary*'yi incelemeyi tasarlıyordu. Yakında çıkacak olan *Tout compte fait* kitabımın taslaklarını özenle okuyup eleştiriyordu. Bana da çok yerinde

öğütler veriyordu. Kasım ortalarında, “Sartre o kadar iyileşti ki kendimi neredeyse kaygısızlığa kaptırdım,” diye yazmışım.

Kasım sonunda, Foucault ve Genet’yle, on beş yaşında bir Cezayirli olan Djelalli’nin, öldürülmesini protesto etmek amacıyla Goutte d’Or [Altın damla] mahallesinde yapılan bir gösteriye katıldı. Oturduğu apartmanın kapıcısı 27 Ekimde Djelalli’yi bir karabina kurşunuyla yere sermişti. Kapıcının dediğine göre, çok gürültü yapıyordu. Kapıcı sonra da çelişkiye, sözlerinin birbirini tutmamasına aldırış etmeden onu hırsız sandığını ileri sürmüştü.

Sartre, Poissonnière sokağında ellerinde bir pankart bulunan Foucault ile Claude Mauriac’ın önünden yürüyordu. Pankartta mahallenin işçilerine yapılan bir çağrı vardı. Polisler Sartre’ı hemen tanıdılar, ama müdahale etmediler. Megafonu eline alıp konuşmaya başladı, Djelalli Komitesinin kalıcı olarak bir servis kurduğunu bildirdi. Bu servis başka bir yer bulununcaya kadar ertesi günden itibaren Goutte d’Or mahallesinin kilise salonunda toplanacaktı. Yürüyüş La Chapelle bulvarına kadar sürdü. Foucault birçok kez söz aldı. Sartre servisin bir parçası olmak istiyordu, ama birkaç gün sonra birlikte yemek yediği Genet, onu bundan caydırdı: Sartre’ı çok yorgun buluyordu.

Sartre’ın bu yorgunluğu hissedip etmediğini bilmiyorum, ama 1 Aralık gününün akşamı bana beklenmedik bir anda, damdan düşercesine, “Sağlığımı tükettim,” dedi. “Yetmiş yaşımı aşamam.” Hemen itiraz ettim. O da bana, “Üçüncü bir krizden kolay kolay kurtulunamayacağınızı bana siz kendiniz söylemişsiniz,” diye yanıt verdi. Bunu söylediğimi hiç mi hiç anımsamıyordum. Kuşkusuz bu olası aşırılıklara karşı onu uyarmak içindi. “Sizin ge-

çirdikleriniz çok hafif şeylerdi,” diye karşılık verdim ona. “Flaubert’i tamamlayamayacağımı sanıyorum,” diye sürdürdü. “Canınızı mı sıkıyor bu?” “ – Evet, canımı sıkıyor.” Ardından da bana cenaze töreninden söz etti. Çok gösterişsiz, sade bir tören ve yakılmak istiyordu, özellikle Père-Lachaise mezarlığında annesiyle üvey babasının arasına gömülmek istemiyordu. Kalabalık bir Maocu topluluğun tabutunu izlemesini diliyordu. Bana, sık sık olmasa da bunu düşündüğünü söyledi.

Bereket versin ki bu konuda, değişken mizaçlıydı. 12 Ocak 72’de, neşeli bir havayla bana; “Belki de daha uzun zaman yaşarız,” dedi. Şubat sonunda da, “Ah! On yıl sonra da gene burada olmayı umuyorum,” dedi. Arada sırada, gülerek “mini felcine” atıfta bulunuyordu, ama tehlikede olduğunu hiç düşünmüyordu.

1972

Pleven'in, cezaevlerindeki yönetim biçiminin değişmesiyle ilgili olarak verdiği sözler tutulmadığından, Sartre Adalet Bakanlığında bir basın toplantısı düzenlemeye karar verdi. 18 Ocak 1972'de, yanında Michèle Vian'la Continental Otelinde Kızıl Yardım üyeleri ve onların bazı dostlarıyla buluştu: Deleuze, Foucault, Claude Mauriac. RTL'den ve Europe 1'den iki radyo arabası hazır bulunuyordu. Topluluk Vendome Meydanına gitti, Adalet Bakanlığına girdi. Foucault konuşma yaptı ve Melun'daki tutukluların gönderdikleri raporu okudu. "Pleven istifa. Pleven kodese. Katil Pleven," diye bağırıldılar. CRS'ler topluluğu dağıttı. Gazeteci Jaubert'i yakaladılar. Jaubert coplanan bir göçmeni kurtarmak için araya girmeye çalışırken öylesine acımasızca pataklanmıştı ki hastaneye kaldırılması gerekmişti.¹ Sartre ile Foucault, Jaubert'in salıverilmesi için araya girdiler. Göstericiler oradan Libération Basın ajansına gitti. Orada, Vendome Meydanında bulunmayan otuz kadar gösterici ve gaze-

¹ Parisli gazetecilerin hepsi protesto etmek için birleşmişti. İşçileri Bakanlığının önünde büyük bir gösteri düzenlemişlerdi.

teci vardı, aralarında kısa süre önce cezaevinden çıkan Alain Geismar da bulunuyordu. Sartre masaya, Jean-Pierre Faye'ın yanına oturdu. Olayların gelişmesini öfkeyle anlattı: “CRS’ler özellikle hoyrat davranmadılar,” dedi, “özellikle yumuşak da davranmadılar, tıpkı kendilerine benziyorlardı.” Konuşması bitince, topluluk dağıldı, o da evine döndü.

Büyük bir hoşnutlukla katıldığı bir girişim de Contat ile Astruc’ün ona hasrettikleri filmi. Çevresinde *Temps Modernes*’in çalışma arkadaşları,¹ onların sorularına yanıtlar vererek konuşuyor, kendini anlatıyordu. Genellikle onun evinde, arada sırada da benim evimde çekiyorlardı filmi. Onu hep aynı kişilerle karşı karşıya görmek belki biraz bıktırıcıydı, ama onlarla olan yakınlığı sayesinde öylesine doğallıkla ve teslimiyetle konuştu. Canlanmıştı, yüzü gülüyordu, en iyi halindeydi. Bayan Mancy’yi üzme korkusuyla ve bir de daha başka çalışmalara kendisini kaptırdığından *Mots*’yu [Sözcükler] sürdürmedi: Burada annesinin ikinci evliliğini, ondan içsel kopuşunu, üvey babasıyla ilişkilerini, La Rochelle’deki yaşamını anlattı. La Rochelle’de Parisli olarak mimlenmiş ve okul arkadaşlarının az çok uzağında tutulmuştu, yalnızlığı ve şiddeti yeni yeni öğrenmeye başlamıştı. On bir yaşında, ansızın artık Tanrı’ya inanmadığının farkına varmıştı. On beş yaşına doğru da onun için, yeryüzünde ölümsüz olmak ebedi yaşam fikrinin yerini almıştı. Bunu üzerine “yazma nevrozu” adını verdiği bir tutkuya kapılmıştı. Okuduklarının da etkisiyle, o zamanlar ölüm hayallerine ortak ettiği ihtişamı düşlemeye başlamıştı.

Daha sonra Nizan’la dostluklarını, birbirlerine öykünmelerini, Proust ve Valéry’yi keşfedişini anlatıyordu.

¹ O sırada İsrail’de bulunan Lanzmann’ın dışında –yn.

İşte o dönemde, on sekiz yaşına doğru metroda bulduğu, Midy fitillerinin küçük bir not defterine düşüncelerini alfabetik sıraya göre yazmaya başlamıştı. Daha o zamandan bile en önemli fikri özgürlüktü. Daha sonra kısaca École Normale Supérieure'deki yıllarını anlatıyordu. Onları mutluluk içinde geçirmişti ve arkadaşlarıyla 'talas'lar¹a karşı zararsız şiddetlere girişirdi. Bergson'un bir kitabını okuduktan sonra felsefeye yönelmişti. O zamandan beri de felsefe onun için temel olarak kalmıştı: "Yaptıklarımın bütünlüğü felsefedir."

Ardından Berlin'deki günlerini, Husserl'in kendisi üzerindeki etkisini; öğretmenlik mesleğini, yetişkin olmaya dair isteksizliğini, hem bu iğrenmeyle hem de düşsellik üzerine araştırmalarına bağlı olan meskalin kullanımıyla ortaya çıkmış nevrozu anlattı. Bir de *Bulantı* [*La Nausée*] ile *Duvar* [*Le Mur*] öyküsünün kendisi için neyi simgelediğini açıkladı.

Söyleşilerin devamı Stalag XII D üzerine yazdığı metinle, *Bariona*'nın yaradılışıyla, Paris'e dönüşüyle, *Sinekler*'le [*Les Mouches*] ilgiliydi. Sonra varoluşçuluğun beğenilip tutulmasından, 40'lı yılların sonunda karşılaştığı saldırılardan, kendini edebiyata verme hissinden, siyasi duruşlarından bahsetti: RDR'e girişi, kendisinden kopması, Fransa'da ortalığı kasıp kavuran anti-komünist akım, özellikle de Duclos'un tutuklanması ve posta güvercinleri meselesi sebebiyle 1952'de komünistlere yaklaşma kararı. "Tarih'in uğursuz şahsiyeti" diyerek De Gaulle'ü ima etti ve güncel toplumun iğrençliğini, aşağılığını açıkça dile getirdi.

Her zaman için benimsediği ahlaki kaygılarını ve bunları, ahlakı siyasetle birleştiren Maocu dostlarında

¹ Okulun Katolik öğrencileri – ed.n.

da değişik bir biçimde görmekten duyduğu kıvancı dile getirdi. Ahlakçılığını uzun uzun anlattı: “Aslında, benim için sorun siyasetin mi yoksa ahlakın mı seçildiği, yahut da siyaset ile ahlakın aynı şey olup olmadığını bilmektir. Böylece şimdi başlangıç noktama geri geldim, ama kendimi kitlelerin eylem düzeyine getirerek, bir bakıma daha da zenginleşmiş olarak. Şimdiki halde her yerde bir ahlak sorunu var, siyaset sorunundan başka bir şey olmayan bir ahlak sorunu. Ve işte ben de bu bağlamda sözgelimi Maoculara, tamamıyla aynı fikirdeyim... Aslında ben iki ahlak yazdım. Biri 45-47 arasında, bu tamamıyla kandırmacaydı... Sonra da aşağı yukarı 65'teki notlarımdan gerçekçilik sorunu ile ahlak sorunu çerçevesinde başka bir Ahlak üzerine yazdım.”

Sözlerini de en büyük önemi verdiği konuyla noktalandı: Klasik aydın ile şimdilerde olmayı seçtiği yeni aydın.

Film henüz tamamlanmamıştı. Tam o sıralarda, arkadaşlarından biri, Belçikalı avukat Lallemand,¹ yeni kurulmuş Brüksel barosu aracılığıyla Sartre'ı bastırma konusunda bir konferans vermesi için davet ettirdi. Öğleden sonra bir buçuk sularında otoyoldan Sylvie'nin kullandığı arabayla gittik. Pırıl pırıl güneşli bir gündü, Sylvie'nin hazırladığı jambonlu sandviçleri yemek üzere bir dinlenme alanında durduk. Saat beş buçukta Brüksel'e vardık. Bize oda ayırdıkları oteli hemen bulduk. Odalarımıza yerleşir yerleşmez, bara inip bir şeyler içtik. Lallemand ile Verstraeten² de orada bize katıldılar.

¹ Lallemand FLN için mücadeleye katılmıştı: Dostlarıyla birlikte, kimi Cezayirliilerin sınırı geçmesine yardım ediyordu. Sartre için Brüksel'de Cezayir savaşı üzerine büyük bir konferans düzenlemişti.

² Verstraeten bir Sartre felsefesi profesörüydü. Sartre üzerine bir kitap yazmıştı. Sartre ile Merleau-Ponty'nin kurduğu

Verstraeten'in hep o aynı güzel mavi gözleri vardı, ama o kadar zayıftı ki tıpkı Conrad Veidt'e benzemişti. Onlar ve daha başka dostlarla, yeniden hayranlıkla seyrettiğimiz Grande Place'taki Cygne'de akşam yemeğimizi yedik. Daracık yan sokaklarda biraz gezindik ve Kongre Sarayına gittik.

Bir bakışta dinleyicilerin tamamının kentsoylu olduğunu gördük: Son derece şık giyimli hanımların kuaförden henüz çıktıkları açıkça belli oluyordu. Sartre 1963'ten beri klasik takım elbise giyip kravat takmıyordu. O akşam da üzerinde dinleyicilerin kınayarak baktıkları siyah bir kazak vardı. Gerçekten de onun bu insanlarla hiçbir işi yoktu, Lallemand'nın onu neden davet ettiğini pek anlayamadık.

Sartre "sınıf adaleti ve halk adaleti" konusundaki metnini isteksizce okudu. "Fransa'da," diyordu "iki adalet vardır: Biri, bürokratiktir, proletaryayı kendi durumuna bağlamaya yarar; öbürü, yabani, proletarya ile halk tabakasının emekçileşmeye, emekçi durumuna gelmeye karşı özgürlüklerini kesin olarak bildirdikleri derin andır... Her adaletin kaynağı halktır... Ben en derin ve tek gerçek olarak halk adaletini seçtim." Ve ardından da ekledi: "Eğer bir aydın halkı seçerse bildiri imzalamanın, sakın geçen protesto mitinglerinin ya da reformist gazetelerde yayımlanan makalelerin zamanının çoktan geçtiğini bilmesi gerekir. Uzun uzun konuşacağına, elinin altında bulunan yollardan, halkı söz sahibi yapmaya çalışması gerekir." Bunun üzerine, *La Cause du peuple*'ün ne olduğunu ve kendisinin gazetedeki rolünü açıkladı.

felsefe seçkisini onunla birlikte yönetiyordu. Kitaplar, Gallimard'dan, "Bibliothèque de philosophie" [Felsefe Kitaplığı] adıyla çıkıyordu.

Burjuva yasalarındaki sapmayı göstermek için Geismar davasını, Roland Castro olayını, “*La Cause du peuple* Dostları” davasını saydı. On yıldan beri gitgide kötüleşen cezaevleri yönetimini anlattı, yargıçların karşılaştıkları akıl almaz baskıları açıkladı.

Bütün bunlar dinleyicilerin bir kulağından girip öbür kulağından çıktı. Solcuların yönelttiği yerinde birkaç soruyla, Sartre’ın önemsemeden, rahatça yanıtladığı bir yığın saçma sapan sorular soruldu. Bu toplantının tek eğlenceli yanı, konuşma sırasında Sartre’ın filmini çekmek için kamerasıyla yerlerde sürünen Astruc’ü görmek oldu: Pantolonu bacaklarından aşağı kaymıştı, kaba etleri görünüyordu. İlk sıradaki dinleyiciler ciddiyetlerini korumak için büyük zorluk çektiler.

Çıkışta, bir hanım Sartre’a bakarak “Giyinip kuşanmaya değmezdi,” diye homurdandı. Bir başkası da “Topluluk önünde konuşurken, insan doğru dürüst giyinme zahmetine katlanır.” Genç baro çok güzel, çok iyi döşenmiş bir kokteyl düzenlemişti. Orada da konu Sartre’a doğrudan doğruya saldıran bir başka dinleyici hanım tarafından yeniden ele alındı. Bu hanım işçi sınıfından kentsoylu sınıfa yükselmişti, bu şekilde yükselen işçilerin ilk işi de hemen bir kravat takmaktır.

Ertesi gün Sartre yemekten kısa bir zaman önce gelen Arlette’le birlikte trene binip döndü; ben de Sylvie’yle birlikte otomobille döndüm.

Paris’te, Overney cinayetini haber aldık. Uzun bir öykünün trajik sonucuydu bu. Keyfi işten çıkarmalar sonucunda –aslında bunların siyasal nedenleri vardı–, Renault tarafından kapı dışarı edilen iki işçi –Tunuslu Sadok ile Portekizli José– açlık grevine girişmişti. Fransız Christian Riss de onlara katılmıştı. Boulogne’de, Dome sokağındaki bir kilisede kendilerine bir barınak bulmuşlardı. 14 Şubat

günü, akşama doğru, Sartre işçilerle tartışmak amacıyla, Renault'nun Seguin adasındaki atölyelerine gitmişti. Yanında şarkıcı Colette Magny, Gacem Ali komitesinin¹ üyeleri, birkaç gazeteci olduğu halde, bir ulak aracılığıyla, gizlice içeri girmişlerdi. Maocu militanların –özellikle açlık grevi yapanların– işten atılmalarını protesto eden el ilanları dağıtmışlardı. Bekçiler tarafından oradan hoyratça kovulmuşlardı. Sartre bir basın toplantısıyla olayı yorumladı: “Biz işçilerle konuşmak üzere Renault'ya gittik. Renault kamulaştırıldığına göre, insan orada rahatça gezinebilmelidir. İşçilerle konuşamadık. Bu da Renault'da faşizmin hüküm sürdüğünü kanıtlıyor. Bekçiler artık bizi koruyacak işçi olmadığını görünce şiddete başvurdular. Pek çok kişiyi fena halde dövdüler, bir kadını merdivenlerden yuvarladılar.”

Ocak ayı sonundan beri her gün Maocu militanlar Billancourt'daki Emile-Zola Kapısında Renault mücadele komitesinin el ilanlarını dağıtıyordu. 25 Şubat'ta, işten çıkarmalara, işsizliğe ve ırkçılığa karşı o akşam Charonne'da yapılacak bir gösteri çağrısında bulundular. Bu militanlar arasında, bir yıl önce Régie'den [Renault] atılan ve o sıralarda bir çamaşır fabrikasında teslimatçı şoför olan Pierre Overney de bulunuyordu. Kapıyı koruyan üniformalı sekiz nöbetçi pek sinirliydi, işçilerin çıkmaya başladıkları saatti, parmaklıklar açıldı. Maocular ile bekçiler arasında bir tartışma başladı, sonra da itişip kakışma oldu. Bekçi kulübeslerinden birindeki sivil giyimli bir adam olan biteni gözlüyordu. Maocular fabrikanın içerisine doğru birkaç adım ilerlerken adam bağırdı: “Defolun gidin yoksa ateş ederim.” Onun iki metre öte-

¹ Göçmenlere karşı yöneltilen her türlü ırkçı ve baskıcı davranışı açıklamak amacıyla Boulogne'da kurulan komite.

sinde bulunan Overney geri çekildi. Trameni ateş etti: Mermi isabet etmedi. İkinci kez ateş ederek Overney'yi yere serdi, sonra da fabrikanın içine kaçtı.

Bu cinayetin ardından işçiler bir dizi gösteri yaptı, kavga çıkardı. Yönetim de yeni işten çıkarmalara baş vurdu. Sartre, Renault fabrikalarının önünde bir soruşturma yapmaya gitti. "Bizzat kendiniz bir soruşturma yapma gereksinimi mi duyuyorsunuz?" diye sordu gazetesinin biri. "Resmi adalete güveniniz yok mu?" "Hayır, zerre kadar güvenim yok." "Peki, ya KP'nin davranışı hakkında ne düşünüyorsunuz?" "Akıl almaz bir tutum. Onlar size: 'Bunların¹ suç ortağı olduğunun kanıtı işte meydana; birbirlerini öldürüyorlar,' diyor. Bu bana pek geçerli bir kanıt gibi görünmüyor. Maoculara karşı hükümetle birlikte olan asıl komünistlerdir."

28 Şubat'ta, Michèle Manceaux'nun arabasıyla, Sartre ve ben, Overney'nin öldürülmesini protesto etmek amacıyla düzenlenen büyük bir gösteriye katılmak üzere yola çıktık. Son derece büyük bir kalabalık vardı. Orada çok uzun zaman kalmadık, çünkü Sartre zorlukla yürüyebiliyordu. Choisir'in² [Seçmek] bir toplantısı nedeniyle, cenaze törenine Sartre'la birlikte gidemedim. O, Michèle Vian'la gitti. Bacakları yüzünden, cenazeyi sonuna kadar izleyemedi, ama o muazzam kalabalığı pek olağanüstü bulmuştu. Yeni devrimci sol 68 Mayıs'ından beri Paris sokaklarında bu kadar insanı bir araya getirmemişti. Gazetelerin yazdıklarına bakılırsa en azından 200.000 kişi vardı. Hepsi de solculuğun yenilenmesinden söz ediyor ve bunun önemini vurguluyordu.

¹ Onlar diyerek Komünist Partiyi, solcuları ve burjuvaları gösteriyordu.

² Benim de ortak yöneticisi olduğum bir kadın kuruluştur ve o gün orada bulunmam zorunluydu.

Bununla birlikte Sartre, Nogent'ın kaçırılmasını onaylamıyordu. Nogent Régie'deki işçi çıkarmalarıyla görevlendirilmişti. Nouvelle Résistance Populaire [Yeni Halk Direnişi] cinayetten birkaç gün sonra, misilleme yapmak amacıyla onu kaçırmıştı. Üzüntüyle, kendisinden bir açıklama isteyecek olurlarsa ne söyleyeceğini düşünüyordu. Kaçıranlar da kendi içlerinde sıkıntıdaydı. Hiçbir istekte bulunmadan çabucak Nogent'ı salıverdiler.

Yeni Halk Direnişi [NRP] Proleter Solun militan örgütüydü. Onun ardından gizlice yaşamını sürdürmüştü. Nogent'ın kaçırılmasından sonra bu örgüt kendini bir yol ayrımında buldu: Ya açıkça terörizme atılacaktı ya da dağılacaktı. Terörizme karşı olduğundan ikinci yolu seçti. Bunu kısa bir süre sonra Kızıl Yardımın ortadan silinmesi izledi. Bu örgüt gerçekten de Maocuların eline düşmüştü, onlar da dağılmaya karar verince örgütle artık ilgilenmediler.¹

İşte o dönemdedir ki Sartre, Michèle Manceaux'nun *Les Maos en France* [Fransa'da Maocular] adlı kitabına bir önsöz yazdı. Yazar bu kitapta kimi Maocu yöneticilerin yaptıkları görüşmeleri toplamıştı. Sartre bu önsözde Maocuları nasıl gördüğünü, onlarla aynı kanıda olmasının nedenlerini anlatıyordu. “Maocuların doğallıkları,” diyordu, “sadece devrimci düşüncenin halktan geldiğini ve onu yalnızca halkın eyleme taşıyıp tam anlamıyla geliştireceğini belirtir. Fransa'da henüz halk yoktur: Ama kitlelerin *praxis*'e² geçtikleri her yerde, bu kitleler halka dönüşmüştür bile...” Maocu davranışın ahlaki boyutla-

¹ Bu örgüt gene de bir süre daha yaşadı.

² Yunanca eylem sözcüğünden. Marksist felsefede evreni değiştirmeyi amaçlayan etkinlikler. Sartre varoluşçuluğunda, Kişi'nin tarihte kendini gösterdiği şey, eylemler ve etkinlikler –çn.

rı üzerinde ısrarla dururdu: “Devrimci şiddet doğrudan doğruya *törel*dir, çünkü işçiler kendi tarihlerinin konusu haline geliyorlar.” Maoculara göre, diyordu Sartre, kitlelerin istediği özgürlüktür. Ve işte onların eylemlerini, sözgelimi işverenlerin fabrikalara hapsedilmesini şenliğe dönüştüren budur. İşçiler *ahlaki bir toplum* oluşturmaya çalışıyorlar, yani “özgürleşen kişinin toplulukla kurduğu gerçek ilişkilerinde kendini bulabileceği” bir toplum.

Şiddet, doğallık, törellik, Maocu devrim eyleminin dolaysız üç niteliği işte bunlardır. Mücadeleleri gitgide daha az sembolik ve dakik, gitgide daha fazla gerçekçidir. Maocular, anti-otoriter eylemleriyle [*praxis*] örgütlü kapitalizm döneminde, sınıf çatışmasının yeni biçimlerine adapte olabilme yeteneğine sahip tek devrimci güç olarak görünür.”

Bununla birlikte Sartre, klasik aydının rolünü reddetmesine karşın kendisinden istendiğinde bildirileri imzalamaktan vazgeçmemiştir. Mart başlarında Sartre, Foucault, Clavel, Claude Mauriac ve Deleuze’le birlikte Kongo lehinde bir çağrıda bulundu.

İlkyaz gelmişti: Hoyrat ve şahane bir ilkyaz. Güneş bir günde bir yaz güneşine dönüşmüştü. Tomurcuklar patlıyor, ağaçlar yeşilleniyor, alanlarda çiçekler açıyor, kuşlar cıvıldıyordu. Sokaklar taze ot kokuyordu.

Genel olarak, bizim yaşamımız da geçen yılki aynı sevimli alışkanlıkları izliyordu. Aynı dostları görüyorduk, kimi zaman da ahabap olduğumuz ama pek o kadar teklifsiz olmadığımız kimselerle görüşüyorduk. Amerika’dan yeni gelen Tito Gerassi’yle yemek yedik. Kara Panterlerin iki başkanını, Cleaver ile Huey’i karşı karşıya getiren anlaşmazlıkları uzun uzun anlattı bize. Daha akıllı, daha canlı olan Cleaver’a beslediği bütün

sevgiye karşın ciddi, ağırbaşlı Huey'ya daha fazla saygı duyuyordu. Sartre'ın ondan yana tavır almasını çok isterdi. Ama yeterince sağlam bilgisi olmadığından, Sartre taraf tutmayı reddetti.

Todd'la da yemek yedik. Todd uzun bir araştırmadan sonra, babasını bulmuştu: Bu onun için çok önemli bir meseleydi. Nizan'ın kızı olan ve bizim de çok sevdiğimiz eşinden ayrıldığından beri onu artık pek görmez olmuş-tuk. Todd her zaman kendine bir baba arayıp durduğundan, sonsuz iyiliği çoğunlukla kolayca nezakete dönüşen Sartre da bir kitabını ona adamıştı: "Asi oğluma" diye. Ama gerçekte, bir oğlu olması fikri aklının ucundan bile geçmemişti. "Yetmiş yaşında otoportre" [Autoportrait à soixante-dix ans] isimli söyleşide Contat'ya şunları söylemişti: "Bir oğlum olmasını hiçbir zaman istemedim, hiçbir zaman. Benden daha genç erkeklerle ilişkilerimde bir babalık ilişkisi oluşturmaya çalışmam."¹

Daha sonra Sylvie ve Arlette'le Saint-Paul-de-Vence'e gittik. Orada da bir yıl öncekinin hemen hemen aynı bir yaşam sürdürdük. Kitap okuyorduk, masmavi şahane bir gökyüzü altında geziniyorduk, transistör radyomuzdan France-Musique izlencesini dinliyorduk. Gene Cagnes'a gittik, Maeght galerisini gezdik. Sartre çok mutlu görünüyordu.

Döner dönmez hemen militan etkinliklerine başladı. O dönemde Paris bölgesinde boş duran 165.000 konut vardı. Goutte d'Or mahallesinin, çoğunluğunu Kuzey Afrikalı göçmenlerin oluşturduğu sakinleri, bu boş konutlardan Chapelle bulvarında bulunan bir tanesine

¹ Sartre, Todd'u hiç sevmediği için onu hiçbir biçimde oğlu yerine koymuyordu ve Todd'un kitabında ileri sürmeye çalıştığı-nın tam aksine, onunla pek yüzeysel ilişkisi vardı –yn.

yerleşmişlerdi. Orada ancak iki gün kalabildiler. Polis binayı kuşattı. Kuşatılanlar yapının en üst katına sığındılar. Polisler büyük bir merdiven uzatıp bütün camları kırdı. Binadakilerin hepsini orayı boşaltmaya zorladılar. Erkekleri bilinmeyen bir yere götürdüler, kadınlar ile çocuklar bir barınma merkezinde toplandı.

Kızıl Yardım, protesto etmek için Roland Castro'nun yönettiği bir basın toplantısı düzenledi. Claude Mauriac, Faye, Jaubert de oradaydı. Sartre o toplantıya katıldı. Djelalli olayından beri gerçekleştirilen eylemlerin tümünün sentezini yaptı. Bundan da siyasal bir anlam çıkardı. "Burada kime düşman denmesi gerektiğini" açıkladı: Bu eylemlerin yöneltildiği düzenin güçlerine. Önce, dedi, bu konutlar oturulacak halde değil. Bunlarla yetinmek için insanın gerçekten de başının üzerinde bir damı olmaması gerekir. İkincisi, o zavallı insanları buradan kovmak düpedüz belirgin bir ırkçılık yapmak demektir: Sözgelimi, Djelalli ailesi doğru düzgün bir konut elde edememişti. İşte bu nedenledir ki yersiz yurtsuz olan bu zavalılcıklar o sefil barakaya sığınmışlardı. O yapıyı bir şirket satın almıştı ve şu günlerde onu yıkıp yerine büyük bir yapı inşa edecekti: Burada mahalle halkının kendiliğinden tepki gösterdiği, insanlık dışı bir davranış söz konusudur. Bir kez daha sınıf mücadelesi alanındayız: Karşı karşıya bulunduğumuz kapitalizmdir. Ardından da şunları ekledi: "Dikkat ederseniz polis içerideki insanları dışarı attığı zaman, hâlâ kullanılabilecek durumda olan konutları yıkıyor."

Sartre çok değişik şeylerle ilgilenirdi ama onun gözünde bunların hepsi aralarında bağıntılıydı. Nisan ayında Heidelberg hastaları topluluğu üyelerinin akıl hastalığı konusunda yazdıkları bir yapıta mektup-ön-söz yazdı. Marksist anlamda, yabancılaşıma kendi ger-

çeğini delilikte ve onu cezalandıran baskıda bulduğuna göre, “kapitalizmin tek olası yaşam biçimi hastalıktır” fikrinden yola çıkarak “antipsikiyatrinin mümkün olan tek radikalleşmesini” uygulamaya koydukları için onları kutluyordu.

Her zamanki gibi, en sevdiğimiz eğlence dostlarla buluşmaktı. O ilkyaz, Cathalalarla¹ öğle yemeği yedik. SSCB’de aydınların durumunun her zamankinden daha beter olduğunu söylediler bize. Dört yıl önce, Cathala Moskova’daki en önemli yazın dergisinin yönetmeni olan Tchakowsky’nin son romanı konusunda *Le Monde*’da bir yazı yayımlatmıştı. Kitabı bizzat kendisi çevirmişti. Sonra da bunun sadece çok kötü değil, aynı zamanda Stalinci olduğunu da ilan etmişti. Moskova’da ona artık hiçbir çeviri önerisinde bulunulmamıştı. Fransa için Alexis Tolstoy’un bir yapıtını çevirerek yaşadı. Kocasından ayrılmadıkça, karısı Lucia’ya Fransa vizesi vermeyi reddettiler. İşte bu nedenle dört yıldan beri Paris’e gelememişlerdi. En sonunda Lucia görevinden ayrılmıştı, şimdi işsizdi. Ancak Fransa elçiliği sayesinde pasaport alabilmişti. Bir yıl sonra kesin olarak Paris’e dönmeyi tasarlıyorlardı. Soljenitsin SSCB’de değil ama Fransa’da yakında yayımlanacak son romanı yüzünden her zamankinden daha fazla gözden düşmüştü.

Sartre’ın dişleriyle gene başı dertteydi. Dişçi ekimde ona gerçek bir takma diş takmak gerekeceğini, halk önünde konuşmakta zorluk çekeceğini söyledi. Bu durum onu son derece üzdü. Mitinglerde, hatta biraz ka-

¹ Onları her Moskova yolculuğumuzda görmüştük. “Sartre’ın École Normale Supérieure’den eski arkadaşı olan Cathala savaşta de Gaulle’cü olmuştu, 1945’te de komünist. Rusça yapıtların Fransızcaya çevirisiyle uğraşıyordu... Karısı Rustu... ve bir dergide çalışıyordu.” (*Tout compte fait.*)

labalıkça toplantılarda artık konuşamayacaksa siyasetten emekliye ayrılmak zorunda kalacaktı. Belleğini yitirmekten yakınıyordu, ufak tefek şeyler konusunda da bu bir gerçektir. Ama ölüm korkusu aklının ucundan bile geçmiyordu. Ağabeyi Pierre ölüm döşeginde olan Bost, arada sırada ölüm korkusu duyup duymadığını soruyordu. Sartre da “Evet,” diyordu. “Cumartesi öğleden sonra, Kunduz ile Sylvie’yi görmem gerektiği zaman, bir kazaya uğramanın pek aptalca bir şey olduğunu düşünürüm.” Kaza dediği bir felçti. Ertesi gün ona: “Neden cumartesi?” diye sordum. O da bunun tam iki kez başına geldiğini, ölümü değil de geçireceği geceden yoksun kalacağını düşündüğünü söyledi.

Paris’te yayımlanan İspanyolca bir dergi olan *Libre* için Goytisoló’ya bir röportaj verdi. Bu görüşmede, 72’de ortaya çıkan sorunları irdeleyip çok önem verdiği soruna dönüyordu: Aydınların rolü. Mayısta, *La Cause du peuple*’de, halk adaleti konusundaki düşüncelerini açıkladı.

La Cause du peuple can çekişiyordu, hatta yayımlanmaz bile oldu. Sartre her sabah gazeteden sorumlu kişilerin onu kurtarmak için çeşitli çareleri tartıştıkları toplantılara katılıyordu. Sabahları çok erken uyanıyordu ve çok yoruluyordu. Akşam müzik dinlerken uyuyordu. Bir keresinde, bir tek viski içtikten sonra anlaşılmaz bir biçimde konuşmaya başladı. Yatmaya giderken sendeliyordu. Ertesi sabah, saat sekiz buçukta kendiliğinden ayaklandı, tamamıyla normal görünüyordu. Gene de beni *Choisir* için konuşma yapacağım Grenoble’a götürülen uçakta kaygılıydım. Ertesi gün Paris’e dönerken hep kötü haberler bekliyordum. Gerçekten de sabahın on bir buçuğunda, Arlette bana telefon etti. O da perşembe akşamı Paris’ten ayrılmıştı. Sartre televizyon seyretmek için (onun evinde televizyon yoktu) geceyi tek başına

Arlette'in evinde geçirmişti. Gece yarısından az önce Arlette'in evine gelen Puig, Sartre'ı yerde, sarhoş bir halde bulmuştu. Onu yerden kaldırmak için tam yarım saat uğraşmıştı. Sartre yakında oturduğundan onu yürüyerek evine götürmüştü, bu sırada Sartre düşmüştü ve burnu kanamıştı. Sabahleyin, Arlette'e telefon etmişti, aklı başında görünüyordu. İkiye doğru onu görmeye gittim. Burnunda bir morluk vardı, dudakları biraz şişmişti, ama kafası berraktı. Benim ısrarım üzerine, pazartesi günü Zaidmann'a gitmeye söz verdi. La Coupole'de öğle yemeği yedik, Michèle de gelip onunla birlikte kahve içti. Sartre'ın evine dönünce Zaidmann'a telefon ettim. O da bana Sartre'ın pazartesiye beklemeden hemen gelmesini söyledi. Yeniden lokantaya gittim. Biraz homurdanıp mırın kırın ettikten sonra Sartre, Michèle'le birlikte doktorunu görmeye gitti. Saat altıya doğru döndü. Refleksleri iyiydi, aksayan hiçbir şey yoktu, sadece tansiyonu 21'di. Ama bu da geceki içki âleminin bir sonucuydu. Zaidmann gene eski ilaçları yazmış ve gelecek çarşamba için randevu vermişti.

Sylvie'yle cumartesi akşamı pek güzel geçti. Sartre'ın ancak gece yarısına doğru uykusu geldi, ertesi sabah dokuz buçuğa kadar da deliksiz bir uyku çekti ve dinlenmiş olarak uyandı. Haziran çok iyi bitti. *La Cause du peuple* yeniden yayımlandı, ilk sayısı tam bir başarıydı.

Temmuz başlarında Sartre, Arlette'le birlikte Avusturya'ya kısa bir yolculuk yaptı. Ben de Sylvie'yle Belçika'ya, Hollanda'ya, İsviçre'ye gittim. Sartre bana telgraf çekiyordu, telefonla görüşüyorduk, sağlığı mükemmel görünüyordu. 12 Ağustosta, Roma'da, onu almak üzere istasyona gittim ama yetişemedim. Otele döndükten az bir zaman sonra Sartre'ın taksiyle geldiğini gördüm. Peltek peltek konuşuyordu, ama hemen

bana “Birazdan geçer,” dedi. Yalnız oluşundan yararlanıp yemekli vagonda iki yarım şişe şarap içmişti. Hemen kendini toparladı, yine de eline fırsat geçer geçmez içkiyi neden böylesine aşırı derecede içtiğini düşündüm. “Hoşuma gidiyor,” diyordu bana, ama bu yanıt benim için yeterli değildi. Kendinden bu şekilde kaçtığına göre çalışmasından hoşnut olmadığını geçirdim aklımdan. *L’Idiot de la famille*’in dördüncü cildinde *Madam Bovary*’yi incelemeyi tasarlıyordu. Hep kendini yenileme kaygısında olduğu için de yapısal yöntemlerden yararlanmak istiyordu. Ne var ki yapısalcılığı sevmiyordu. Bunu şöyle açıklıyordu: “Dilbilimciler dili dışsal olarak ele almak ister, dilbilimden yola çıkan yapısalcılar da bütünselliği dışsallığa tercüme eder. Bu onlar için olabilirdiğince en uzaktaki kavramlardan yararlanmaktır. Ama ben bunu kullanamam, çünkü kendimi bilimsel değil, felsefi bir alanda konumluyorum. İşte bu nedenle bütün olan bir şeyi dışlaştırmak gereksinimini duymam.” Demek ki bir ölçüde, tasarladığı şeye karşıydı. Belki de *L’Idiot de la famille*’in ilk üç cildinin üstü kapalı biçimde *Madam Bovary*’nin açıklamasını içerdiğinin farkındaydı ve şimdi eserin yaratıcısından eserin kendisine ulaşmaya çalışırken kendini tekrarlama tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu görüyordu. Düşünüyordu, notlar alıyordu, ama yapacağı şey konusunda genel bir fikri yoktu. Ve az çalışıyordu, heyecansızdı. 1975’te, Michel Contat’ya “Bu dördüncü cilt benim için en zor olanıydı ve beni en az ilgilendireniydi,” dedi.

Ama gene de önce Sylvie’yle, sonra da baş başa, çok güzel bir tatil geçirdik. Hazıranda, Sartre kimi zaman biraz dikkatsiz, biraz dalgındı: Roma’da ise hiç öyle değildi. Hep o pek sevdiğimiz teraslı dairede kalıyorduk. Her zamanki gibi sohbet ediyor, kitap okuyor, müzik

dinliyorduk. Bilmem neden o yıl dama oynamaya başladık ve bu hemen pek hoşumuza gitti.

Eylül sonunda döndüğümüzde Sartre'ın sağlığı mükemmeldi. Yeniden benim eve kavuştuğuna çok seviniyordu. Bana, "Tekrardan burada bulunduğuma memnunum," dedi. "Gerisi, umurumda bile değil. Ama burası, burada olmak hoşuma gidiyor." Benim evde mutlu akşamlar geçirdik, ben de neredeyse tüm kaygılarımı unutmuştum.

Ama bu durum pek de uzun sürmedi. Ekim ortalarında, yaşlılığın geri dönülmez tahribinin yeniden bilincine vardım. Roma'da, öğle yemeğinden sonra o tadına doyumaz dondurmalarından yemek üzere Giolitti'ye gittiğimizde, Sartre'ın hemen tuvalete koştuğunu fark etmiştim. Bir gün, öğleden sonra Sylvie'yle birlikte Panthéon boyunca giderek otele dönüyorduk. Sartre bizim önümüzden hızlı hızlı yürüyordu. Durdu ve bize, "Kediler üzerime işedi. Parmaklığa yaklaştım, altımın ıslak olduğunu hissettim," dedi. Sylvie onun sözlerine inanarak onunla şakalaştı. Bense, bu konuda ne düşündüğümü biliyordum, ama hiçbir şey söylemedim. Paris'te ekim başlarında benim evde, Sartre yukarıdaki banyoya gitmek üzere yerinden kalktığı zaman, koltuğunun üzerinde bir leke vardı. Ertesi gün Sylvie'ye Sartre'ın çay döktüğünü söyledim. "Bir çocuk altına kaçırmış gibi," diye belirtti. Ertesi akşam, aynı şekilde koltuğun üzerinde gene bir leke vardı. O zaman, Sartre'la konuştum: "İdrarınızı tutamıyorsunuz. Bunu hekime söylemek gerek." Beni büyük bir hayrette bırakarak son derece doğal bir biçimde, "Söyledim," diye yanıt verdi. "Uzun zamandan beri sürüyor bu: Yitirdiğim o beyin hücreleri bunlar." Sartre terbiye konusunda her zaman aşırı titizdi. Doğal fonksiyonlarından hiçbir zaman söz etmezdi ve bunları itinalı bir

ketumlukla yerine getirirdi. İşte bunun içindir ki ertesi sabah bu kendini tutamamanın onu rahatsız edip etmediğini sordum. Gülümseyerek bana, “İnsan yaşlanınca alçakgönüllü olmalı,” yanıtını verdi. Sadeliği karşısında, ondaki bu yepyeni alçakgönüllülük karşısında duygulandım. Aynı zamanda da onun saldırganlık yoksunluğundan, yazgıya boyun eğişinden üzüntü duydum.

Aslında onun belli başlı kaygısı dişleriydi. Sık sık apse yapıp ona acı çektiriyorlardı. Ancak çok yumuşak besinler yiyebiliyordu. Artık takma diş taktırmaktan kaçınmazdı. Dişçinin üst çenesindeki dişleri çekmeyi tamamlayacağı günün bir gün öncesinde bana, “Berbat bir gün geçirdim,” dedi. “Çok yorgundum. Hava da epey pisti. Sonra da dişlerim...” Birtakım düşünceleri kafasında evirip çevirmesinden korkarak o akşam plak çalmadım. Makalemi gözden geçirdik, dama oynadık. Ertesi gün öğleyin üstteki bütün dişleri yok olmuştu. Bana geldi. Sokakta yürümeye utanıyordu. Aslında ağzı kapalı olunca yüzü dişlerinde apse olduğu zamankinden daha az biçimsiz görünüyordu, öğle yemeğinde ona püre, morina balığı ezmesi, elma kompostosu verdim. Ertesi gün, öğleden sonra dişçi takma dişleri oturttu. Bir hafta kadar belki biraz rahatsızlık duyacağını, ama eskiden ona acı çektiren bütün iltihaplanmalardan kurtulmuş olacağını söyledi. Sartre işlerin yolunda gitmesinden rahatlamıştı, bir gün öncesinden daha az kaygılı olduğu da açıkça görülüyordu.

İki gün sonra, saat beşe doğru adeta etekleri zil çalarak evine geldi. Yeni dişleri onu hiç rahatsız etmiyordu. Konuşmakta hiçbir zorluk çekmiyordu, eskisinden çok daha iyi çiğniyordu. Akşam gece yarısına doğru bana geldiğinde, can sıkıcı olacağını tahmin ettiği akşamı nasıl geçirdiğini sordum ona. “Pek can sıkıcıydı,” dedi,

“ama ben dişlerimden başka bir şey düşünmüyordum, öylesine memnundum ki!”

Sonunda, her zamankinden daha canlı, daha neşeliydi. 26 Kasım'da kendisi üzerine çekilmiş bir filmi seyretti. Yaşamda da tıpkı perdede görüldüğü gibiydi: Zaman zaman içinden gençlik fışkırıyormuş gibi geliyordu bana. (Sartre için olağanüstü, çevresi için de şaşırtıcı olan şeydi: Ebediyen gömüldüğü sanılan uçurumların derinlerinden canlı, neşeli, el değmemiş gibi yeniden fırlayıverirdi. Ben bütün yaz boyunca onun için gözyaşı dökmüştüm, sanki “budalalığın kanadı” ona hiç değmemiş gibi, tamamıyla eski haline gelivermişti. Belirsiz durumlardan çıkarkenki bu dirilişleri, daha sonraları bir sayfadan öbürüne, “Çok hastaydı, çok iyiydi,” diyebilme mi açıklar. Onda, son saatlerine kadar bütün rahatsızlıklara direnen bedensel ve ruhsal bir sağlık temeli vardı.)

Hâlâ *La Cause du peuple*'le ilgileniyordu. Ekimde, gazetedeki arkadaşlarıyla bir makale yazdı: “Cumhurbaşkanını Suçluyoruz.” Bu yazı afişlere basılıp dağıtıldı, gazetenin 29. sayısının ekiyle de bir daha yayımlandı. Aralık ayında 136 başka aydınla birlikte bir çağrı imzaladı. “Yeni Irkçılık” [Le nouveau racisme] adını taşıyan bu çağrı *La Cause du peuple*'de yayımlandı, *Le Nouvel Observateur*'de yeniden verildi. Sartre'ın Aranda'yla yaptığı görüşmeyi de gene *La Cause du peuple* 22 Aralıkta yayımladı. Bayındırlık Bakanlığında teknik danışman olan Aranda, *Canard enchaîné*'de [Zincirlenmiş Ördek] yönetimdeki kimi şahsiyetlerin yaptıkları dolandırıcılıkları ve nüfuz ticaretini kanıtlayan belgeler yayımlamıştı. Dosyalarını adalete teslim etti ve tek sanık kendisi oldu. Onun kişiliği Sartre'ın merakını çekiyordu. Bu yüzden onunla bir görüşme yapmak istedi. Aranda kabul edince Sartre onu yönetimin kusurlarını ortaya çı-

kararak devlete saldırmış olduğuna ve zimmete geçirmeleri önlemek için de “böylesi haksız bir eylemi reddedebilecek bir halkın destekleyip denetleyeceği bir hükümet” kurmak gerektiğine ikna etmeye çalıştı. Pompidou’nun olayı örtbas etmek istemesine kırılan Aranda gene de devleti işin içine karıştırmak istemiyor, insan yaradılışının zayıflıklarından söz ediyordu. Sartre, Aranda’nın ister istemez, kendi türünde bir “doğrudan demokrasi ajanı” olduğunu savunuyordu.

Kasımda pek hoşlandığı bir girişime başladı: Solcu arkadaşları Pierre Victor ve Philippe Gavi’yle yapılan bir dizi söyleşi. Sartre böylece kendi siyasal rotasında durum değerlendirmesi yapacak, solcu düşünceyi, 68’den sonra geliştiği şekliyle tanımlamaya çalışacaklardı. Hepsini: *Ayaklanmaya Hakları Var [On a raison de se révolter]* başlığı altında yayımlayacaklardı.

Sartre’ı iki yıl önce bu iki konuşmacısıyla Geismar tanıştırmıştı. Pierre Victor –asıl adı Benni Lévi– genç bir Mısırlı Yahudiydi. Felsefe öğrenimi yapmış, École Normale Supérieure’e gitmişti. Marksist-Leninist hareketin başlıca sorumlularından olmuştu. Sonra, Geismar’la birlikte, dağılıncaya kadar GP’yi yönetmişti. Sartre’la pek çok söyleşi yapmıştı. Sartre ona çok değer verirdi. Gençliği ve militanlığı Sartre’ın çok hoşuna gidiyordu. Sartre bunu 77’de, Victor’la yaptığı ve *Libération*’un yayımladığı bir sohbette açıkladı:

Sartre: 70 yılının ilkyazında bir gün seninle öğle yemeği yemiştin.

Victor: ... Kiminle karşılaşacağını düşünüyordun?

Sartre: Bana biraz Milord l’Arsouille gibi gelen garip bir kişiyle... O sabah, seni görmeye çok meraklıydım, çünkü bana demişlerdi ki... Gizemli bir kişi.

Victor: İşte beni gördün...

Sartre: Seni görüyorum ve hemen hoşuma giden de bana o zamana kadar gördüğüm pek çok siyasiden özellikle komünistlerden, çok daha akıllı, çok daha özgür gelmiş olman. Demem o ki siyasetle daha az ilgili konuları ele almaktan kaçınmıyordun. Sonuç olarak, asıl mevzunun haricinde, olup bitenlere dair kadınlarla etmekten keyif aldığın bir sohbet tarzın vardı, bu tavrı biz erkekler arasında yaklamak zordur.

Victor: Sen beni ne tam olarak bir lider gibi ne de tam olarak enerjik bir adam gibi kabul ettin.

Sartre: Gene de sen enerjik bir adamdın, ama kadınsı nitelikleri olan bir adam. Bu görüş açısından seni sevimli buluyordum.

Victor: Aramızda belli başlı kuramsal bir tartışmaya ne zaman ilgi duydun?

Sartre: Bu yavaş yavaş oldu... Seninle yavaş yavaş değişen ilişkilerim oldu... Aramızda gerçekten de özgürlük vardı: Konumunu tehlikeye atma özgürlüğü.

Gavi *Les Temps Modernes*'de çok ilginç makaleler yazmış genç bir gazeteciydi. VLR'dendi, bu Maoculuktan daha az dogmatik, daha fazla anarşist bir hareketti. Sartre da bir süre buranın yayın organı olan *Tout* gazetesini yönetmişti. Sartre ona da çok yakınlık duyardı. Maocularla ilişkilerini bir kitapla somutlaştırdığı için çok mutluydu. Böylece onlar sayesinde siyasal düşüncesini yenilemiş oluyordu. Neşeli bir halle, bir akşam Bost ile bana, onlarla arkadaşlığının kendisini gençleştirdiğini söyledi. Sadece bunun tam anlamıyla verimli olabilmesi için biraz fazla yaşlı olduğuna üzülüyordu. Bunu, Aralık 72'de, ilk görüşmelerinden birinde söyledi:

“68 benim için biraz geç geldi. Elli yaşımdayken gelecekti ki daha iyi olacaktı... Tanınmış bir aydından sonuna kadar gidebileceği taleplerde bulunmak için, aydının kırk beş... elli yaşında olması gerekir. Sözelimi ben

gösterilerin sonuna kadar gidemem, çünkü bir bacağım artık çalışmıyor. Sözgelimi Overney'nin cenazesinde, ancak kısacık bir yolu yürüyebildim...

"Sizinle birlikte bulunmamın nesnel nedenlerini tekrar tekrar söyledim, öznel nedenlerden biri şu: Maocular istekleriyle beni gençleştiriyor... Yalnız, yetmiş yaşından sonra, eylemcilerin arasına girmekte ayak direrseniz, sizi eylem yerine açılır kapanır bir iskemleyle arabaya bindirip götürürler. Herkes için ayak bağı olursunuz. Yaşlılık sizi ünlü, ama hiçbir şeye yaramayan bir adama dönüştürür. Üzüntü duymadan söylüyorum bunu: Yaşamımı iyi doldurdum, hoşnutum...

"Sizin benimle olan ilişkilerinizden de hoşnutum. Pek doğaldır ki ben sizin için, ancak size yararlı olduğum kadar varım. Bunu tamamıyla onaylıyorum. Ama birlikte eylem yapmak söz konusu olduğu zaman, dostluk vardır, yani girişilen eylemi aşan bir ilişki, bir karşılıklılık ilişkisi... İşte benim sizinle olan ilişkimin derin anlamı budur. Öyle sanıyorum ki beni yeniden tartışma konusu yaparsanız, ben de sizinle olmak için kendi kendimle tartışırsam olanaklarım elverdiğince, içinde hâlâ filozofların, yeni tipte adamların, kılavuz-aydınların bulunacağı bir toplum yaratmaya yardım ediyorum demektir. Ama bunlar, 'İnsan nedir?' sorusunu soracaklardır."

Bu karşılaşmaların tek sakıncası şuydu: Bunları öğleden sonra ikiye kadar uzatabilmek için Victor ile Gavi kırmızı şarap içerek sandviç yiyorlardı. Daha geç yemek yiyen Sartre da hiçbir şey yemeden sadece içiyordu. Kuşkusuz bu yüzden çoğunlukla akşamları çok yorgun ve uykulu oluyordu. Ocak ayında, onların arkadaşı olan Liliane Siegel, Victor ile Gavi'ye Sartre'a fark ettirmeden, onun daha az içmesine göz kulak olmalarını tembih etti.

Onlar da öyle yaptılar, ocak ayında böylece Sartre uyuklamayı bıraktı.

Sartre, Victor ile Gavi'nin pek hoşlandığı, kendisinin de son derece ilgi duyduğu bir tasarımı olgunlaştırıyordu: *Libération* [Kurtuluş] adını taşıyacak olan bir gazetenin çıkarılması. 6 Aralıkta, *Libération* basın ajanasının Bretagne caddesi 14 numaradaki yeni merkezinde, Sartre'ın da katıldığı bir hazırlık toplantısı yapıldı. Gavi, şubatta yayımlanacak gazetenin programını açıkladı. Sartre gazetede üstlenmeyi tasarladığı rolü anlattı: “Benden makale istendiği zaman, onları yazacağım.” *La Cause du peuple*'ün son sayısındaki şu manşeti de kınadı: “Giyotin, ama Touvier için.¹” “Hiç kuşku yok ki Touvier'nin saliverilmesi kabul edilemezdi. Ama ölüme değil hapse mahkûm edilmişti, giyotine gönderilmesini istemek için hiçbir sebep yoktu.

¹ Touvier, direnişçilerin ve Yahudilerin öldürülmesinden sorumlu olan ya da suç ortağı eski bir milisçiydi. 1945 ve 1947'de ölüme mahkûm edilmişti; sonra hırsızlıktan iki kez beş yıl hapse, 1949'da on yıl sürgüne mahkûm edildi. Pompidou onu bağışlamıştı. Savaş suçları için zaman aşımı vardı, ama adi suçlar için yoktu. Onun için, idamı istenemezdi, sadece hapsedilmesi ve sürgüne gönderilmesi söz konusu olabilirdi.

1973.

4 Ocakta yeni bir hazırlık toplantısı yapıldı. 7 Şubatta da Sartre *Libération*'u tanıtmak amacıyla, *Radioscopie* dizisinde, Jacques Chancel'le bir konuşma yapmayı kabul etti. Chancel programının çerçevesine uygun düşecek biçimde, onu yaşamı ve yapıtı hakkında konuşturmaya çalışıyordu. Sartre ise bundan kaçınıyordu. Sürekli kendini ilgilendiren tek konuyu açıp duruyordu: *Libération*. Bir süre sonra, yine gazeteyi tanıtmak amacıyla, Lyon'a bir mitinge gitti. Oradan oldukça hoşnut döndü. Lille'deki başka bir mitinge ben de onunla birlikte gittim. Toplantı kent meydanına bakan geniş bir salonda yapıldı, özellikle gençlerden oluşan büyük bir kalabalık vardı. Sartre ve diğer iki konuşmacı *Libération*'un ne olmak istediğini açıkladı. Dinleyiciler coşkuyla tartışmaya katıldı ve *Libération*'un açığa çıkarmasını isteyerek çeşitli skandalları sayıp döktü.

Şubat başlarında, Pantin kapısı yakınlarındaki gazetenin lokalinde *Libération*'u açtılar. Sartre seksen davetiye göndermişti. Büyük bir de ikram masası hazırlanmıştı. Ama nedenini hiçbir zaman anlayamadık, hemen

hemen hiç kimse gelmedi. Sadece gazetede çalışanlar oradaydı. Saat yediye doğru Cuny, Blain, Mouloudji belirdi.

Sartre'in daha başka pek çok etkinliği vardı. Ocak 73'te, cezaevleri konusunda, "hepimizi bir toplama kampı evreninde tutan bu rejim" üzerine *Le Monde*'da yayımlanan bir mesaj gönderdi. Brüksel'de yayımlanan *Pro justitia* dergisiyle bir konuşma yaptı, Aranda olayından, Bruay-en-Artois davasından, Michel Foucault'nun görüşlerinden ve Çin'deki adaletten söz etti. Olivier Todd'un¹ 1957'de Julliard'dan çıkan *Une demi-campagne* [Bir Yarı-Savaş] adlı kitabın yeni baskısı *Les Paumés* [Kayıp Ruhlar] için bir önsöz yazdı. 1955-1956'da, Fas'ta yaşayanların tarihsel arka planını anlatıyordu.

M.-A. Burnier'yle yaptığı bir konuşma, "Sartre, Maocuları anlatıyor" başlığıyla Şubat 73'te *Actuel*'de yayımlandı. Mayıs 68'den beri siyasal etkinliğini, özellikle *La Cause du peuple*'le bağlantısını irdeliyordu: "Yasa dışılığa inanırım," diyordu. Sürekli olarak *Temps Modernes*'le ilgileniyordu. Dergide ocak ayında "Seçimler, Aptallar Tuzağı" adında bir makale yayımladı. Bu yazıda, seçmenleri çok küçük parçacıklara indirgeyip sıraya dizeyerek bizi kasıtlı olarak iktidarsızlaştıran temsili demokrasi sistemini reddediyordu. Bu sayıdaki bütün makaleler birbiriyle hemfikirdi ve ekibin siyasal bir birlik içinde olduğunu kanıtlıyordu: Dergi okurlar arasında büyük başarı yakaladı, Sartre da buna pek sevindi. Şubatta *Der Spiegel*'e verdiği bir demeçte Fransız siyaseti hakkındaki incelemesini yineledi.

¹ Sartre öyle kibar bir insandı ki, ondan rica eden kişiden hiç hoşlanmasa bile hiçbir işi reddetmezdi.

Gene şubat ayında, *Libération*'un gazetecileriyle birlikte Villeneuve-la-Garenne'deki büyük topluluklar konusunda soruşturma yapmaya gitti. Bu yolculuğu pek verimli bulmadı. Bunun sonucundaki tartışmayı *Libération* haziranda yayımladı. Bu tartışmada gençler konuştu, ama orada bulunan Sartre söze karışmadı.

Şubat sonunda bronşit olsa da çabuk atlattı, ama oldukça yorgun düştü. 4 Mart Pazar günü, yasama meclisi seçimlerinin ilk turuydu. *Libération* bu konu hakkında ondan bir yazı istemişti; o akşam, Michèle Vian ve ben Sartre'la birlikte gazeteye gittik. Yazı işleri çok kalabalıktı, sonuçları büyük bir uğultu içinde izliyorlardı: Radyo gürültüsü ile tartışmalar birbirine karışıyordu. Sartre bir masanın ucunda sıfırıncı sayı için güzel bir yazı kaleme aldı. O hayhuy içinde o kadar çabuk ve etkili yazdığı için gururlanıyordu. Ben kaygılıydım. Akşam onun için çok yorucu geçmişti. Ertesi gün, Michèle'le La Coupole'da öğle yemeği yedi. Michèle her zaman ona çok içki içiriyordu. Sartre yemekten sonra bir görüşme için onunla birlikte *Libération*'a döndü. Yollar çok tıkalıydı: Taksiyle kırk beş dakikada gitmişler, kırk beş dakikada da dönmüşlerdi. Akşam saat yediye doğru onunla görüştüğümde, görüşmenin çok zor geçtiğini söyledi. Saat sekize doğru televizyonda bir film seyretmek için Arlette'e gitti. Arlette'in daha sonra bana söylediğine bakılırsa geldiğinde pek iyi görünmüyormuş. Arlette ertesi gün öğleye doğru bana telefon etti: "Sartre iyi değil." Önceki akşam, saat ona doğru bir kriz geçirmişti: Yüzü çarpılmış, sigarası parmaklarından düşmüştü, televizyonun karşısında oturduğu halde, "Televizyon nerede?" diye sormuştu. Doksan yaşında bunak bir ihtiyara benziyordu. Tam üç kez koluna felç gelmişti. Haber verilen Zaidmann "pervincamine"

iğnelerine hemen başlamasını salık vermişti. Sartre'a ilk iğne yapılmıştı bile. Kolunu kullanabilir hale gelmişti, yüzünün çarpılması da geçmişti, ama başı pek iyi durumda değildi. Salpêtrière Hastanesindeki profesör Lebeau'ya telefon ettim. O da bana Sartre'ı iki gün sonra göreceğini söyledi.

O akşam, Bost bizi görmeye gelecekti. Sartre ondan önce geldi. Ona geçirdiği krizden söz ettim. Hemen hemen hiçbir şey anımsamıyordu. Bost'la seçimler üzerinde tartıştık. Sartre iki viski içmek için ısrar etti. Saat on bir gibi de kötüleşti. Onu yatmaya gönderdim. Bost gece yarısına doğru gitti, ben de giysilerimle divana uzandım.

Sartre ertesi sabah saat dokuz civarında oturma odamın üzerindeki balkonda belirdi. Ona “Nasılsınız?” diye sordum. Elini ağzına götürdü: “Daha iyiceyim. Dişim artık ağrııyor.” – “İyi, ama dişiniz ağrıyordu ki sizin...” – “Pekâlâ ağrıyordu, siz de biliyorsunuz. Bütün gece Aron'la otururken ağrıdı durdu.” Banyoya dalıverdi. Bir meyve suyu içmek üzere aşağı indiği zaman ona: “Dün akşam buraya gelen Aron değildi ki,” dedim. “Bost'tu.” – “Aa! Evet. Ben de onu kastettim.” – “Hatırlarsanız iyi bir gece geçirdik. Sonra da bir viski içince yorulunuz.” – “Viski yüzünden değildi: Quiès kulak tıkaçlarımı çıkarmayı unutmuştum da ondan.”

Çılgına dönmüştüm. Sartre'ı alıp bir kahve içmeye götürmek için Liliane geldi. Saat ona doğru bana telefon etti: Sartre çok kötüleşmişti. Ona, “Georges Michel”le¹ güzel bir gece geçirdim,” demiş. “Onunla barıştığıma çok memnunum; dargın olmamız pek aptalca bir şeydi. Bana çok iyi davrandılar: Saat on birde gidip yatmama ses çı-

¹ Sartre'ın piyeslerini çok sevdiği tiyatro yazarı. Liliane'ın çok yakın dostuydu.

karmadılar.” (Sartre, Georges Michel’e hiç dargın değil-di.) Saçma sapan konuşmayı sürdürmüş.

Profesör Lebeau’ya telefon ederek Sartre’ı hemen o gün görmesini istedim ondan. Bunun kendi işi olmadığını, bir nörologdan, doktor B.’den bana bir randevu alacağını söyledi. Ve randevu akşam saat altı için alındı.

Saat beş buçukta, Sartre’ı almak için Sylvie’yle birlikte Arlette’e gittik. Normal görünüyordu. Sartre’ı taksiyle doktor B.’ye götürdüm, olanları teker teker anlattım. Sartre’ı muayene etti, ona bir reçete yazdı ve hemen gidip bir ensefalogram çektirmesi için bir doktor hanımın adresini verdi. Bir kafede oturup bekleyen Sylvie bizimle birlikte geldi. Sartre’ı büyük modern bir yapının holünde bırakıp kırmızı ışıklarla aydınlanmış kasvetli bir kafeye gidip oturduk. Orada da bir kuş durmadan ıslık çalıp: “Günaydın, Napoléon!” diye bağıırıyordu. Yarım saat sonra, doktor hanımın muayenehanesine çıktık, rahat ve sessiz salonda beklemeye başladık. Saat sekize doğru Sartre yanımıza geldi. Ensefalogramda ciddi hiçbir bozukluk belirtmiyordu. Taksiye bindik, Sylvie’yi evine bıraktıktan sonra benim eve döndük. Sartre doktor hanımın çok iyi davrandığını söylüyordu. Manzarayı göstermek için onu balkonuna götürmüş, bir de viski ikram etmişti: Elbette bu doğru değildi. Doktor B. ilaçlar yazmıştı, Sartre’a çok az içki içmesini tembih etmiş, sigarayı kesinlikle yasaklamıştı. Ama Sartre bunu dikkate almamaya karar vermişti. Geceyi dama oynayarak geçirdik. Erken yattık.

Ertesi gün, Sartre daha iyi görünüyordu. Ama saat on bire doğru Liliane bana telefon etti: Onunla kahvaltı ederken Sartre saçma sapan konuşmaya başlamış. Onu tanıımıyormuş. Kimi zaman Arlette sanıyormuş, kimi zaman da ben. Ona Liliane Siegel olduğunu söylemiş.

“Liliane Siegel, onu tanırım,” diye yanıt vermiş. “Yandaki binada oturur, yoga öğretmenidir.” Bu doğrudu, ama Liliane’ı o yoga öğretmeniyle özdeşleştirmeyi bir türlü kabul etmiyormuş. “Dün Kunduz ve benimle birlikte gelen genç kız kimdi, kuzum?” diye de sormuş. “Besbelli Sylvie’ydi.” – “Hayır, Sylvie değildi: Sendin.”

Öğle yemeğini Sartre’la yedim. Bana gene doktor hanımın kendisine sunduğu viski kadehinden söz etti. Ona bunun hiç kuşkusuz yanlış bir anı olduğunu söyledim. Bunu kabul etti. Öğleden sonrayı onun evinde geçirdim. Kitap okuyordu. Ben de.

Ertesi sabah, saat sekiz buçukta Salpêtri re Hastanesinde Doktor B.’yle randevusu vardı. Sekizde Sartre’ın kapısının önüne geldiğimde, bizimle birlikte gelecek olan Arlette habire zili  alıyor ve hiçbir yanıt alamıyordu. Anahtarım la kapıyı açtım: Sartre derin uykudaydı.  abucak giyindi, bir taksi bizi hemen hastaneye ulaştırdı. Orada bir hastabakıcı Sartre’la hemen ilgilendi. Arlette’le bir taksi aranıp dururken, Sartre’ın gerçekten iyileşmek için onunla Junas’da birkaç gün geçirmesini önerdi. Ben de daha sonra Avignon’a gelip bana katılmasını  nerdim. Ama acaba Sartre kabul edecek miydi? Arlette, Sartre’ın çoğu zaman evet anlamına gelen bir hayır dediğini ve üstüne düşülmesinden hoşlandığını belirtti, öğleyin, Salp tri re’de Doktor B.’yi gördüm. Bana Sartre’ın anoksi geçirdiğini, yani beyninin tamamen oksijensiz kaldığını anlattı. Bu kısmen sigaradan, ama özellikle atardamarların ve arteriyolların durumundan meydana gelmişti. Bir süre sayfiyeye gitmesini onayladı. Sartre da hiç direnmeden buna razı oldu. B. adını ve adresini yazmasını söyledi, Sartre bunu kolayca yerine getirdi. Bunun  zerine B. ona güvenle, “Sizi iyile tirece iz,” dedi.

Sartre'ı öğleden sonra gene gördüm. Akşamı Wanda'da geçirdi. Liliane Siegel'in oğlu gidip onu oradan aldı, benim eve getirdi. Daha sonra Wanda bana Sartre'ın gene saçma sapan konuştuğunu söyledi: Ona uzun uzun, kucagında oturan bir zenci kadından söz etmiş...

Ertesi gün cumartesiydi, Sylvie'yle geçirdiğimiz gece hiç de hoş olmadı: Sartre içki ve sigara içmekte ayak dırıyordu, biz de buna fena halde üzülüyorduk. Ertesi günkü öğle yemeğinde ona bir hayli çıkıştık, bu da Sartre'ı pek şaşırttı. Sartre'ın evinin asansörü gene bozulmuştu, ama o dönüp evinde çalışmak için on kat merdiveni çıkmak istedi. O sıralarda çalışmak dediği, Yunan direnişi hakkında yazmasını istedikleri bir makale hazırlamaktı. Harika bir kitabı, *Kapetanios-Yunan İç Savaşı*'nı [*Les Kapetanios*] üst üste okuyordu, ama öyle sanıyorum ki aklında hiçbir şey kalmıyordu. Akşam, benim evde dama oynadık. Çok daha iyi olduğu açıkça belliydi, ama anıları hâlâ pusluydu.

Pazartesi akşamı, gene bütün gün boyunca *Kapetanios-Yunan İç Savaşı*'nı okuduktan sonra, Junas'ya gitti. Arlette ertesi gün bana telefon etti. Hava çok güzeldi. Sartre güneyde bulunmaktan pek memnundu, polisiye romanlar okuyordu. Ama hâlâ kimi bozuklukları vardı. "Aslında, ben ne diye buradayım?" diye sormuştu. "Ha, evet! Yorgunluğum nedeniyle. Sonra da Hercule Poirot'yu bekliyoruz." Arlette, Sartre'ı masallar uydurmaya polisiye romanlarının ittiğini düşünüyor ve olabildiğince sık sık onu gezintiye çıkarıyordu. Arlette cuma günü Sartre'ın çok neşeli olduğunu, çalılar ve seyrek meşelerle kaplı alandaki taş ocaklarında kayalara tırmanarak çok eğlendiğini söyledi. Fakat onlarla iki gün geçirmek için yanlarına giden sekreteri Puig döndükten sonra, Sartre ihtiyatla Arlette'i sorguya çekmiş: "Gelen

Dedijer miydi?” (Dedijer Puig’e hiçbir şekilde benzemezdi, ama o da Arlette’in yakın dostlarındandı.) Cumartesi günü Arlette, Sartre’ın iyi olduğunu bildirdi. Garip bir şey, perşembe ve cuma gecesi yatmaya gitmeden önce her zamanki viskisini istemeyi unutmuştu. Daha sonra, bunu istemeyi cumartesi gecesi de unuttuğunu öğrendim. Bunu Sartre’a anımsattığım zaman, öfkeli bir sesle bana, “Beynim sulanmıştı da ondan,” dedi.

Pazar sabahı, beni Avignon’a doğru götüreren trende içim sıkılıyordu, kaygılıydım: Nasıl bir Sartre bulacağımı bilmiyordum. Valence’dan sonra çiçekli ağaçları, selvileri görünce bana dünya devriliyormuş gibi geldi: Ölüme devriliyordu.

Sartre kendisini beklediğim Europe Otelinin önünde taksiden indi: İyi tıraş olmamıştı, saçları çok uzundu, bana çok yaşlanmış göründü. Onu odasına götürdüm, kitaplar verdim (Raymond Roussel’in yaşamı, Joyce’un mektupları). Onunla biraz konuştum ve dinlenmesi için yanından ayrıldım.

Hava kararırken sokağa çıktık ve hemen yakındaki saatli meydana doğru yürüdük. “Sola dönülecek,” dedi, ki doğrudu. Bana bir oteli göstererek, “Bu sabah siz bir mağazaya girdiğinizde sizi şu otelin önünde bekledim,” diye ekledi. Ben de kendisine daha Avignon’da hiç gezinmediğimizi söyledim. “Öyleyse, Arlette’ti.” Ne var ki, Arlette taksiden çıkmamıştı. Sartre bu yanlış anıyı katiyen bir yerlere yerleştiremiyordu ama ona tutunmaktan da geri kalmıyordu. *Châteauneuf-du-pape* şarabının eşliğinde nefis bir akşam yemeği yedik. Odasında Sartre’a içinde pek çok buz bulunan bir viski verdim, sonra da biraz dama oynadık: Ne var ki dikkatini toplamakta zorluk çekiyordu.

Ertesi sabah, kahvaltımızı onun odasında yaparken çok rahattı. Bir taksiyle Villeneuve-lès-Avignon'a gittik. Birkaç yıl önce, üç hafta kaldığım otelde öğle yemeği yedik. Otelin sahibi genç kadın beni tanıdı. Kadın Sartre'a yedi yaşındaki oğlu onunla tanışabilirse çok sevineceğini söyledi. Çünkü okulda onun şiirlerini öğretiyorlarmış. Buna ikimiz de pek şaştık. Gitmek için kalktığımızda, genç kadın Sartre'a imza defterini uzattı: "Lütfen, Bay Prévert, şuraya imzanızı atar mısınız?" dedi. Sartre, "Ama ben B. Prévert değilim," deyince kadın pek şaşkına döndü. Saint-André Kalesini bir kez daha gezdik. Esen şiddetli rüzgâr Sartre'ın saçlarını karmakarışık ediyordu: Ne kadar da güçsüz görünüyordu bana! Bir an otların üzerine oturduk, sonra kalenin kapısında, Rhone ile Avignon'un görüldüğü bir sıraya oturduk. İlkyaz şahaneydi: çiçekli ağaç bolluğu. Hava çok yumuşaktı; mutluluğa benziyordu.

Villeneuve Meydanından bir taksiyle otele döndük. Rahibeler her gün Sartre'a iğne yapacaklardı. Kapıcı bizi oraya götürdü. Otelin yirmi metre ötesindeydi, ben de Sartre'ı orada bıraktım. Hiç zorluk çekmeden, yalnız başına döndü. Saatli meydanda akşam yemeğini yedikten sonra dama oynadık. Sartre'ın aklı tamamıyla yerindeydi.

Ertesi sabah, sürücülü bir araba kiralayarak Bauxları görmeye gittik. Gidiş şahaneydi: Göz kamaştırıcı bir havada taş çölü. Sartre zevkten gülümsüyordu ve neşeli bir edayla bana: "Bu yaz, ikimiz birlikte yolculuk edersek..." dedi. Ben sözlerini düzelttim: "Roma'ya gidersek demek istiyorsunuz..." – "Evet," diye yanıt verdi... Ama birçok kez, "İkimiz birlikte yolculuk edersek..." diye yineledi. Oustau de Baumanière'de, güneşte, bir bardak içki içtik, sonra da orada yemek yedik, ölü kentte gezindik. Saint-Rémy yolundan, çiçekler içindeki güzel

kırdan geri döndük. Sartre saatine bakıyordu. Şaka yaparak ona, “Bir randevunuz mu var?” dedim. “Evet, siz de pekâlâ biliyorsunuz, bir birahanede bu sabah rastladığımız şu kadınla.” Birahaneye gitmediğimizi söyledim. “Elbette gittik, giderken, yolun kıyısında.” Sartre duraksadı: “Yahut, belki de dündü.” Hiçbir randevumuz olmadığına onu inandırdım. Daha sonra bana bunun belirsiz bir izlenim olduğunu, hatta kendi kendine bile kalsa dosdoğru otele döneceğini söyledi. Sonra, onun odasında yan yana oturup kitap okuduk. Sartre çok ağır okuyordu. *Nouvel Observateur*’ü sonuna kadar okuması için tam iki gün gerekti. Oysa, tamamıyla bilinci yerindeydi gene. O akşam bana, “Yeniden yazmaya başlamanız gerek,” dedi. – “Kabul,” diye yanıtladım, “siz tamamıyla iyileşince.”

Ertesi gün, 21 Mart, hava gene pırıl pırıldı: “İlkyaz geldi!” dedi Sartre neşeyle. Otomobille Gard Köprüsünü görmeye gittik. Vieux Moulin [Eski Değirmen] hanının güneşli tıraçasında bir viski içerken Sartre bana, “19. yüzyıldan kalma bir köprü mü bu?” diye sordu. Yüreğim burkularak düzelttim. Yemekten sonra, köprünün arkasında uzanan ağaçlı yollarda biraz yürüdük. Sartre bütün sıralara oturuyordu: Yemeklerin kendisine ağırlık verdiğini söylüyordu. Avignon’a dönerken yeniden saatine bakınca ona, “Hiçbir randevumuz yok,” dedim. “Elbette var,” diye bana yanıt verdi. “Hani şu genç kızla...” Ama üstelemedi. Bir gün önce iğne olmaya giderken, *Libération* komitesinden olan bir profesör çifte rastlamıştı. Dönüşte, genç kadın sokağın köşesinde onu bekliyordu, Sartre onunla konuşmuştu. Randevu fikri bu olayla bağıntılıydı. Akşam, Sartre’a bütün gününü yeni baştan özetlettim, her şeyi çok iyi anımsıyordu. Dama oynadık ve sohbet ettik.

Ertesi sabah, saat onda, tam kahvaltılarımızı getirdiklerinde uyandı. Ona, “Dün akşam iyi vakit geçirdik,” dedim. Duraksadı: “Evet. Ama dün akşam ben görünmez olduğumu sanıyordum.” – “Bana bundan hiç söz etmediniz.” – “Buraya geldiğimden beri bu böyle. İnsanlarla *tehlikede* hissediyordum kendimi. Bunun üzerine görünmez olduğumu sandım.” Ben ısrar edince özel olarak hiç kimseden korkmadığını, ama insanlarla ilişkisi olmayan bir eşya olduğu izlenimine kapıldığını söyledi bana. “Ama insanlarla ilişkileriniz var.” – “Onları var edersem.” Şarapların dışında, yemekleri hep benim ısmarladığımı ileri sürdü ki bu hiç de doğru değildi. Bundan tam bir şaşkınlık içinde olduğu, başına neyin geldiğini anlamadığı sonucunu çıkardım. Bellek boşluklarını ve ufak tefek saçmalamalarını önemsemiyordu. Bununla birlikte, hasta değilse bile “yorgun” olduğunu söylüyordu. Orada bulunduğumuz sürece, tam iki kez, bitkin bir halle: “Altmış sekiz yaşıma basacağım!” diye yineledi. Bir gün de Paris’te, hastalanmasından az önce bana, “En sonunda bacaklarımı kesecekler,” demişti. Ben itiraz edince de, “Ah! Bacaklar mı? Onlarsız da olabilirim,” diye eklemişti. Kuşkusuz, bedeniyle, yaşıyla, ölümle ilgili olarak yoğun bir kaygıyla acı çekiyordu.

O gün, Arles’a gittik. Jules César lokantasında yemek yedikten sonra Saint-Trophime’i, tiyatroyu, arenaları bir kez daha gördük. Sartre bitkin görünüyordu. Arenalarda bana, “Kaybedilen o şey bulundu mu?” diye sordu. “Nedir o?” – “Arenaları görmek için gerekli olan o şey işte. Bu sabah kaybetmiştik.” Şaşırıyordu, kafası karışıyordu ve yine de aynı şeyleri tekrar edip duruyordu. Saint-Trophime’de, sadece kilise için geçerli olan bir bilet almıştık. Sonra da tiyatrodan tam bir bilet almıştık: Acaba kafası buna mı takılmıştı? Her türlü şaşkın bir

haldeydi. Tarascon'dan döndük, oranın şatosunu da yeniden gördük. Otele geldiğimizde Sartre şoföre, “Demek anlaştık, paranızı yarın vereceğiz,” dedi. Ben hemen: “Hayır canım,” dedim. “Yarın gidiyoruz, birbirimizi görmeyeceğiz.” Sartre hatırı sayılır bir de bahşış vererek parayı ödedi. İğnelerini yapan rahibe Sartre’a son günü hepsini toptan ödemesini söylemişti. Besbelli kafasında bir karışıklık olmuştu.

Ertesi sabah, bu yolculuktan son derece memnun kaldığını, ama Paris’e dönmenin ona “normal” göründüğünü söyledi bana. Michèle Vian’a adres bırakmamıştı, ben de Sartre’a Michèle’in buna kızıp kızmayacağını sordum: “Yok canım,” diye karşılık verdi, “sizi rahatsız eden şu adamın yüzünden, adres bırakmadan gitmeniz gerektiğini çok iyi biliyor.” – “Beni mi?” – “Elbette ya. Hastalığım konusunda sizden not tutmanızı istiyordu.” Ben inkâr ettim. Sartre da şaşırmış bir halle bana, “Hep öyle sandım,” dedi. Hastalığının ilk günlerine uzanan bu yanlış anılar beni pek fazla kaygılandırmıyordu.

O sabah, gazeteciler telefon ettiler, Sartre da onları kabul etmeyi reddetti. Saatli Meydanda güneşte bir kadeh içki içtik ve bir lokantanın birinci katında öğle yemeği yedik: Sartre sokaktan geçenlere bakarak eğleniyordu. Kentte büyük bir tur attık. Sartre hiçbir yorgunluk belirtisi göstermedi. Saat altıda trene yerleştik ve akşam yemeğini orada yedik. Liliane Siegel ile oğlu, bizi alıp benim eve götürmek için saat on bir buçukta istasyonda bekliyorlardı.

Ertesi gün, Sartre saçlarını kestirdi. Bu da onu çok gençleştirdi, öğle yemeğini Arlette’le birlikte yedi. Bana daha sonra, Arlette’in kendisinden pek hoşnut olmadığını söyledi, ama nedenini açıklamadı. Arlette telefonla bana bilgi verdi. Sartre ona sigara paketlerinin de-

rede yandığını anlatmış. Arlette kuşkulu bir tavırla ona bakınca da “Beynimin sulandığını sanıyorsun, ama bu gene de gerçek,” diye eklemiş. Bir İngilizce demeç verdiğini de ileri sürmüştü.

Öğleden sonra, ona valizini getirdim. Mektuplarını gözden geçirdi, kendisine gönderilen kitaplara baktı. Akşam, benim evde, Sylvie’yle bir sohbet edemez haldeydi. On bir buçuğa doğru yukarı yatmaya gitti.

Sabah uyandığında, bir gün öncesini mükemmelen anımsıyordu. Öğleye doğru kendisi üzerine inceleme yazmış olan ve pek sevdiği genç bir Yunan kızla görüşeceğine epey seviniyordu. Tamamıyla akli başında görünüyordu, ama ben yeniden ne zaman çalışmaya başlayabileceğini düşünüyordum.

Akşam benim evde, Sylvie’nin viski şişesine su koyduğunun Sartre farkında bile olmadı. Bu küçük ihanet hiç hoşuma gitmiyordu. Ama günlük alkol tayinini azaltmanın da başka bir yolunu bilmiyordum. O akşam birkaç kez bana, “Altmış sekiz yaşına basacağım!” diye yineledi. Bunun kendisini neden bu kadar şaşırttığını sordum ona: “Çünkü sadece altmış yedi yılım olacağını sanıyordum da.”

Ertesi gün, yeniden Doktor B.’yi gördük. İlgisizce doktoru dinleyen Sartre’ın önünde, onun bunamayı andıran hallerinden söz ettim. Sonra da B. muayene etmek için onu muayenehanesine götürdü. Doktor, Sartre’ı pek fena bulmamıştı. Sartre’ın yazısı geçen seferkinden çok daha iyiydi. Doktor ona en büyük düşmanlarının içki ile tütün olduğunu, ama ikisinden birini seçmesi gerekirse beyni tahrip ettiğinden içkiyi yasaklamayı tercih edeceğini söyledi. Sadece öğle yemeğinden sonra bir bardak şaraba izin veriyordu. İlaç yazdı. Doktordan ayrılırken Sartre, içkiyi bırakmak zorunda kalmasına çok üzgündü.

“Veda ettiğim tam altmış yıllık yaşamım.” Bir süre sonra, Sartre’ın yokluğundan istifade Doktor B.’ye telefon ettim. Yeni bir kriz halinde, Sartre’ın tekrar ayağa kaldırılabilmesine pek emin değildi. Ona, “Tehlikede mi?” diye sordum. O da bana, “Evet,” dedi. Bunu biliyordum, ama gene de beynimden vurulmuşa döndüm. Sartre da az çok açıkça tehlikede olduğunu hissediyordu, çünkü o akşam bana, “Artık bu işin bir sona ermesi gerek. Her şeye karşın, elimizden geleni yaptık. Yapılması gerekeni yaptık,” dedi.

Sabah uyandığı zaman, gene bir parça saçma sapan konuştu. Yunanlar için yazması gereken bir önsözden söz etti; bu doğrudu. Ama başka bir önsözden, ailesi kendisini tutuklu tuttuğu için intihar etmek isteyen bir genç adam için olandan da söz etti. Onun adını anımsamıyordu, ama Horst ile Lanzmann’ın bir dostuydu. Aslında, böyle bir genç adam hiç söz konusu edilmemişti. Bununla birlikte akşamleyin çok iyi görünüyordu. Artık hiç içki içmemeye tamamen razı olmuşa benziyordu ve damada beni yendi.

Huzur kısa sürdü. İki gün sonra, sabah Arlette bana telefon edip Sartre’ın başının döndüğünü bildirdi. Sağ yana eğilip yere düşüyordu. Telefonla aradığım Doktor B. ilaçların dozunu azaltmamızı öğütlemişti: Eğer yine de bozukluklar sürerse Sartre’ın Salpêtrière Hastanesinde müşahade altına alınması gerekecekti. Benim evde, akşama doğru Sartre yalpalıyordu.

Ertesi gün dengesi daha iyiydi. Ne var ki Liliane’la bir sabah kahvesi içerken gene saçma sapan şeyler söylemiş: Sözümona işçilerle olan bir randevusundan söz etmiş... Bununla birlikte, akşam, Sylvie’yle çok güzel bir gece geçirdik. Sartre neşeyle bize, “Yetmiş yaşına basınca, yeniden viski içeceğim,” dedi. Bu benim gönlüme su

serpti, çünkü bu iki yıl boyunca içki içmeyeceği anlamına geliyor gibiydi.

O nisan başlarında, bacaklarındaki güçsüzlüğe ve zihnindeki bulanıklıklara karşın, Sartre'ın sağlığı oldukça iyiydi. *Le Mur* [*Duvar*] üzerine kendisini pek ilgilendiren küçük bir eleştiri kitabını okuyordu. Çalışmadığına üzölmeye başlıyordu. Vietnam savaşı sırasında askerden kaçan Amerikalıların bağışlanmasını istemek için yazdığı bir mektup *The New York Review of Books*'ta yayımlandı.

Junas'da Arlette'le birlikte birkaç gün geçirdi: Sylvie ile ben, onları Saint-Paul-le-Vence'a götürmek için otomobille almaya gittik. Evin önüne geldiğimiz zaman, Sartre güneşlendiği balkondan indi. Bir süre ayrı kaldıktan sonra onu her yeniden görüşümde olduğu gibi, bende kötü bir izlenim yarattı: Yüzü şişmişti, hareketlerinde uyuşmuş ve beceriksiz bir hal vardı. Dördümüz birlikte Languedoc'un doyulmaz güzellikteki manzaraları arasından ilerledik: Seyrek meşeler ve çalılarla kaplı alanlar, bağlar, çiçek içindeki meyve ağaçları, uzaklardaki mavi yamaçlar. Crau'nun içinden geçtik. Camargue'ın kıyısını sıyırdık, Arles'ı uzaktan şöyle bir gördük ve öğle yemeği için Aix kapılarında sevimli bir otelin önünde durduk. Sylvie uyumak için arabada kaldı. O pek sevdiğim Aix kırıllıklarından geçerek Brignoles'e doğru geri gittik. Bir ara Sartre, "İyi, ama yanımızda getirdiğimiz genç adam ne oldu? Onu unuttuk mu yoksa?" dedi. Israr etmedi. Daha sonra bana, Sylvie'nin öğle yemeğinde bulunmayışının düşüncelerini bulandırdığını anlattı.

Saint-Paul'de bulunduğumuz sürece hiçbir bunama belirtisi göstermedi, ama gücü tükenmişti. Hava pek açıktı, kırlar güneş içinde pırıl pırıldı. Otomobille gezinmekten, Nice'i, Cagnes'ı, Cannes'ı, Mougins'i yeniden

görmekten hoşlanıyordu, ne var ki odasında, *Kapetanios-Yunan İç Savaşı*'nın karşısında uzun zaman geçiriyordu, polisiye romanları bile zar zor okuyabiliyordu. Arlette ürkmüş bir sesle bana, “Böyle kalamaz ya!” dedi. Sartre da durumunun farkındaydı. Bir sabah, ilk sigarasını yakarken bana “Artık çalışamıyorum... Beynim sulandı, ne olacak...” dedi. Bununla birlikte, yaşama zevkini koruyordu. Doksan bir yaşında ölen Picasso’dan söz ederken, “Güzel bir yaş: Sizin için yirmi dört yıl daha demektir,” dedim. “Yirmi dört yıl, hiç de fazla değil,” diye bana yanıt verdi.

Sartre Arlette’le, ben de Sylvie’yle döndüm. Döndüğüm gün Sartre’la öğle yemeği yediğimde canlı ve coşkundu. Saint-Paul’den Paris’e yolculuğumu anlatırken keyifle dinledi. Öğleden sonra, kendi evinde, mektuplarını açarak aldığı kitapların sayfalarını çevirerek oyalandı. Ama başka günler içine kapanmış, donuk, uyuşuk görünüyordu bana. Bu umut ve kaygı gelgitleri beni tüketiyordu.

Doktor B.’yi yeniden gördük. Muayene odasının bitişiğindeki salonda Sartre’ın reflekslerini incelediği sırada onun: “İyi... Çok iyi...” dediğini işitiyordum. Tansiyon dışında her şey iyiydi: Tansiyonu 20-12’ydi. Muayene odasına geri geldiklerinde, Sartre beyninin uyuşukluğundan yakındı. Pek sevimli bir safiyetle de şunu belirtti: “Aptal değilim, ama bomboşum.” B. uyarıcı bir ilaç yazdı ve ilaçlarını azalttı. Sonra da Sartre’a, ciddi yapıtlar yazamadığına göre, şiiri denemesini öğütledi. Ondan ayrılınca yeniden saldırganlığı ortaya çıkmaya başlayan Sartre, “Bu sersem benim için hiçbir şey yapmadı!” diye haykırdı. Ben karşı çıktım, o da bana, “Zaidmann da aynı şeyi yapardı,” yanıtını verdi. Gerçekte, kendi kendine iyileşebileceğini sanıyordu, oysa bu tamamıyla yanlıştı.

Sartre'ın iniş çıkışları hâlâ sürüyordu, öğleden sonra biraz uyuyordu, uyandığı zaman da çoğunlukla belirsiz sözler söylüyordu. Bir gün, Arlette ona Lanzmann'ın, *Pourquoi Israel?* [*Neden İsrail?*] filminin özel gösterimini seyrettiğini anlatırken Sartre ona, “O filmi gören yalnız sen değilsin ki. Arlette de onu seyretmeye gitti.” demiş. – “Arlette mi?” – “Evet, Cezayir’de doğmuş bir Fransız Yahudisi olduğundan bu onu ilgilendiriyor.” Bunun üzerine Arlette ona sormuş: “Peki, ya ben? Ben kimim?” Sartre kendini toparlamış: “Ah! Yani demek istiyordum ki sen bir arkadaşını da yanında götürmüştün.” Arlette, Sartre’a seansın başlarında bir bomba uyarısı yapıldığını ve bütün salonun arandığını söylemiş. Sartre da bana sadece gösterinin geç başladığını belirtti: Nedenini unutmuştu. Her şey üzerinden kayıp gidiyordu, bütün dostlarının fark ettiği gibi de dalgındı, biraz uyuşuktu, dudaklarında donup kalmış genel bir nezaket gülümsemesiyle (yüz adalelerinin hafif bir felcinin neden olduğu bir gülümsemeydi bu) neredeyse tasalıydı, üzgündü,

Bununla birlikte, çoğu zaman onunla çok güzel akşamlar geçiriyordum. Meyve sularını zevkle içiyordu. Sylvie’yle pazar yemekleri çok canlıydı. Sartre’ın siyasal yaşamöyküsünü yazmak isteyen Tito Gerassi, Sartre ve benimle birlikte La Coupole’de öğle yemeği yedi, sonra da Sartre’la baş başa konuştu. 21 Mayıs’ta, Sartre Pierre Victor ve Gavi’yle konuşmalarına yeniden başladı. Bu ikisi sonradan Liliane Siegel’e, “Olağanüstü derecede akıllıydı: Tıpkı eskiden olduğu gibi,” demiş. Mayıs sonlarında *Temps Modernes*’in bir toplantısına katıldı: Horst, Lanzmann –Sartre’ın güneyden dönüşü onun üzerinde pek kötü bir etki yaratmıştı– Sartre’ı eskisi kadar canlı ve akıllı buldular. Özel isimlerde hafızası hâlâ tökezliyordu, hastalığının evrelerini, özellikle baş dönmelerini

pek iyi anımsayamıyordu. Arada sırada “mini-felcine” anıştırmada bulunuyordu. Bir gün bana, “Sizin için hiç de hoş olmamıştır,” dedi. Ben de ona “Hayır,” diye yanıt verdim. “Ama sizin için daha da zordu.” – “Ah! Ben mi? Ben farkında değildim ki.”

Victor ve Gavi’yle konuşmalarına yeniden başladığına pek seviniyordu. Sylvie’yle birlikte geçirdiğimiz akşamlarda Sartre neşeli, hatta güldürücüydü. Sartre 17 Haziranda, Francis Jeanson’la, delikanlılığı üzerine bir konuşma yaptı. Şiddetle ilişkilerinden bahsetti.

Tek karanlık nokta, gözleriydi. Her zaman olduğu gibi, bir göz doktoruna gitmişti: O da görme gücünün onda dördünü yitirdiğini saptamıştı. Hemen hemen yarısını. Sadece tek gözü sağlamdı. On beş gün boyunca tedavi görecekti, iyi sonuç alamazsa küçük bir ameliyatı düşünmesi gerekecekti.

On beş gün sonra, göz doktoru ne teşhis koyacağını bilemedi. Gerçek şuydu ki Sartre iyi görmüyordu ve kaygılanıyordu. Japon dostumuzun kendisine verdiği kocaman bir büyütecın üzerine eğilmiş, kaygıyla gazetelerdeki makalelere bakarkenki halini çok iyi anımsıyorum, ki büyüteçle bile hepsini okuyamıyordu. Bu girişimi birçok kez yineledi, hiçbirinde de başarı sağlayamadı.

Birkaç gün sonra Arlette bana telefon etti: Sartre’ın yeniden başı dönüyordu, yataktan kalkarken düşmüştü. O gün öğleden sonra, çok tanınmış bir uzmana gitti. Akşam o muayeneyi anlatırken pek bitkindi: Göz doktoru şakak atardamarında bir tromboz (pıhtılaşma) ve bir de gözün dibinde üçlü kanama bulmuştu. Buna karşın, doktor B. –ondan bir randevu almıştım– yüreklendirici davrandı. Sartre’ın baş dönmeleri kesilmişti, yürüyüşü yeniden düzelmişti. Tansiyonu hep yüksekti –20-12– ama nöroloji bakımından her şey normaldi. B. bana göz

doktoru için, Sartre'ın "kendini tekrar eden belirtilerle bir serebral arteriyopati rahatsızlığından" mustarip olduğunu, yüksek tansiyonu bulunduğunu ve şeker hastalığına meyilli olduğunu belirttiği bir mektup verdi. Aslında bütün bunları biliyordum ama yazılı olarak görmek beni allak bullak etti. Üzüntülü halimi görünce Lanzmann arkadaşlarından bir hekime, Doktor Cournot'ya telefon etti. O da Sartre'ın tamamıyla iyileşmesi için en azından bir yıl gerektiğini anlattı. Ama iyileştikten sonra da doksan yaşına kadar da yaşayabileceğini söyledi. Yeni bir kriz halinde, bunun zararsız ya da feci olup olmayacağını şimdiden kestirmek olanaksızdı.

Yeniden gittiğimizde göz doktoru üç kanamadan ikisinin iyileştiğini ve görmenin onda ikisinin geri geldiğini söyledi. Görüşüne tamamıyla kavuşabilmesi için iki üç hafta daha gerekiyordu. Sartre kaygılıydı. Çok sevdiği dostları Robert Gallimard ve Michel'in dul eşi Jeannine'le birlikte yediği bir öğle yemeğinde ağzını açıp tek sözcük söylememişti. Onlardan ayrılınca biraz kaygıyla bana, "Acayip olmadı mı?" diye sordu. Ama genellikle, hastalığını sabırla karşılıyordu. Victor ve Gavi'yle yaptığı söyleşilerde çok konuşmuyor, ama tartışmaları dikkatle izliyor ve uygun biçimde araya giriyordu. Vaktiyle soruşturma yaptığı Villeneuve-la-Garenne'deki genç işçilerle bir söyleşiye katıldı. Bu konuşma haziran ortalarında *Libération*'da yayımlandı. Ordre nouveau'nun [Yeni Düzen] yapacağı bir mitinginin yasaklanması için hazırlanan çağrıyı imzaladı. Miting 21 Haziranda yapılmınca *Libération*'da Marcellin'in kararına saldırdı. *Temps Modernes*'in 27 Haziran tarihli toplantısında Sartre çok neşeliydi, sonraki günlerde de neşesini korudu. Doktor B. Sartre'ın sağlığından çok hoşnuttu. Sartre'a da görüşü iyileşiyor gibi geliyordu.

Her zamanki gibi, Sartre Arlette'le üç hafta geçirdi. Ben Sylvie'yle birlikte güneyde yolculuk ediyordum. Arlette bana Sartre'ın sağlık haberlerini ulaştırıyordu. Bunlar da iyi haberlerdi. Bununla birlikte yürümek onu çabucak yoruyordu, zorlukla okuyordu. Onu Wanda'yla buluşacağı Venedik'e götürmek için 29 Temmuzda gidip Junas'dan aldık. Gene bu kez, Sartre'ı yeniden görmek benim için üzüntüyle karışık bir mutluluk oldu. Çarpılmış dudağı ve bozuk gözleri yüzünden, suratında donmuş bir ifade vardı, yaşlı ve gücü tükenmiş gibi görünüyordu.

Bununla birlikte, Junas'dan Venedik'e kadar geçirdiğimiz dört gün iyi geçti. Sartre biraz şaşkın, bir parça boş, ama pek neşeliydi. Gözlerinin bozuk olmasına karşın manzaraları ayırt ediyordu, devinim hoşuna gidiyordu. Trafik tıkanıklığı nedeniyle Arles ve Aix'ten kaçınarak Nîmes'den geçtik, Durance ırmağını izledik. Meyrargues Şatosunda çok güzel bir öğle yemeği yedik ve Sartre bir bardak yıllanmış Châteauneuf şarabı içti. Bastide du Tour'da oda ayırtmıştım, oraya sevimli küçük yollardan geçerek ulaştık. Balkonlardan görünen manzara olağanüstü güzellikteydi: Çam ormanları ve uzaklarda mavi dağlar.

Ertesi sabah, Sartre'ın yanına gittiğimde, bir saatten fazla bir zamandan beri güneyin harikulade manzarası karşısında, taraçasında oturuyordu. Sıkılmamış mıydı? Hayır. Hiçbir şey yapmadan dünyaya bakmaktan hoşlanırmış. Junas'da balkona oturur ve uzun zaman köyü seyredermiş. Avareliğin ona ağır gelmemesine seviniyordum, ama biraz da yüreğim burkuluyordu. Çünkü bundan hoşlanması için Sartre'ın doktora dediği gibi, gerçekten "boş" olması gerekirdi.

Bost, Menton'da, Francine isimli yerde aiolili balık çorbası içmemizi salık vermişti: Sartre bunu çok istiyordu. Küçük lokantanın taraçasına yerleştik. Çorbalarımızı getirdiler, hemen ardından da Sartre tabağını ayaklarının üzerine devirdi. Pek fazla bir zarar olmamıştı. Ayakkabılarını temizledik, garson kız da başka bir tabak çorba getirdi. Sartre oldum olası beceriksizdi, ama şimdi, bozuk gözleriyle, büsbütün şaşırmışa benziyordu. Olayı anormal bir ilgisizlikle karşıladı, sanki hareketlerinden artık kendini sorumlu tutmuyormuş, başına gelenlerle ilgilenmiyormuş gibiydi.

Kamyonlarla dolu bir otoyoldan Cenova'ya ulaştık, kente giriş de uzun ve zor oldu: Sartre sabırsızlanmak şöyle dursun, tam tersine pek neşeliydi bile. İstasyona yakın bir otele yerleştik ve hemen orada hafif bir akşam yemeği yedik.

Sabahleyin, saat dokuzda doğru Sartre'ı gene penceresinin önünde buldum: yedi buçukta kalkmış, istasyon meydanı ile yoğun trafiğini keyifle seyrediyordu. Kendini İtalya'da hissediyordu, bu da pek hoşuna gidiyordu. Verona'da nefis bir jambonlu ekmekten oluşan öğle yemeği yedik. On yıl önce Sartre'la birlikte kaldığımız, odaları biraz barok biçimde ve pek güzel olan bir otele indik. Sartre öğleden sonra uykusuna yattığı sırada ben Sylvie'yle gezindim. Sonra üçümüz birlikte, arenaların yanında, büyük meydanın sayısız kafesinden birine gidip bir bardak içki içtik. Sylvie çok yorgun olduğundan, ben akşam yemeğini Sartre'la otelin hemen yakınındaki küçük bir lokantada yedim. Sartre küçük adımlarla, ama pek fazla zorluk çekmeden yürüyordu ve mutlu görünüyordu.

Venedik'te, Sylvie otomobili Piazza Roma'daki büyük garajda bıraktı, sonra bir gondola bindik. Sartre'ı Büyük

Kanal üzerindeki otele bıraktıktan sonra biz ikimiz, San Marco Meydanının arkasındaki Cavaletto'ya yerleştik. Ardından da gidip Sartre'ı aldık. Yandaki bir odada Wanda hâlâ uyurken, sabahları müzik dinleyebilmesi için transistörlü radyoyu Sartre'a bıraktık, öğle yemeği için Sartre bizi Fenice'ye götürdü, yolda da hemen hemen hiç şaşırmadı. Kendisi için tehlikeli olan güneşten korunmak amacıyla hiç sevmediği bir hasır şapka giymişti. Daha sonra Roma'da bana, "Bu şapkayla utaniyorum," dedi. San Marco Meydanında kokteyllerimizi içtikten sonra Sartre'ın otele döndük. Oradan bir deniz motoruyla Wanda'yı almak üzere havaalanına gitti. Motorun içinde ayakta duran Sartre o pek sevimli, neredeyse fazlasıyla sevimli ve dudaklarından pek ender silinen gülümsemesiyle bize el salladı. Kesin bir neden olmaksızın, onun için korkuyordum: Bana o kadar güçsüz görünüyordu ki!

İki gün sonra, 3 Ağustosta, Sartre'ı sabah saat dokuzda San Marco Meydanındaki kafelerden birinde buldum. Ondan sonraki üç gün de aynı şekilde buluştuk. Kimi zaman Sartre benden önce geliyordu. İki kez, saatin kaç olduğunu göremediğinden, sabahın dördünde yataktan kalkıp giyinmiş. Ancak o zaman daha ortalığın aydınlanmadığını anlayıp yeniden yatmış. Wanda büyük bir titizlikle Sartre'ın ilaçlarını veriyordu. Sartre kimi zaman bir saate yakın onunla geziniyordu. Venedik'te bulunmaktan memnundu.

Sonra da bir sabah, Sartre'dan ayrıldım. Sylvie'yi Venedik'te durmaya zorlamak istemiyordum. Orasını neredeyse ezber biliyordu. Ayrıca bu sabah buluşmaları Sartre'ın hoşuna gitse de ("Sizi arayacağım," demişti bana), onu biraz rahatsız ediyordu. Wanda'ya adresleri bıraktım. Ve Floransa'ya gittim.

15 Ağustosta Roma'ya geldim, 16 Ağustos öğleden sonra da Sylvie'yle birlikte Sartre'ı beklemek için Fiumicino'ya gittim. Camın arkasından onu hemen tanıdık: Şapkasından, boyundan, özellikle de yürüyüşünden. Bir elinde küçük yol çantası vardı, öbüründe de transistörlü radyo. Otelde, taraçamıza kavuşmaktan çok memnundu. Sağlığı çok iyiydi, ama gene de hâlâ bir parça uyumsuzdu. Sylvie radyoyu masanın üzerine koydu. Sartre, "Onu yanınıza almak istemiyor musunuz?" diye sordu. "Hayır canım, sizin o." – "Eh! Ona pek ihtiyacım yok." Oysa daha sonraları saatlerce müzik dinliyordu ve bundan yoksun kalmanın ona zor geleceğini kabul ediyordu...

Daha sonraki günlerde, sabahleyin saat sekiz buçuğa doğru kalktığımda, Sartre taraçaya çıkmıştı bile. Çoğu zaman, dalgın dalgın gelen geçene bakarak kahvaltısını yapıyordu. O sıralarda ağustos başına göre görüşü daha kötüleşmişti. Ne okuyabiliyor ne de yazabiliyordu. Michèle aracılığıyla Sartre'ın göz doktoruna telefon ettirdim: O da hiç kuşkusuz yeni bir kanama olduğunu söyledi ve orada bir uzmana muayene olmasını öğütledi. Otel bana Roma'nın en iyi doktoru olmakla ün yapmış bir göz doktorunu önerdi: Carlo Levi'nin gözündeki bir retina ayrılmasını iyileştirmişti. Doktor ertesi gün öğleden sonrası için bana randevu verdi. Parti mahallesinde oturuyordu. Tiber Irmağının öbür yakasında havadar ve neşeli bir mahalleydi bu. Doktor genç ve sevimliydi. Gözün tam ortasında bir kanama saptadı: Buna hiçbir şey yapılamazdı, sadece beklenenecekti. Ayrıca bir glokom başlangıcı vardı, göz tansiyonu da çok yüksekti. Doktor pilokarpin ve diamox damlaları yazdı. Doktora ikinci gidişimizde göz tansiyonu düşmüştü, ama daha o sabah Sartre'a diamox vermiştim. O ilacı almadan yeniden

gittiğinde, tansiyon daha yüksekti, ama aşırı değildi. Doktor pilokarpinin glokomu geçirmeye yetebileceğini umuyordu. Son muayenede, Sartre'ın kendisine muayene ücreti vermesini kabul etmedi. Sadece imzalı bir kitabını istedi. Sartre ona üç kitabını götürdü. Üzerine kararlardan birkaç sözcük yazmıştı. Yüreklenirici ve dostane tavırları olan bu doktoru çok seviyordu.

Günlerimizin alışılmış akışı hoşumuza gidiyordu. Sabahları Sartre'a kitap okuyordum (o yıl ona Flaubert konusunda incelemeleri, *Temps Modernes*'in Şili'yle ilgili bir sayısını, Horst'un¹ son kitabını, Le Roy Ladurie'ninkini, Japonya üzerine son derece ilginç iki kalın cildi, Mathiez'nin *La Vie chère sous la Terreur*'ünü [*Terör Döneminde Can Pazarı*] okudum). Hafif bir öğle yemeğinden sonra Sartre yaklaşık iki saat uyuyordu. Ben de Sylvie'yle geziniyordum ya da taraçanın açık bölümünde yanyana oturup kitap okuyorduk. Havalandırmaya karşın ortalık sıcaktı, ama ben bu sıcaklığı, alacakaranlığı, yapay deri kokusunu seviyordum. Sartre uyanınca ona Fransız ve İtalyan gazetelerini okuyordum. Akşam, Sylvie'yle yemek yiyorduk.

Sartre asıl yemekler sırasında beni kaygılandırıyor-
du. Artık idrarını tutamama derdi kalmamıştı. Alkol, kahve ve çayı ancak kendisine izin verildiği kadar içiyordu. Ama onun şeker hastalığına eğilimli olmasına karşın onca hamur işini ve özellikle de dondurmaları yuttuğunu görmek beni pek üzüyordu. Sonra da takma dişleri, dudaklarının yarı yarıya duygusuzluğu, yarı körlüğü nedeniyle, çok pis yemek yiyordu: Ağzı çepeçevre yağ

¹ Horst yapıtlarına Gorz imzasını koyuyordu ve *Temps Modernes*'in yazı komitesinde de o adla görünüyordu. Ama bu anlamda, her yerde gerçek adıyla anıyorum onu.

içinde kalıyor, ben de ağzını silmesini söyleyerek onu sinirlendirmekten korkuyordum. Makarnalarla boğuşuyor, kocaman lokmaları ağzına tıkıyor, ardından da onları döküyordu. Etini kesmeye yardım etmemi güçbela kabul ediyordu.

Kafa bakımından, çoğunlukla çok canlıydı. Belleği tam olarak yerindeydi. Ne var ki arada sırada dalgınlaşıyordu. Kimi zaman, bu canımı sıkıyordu. Başka zamanlar da sözgelimi bana, “Bu şapkayla utanıyorum,” dediği zaman ve bir lokantadan çıkarken “Herkes bana bakıyor!” dediği zaman, acımayla neredeyse gözlerim yaşıyordu. Bu son tümceyi, “Beni çok düşkün buluyorlar,” anlamına gelen bir sesle söylüyordu. Ama öte yandan neşesine, sabrına, kimseye yük olmama kaygısına şaşıyordum: Gözlerinin iyi görmemesinden hiçbir zaman yakınmıyordu.

Sartre’a *Aut Aut* dergisinin ona ayrılan sayısını çevirdim. Dergi Sartre’ın 1961’de Gramsci Enstitüsünde yaptığı “Öznellik ve Marksizm” konusunda müdahalenin metnini, bir de onun hakkında yazılmış makaleleri yayımlıyordu. Uzaktan uzağa Lelio Basso’yla, Rossana Rossanda’yla görüşüyorduk. Sylvie’nin otomobili Paris’e geri götürerek bizden ayrıldığının ertesi günü –15 Eylül– MLF’nin toplantılarında tanıştığım, Sartre’la benim pek sevdiğimiz Alman gazeteci Alice Schwarzer bizi görmeye geldi. Alman televizyonu için benim hakkımda küçük bir film çekti ve gün bitiminde her ikimizi taraçamızda filme aldı. Hep birlikte çok hoş bir yemek yedik. Dostlarımız Bostlar da gelip Roma’da birkaç gün geçirdiler.

Giderken kaygılıydım: Kente son bir göz atarken “Acaba bir daha buralara dönebilecek miyiz?” diye düşünüyordum. Paris’e dönünce de “İşte o Roma tatilleri ve

onların tatlı hüznüleri bitti,” diye yazmıştım. Şahane bir güzdü, ama ben Paris yorgunluklarının Sartre için kötü olacağından korkuyordum.

Sartre, Raspail bulvarındaki evini çok küçük olduğundan değiştirdi. Arlette ile Liliane ona gene onuncu katta, ama çift asansörlü, çok daha büyük bir apartman dairesi bulmuşlardı. Départ caddesine bakan büyük bir çalışma odası vardı. Buradan ön planda Montparnasse’ın yeni yüksek kulesi, daha uzakta da Eiffel kulesi görünüyordu. Sartre pencereleri bir iç bahçeye açılan iki yatak odasından birinde kalacaktı, öbüründe de bir başkası uyuyabilirdi, böylece Sartre geceleri yalnız kalmazdı. Sartre henüz döşenmemiş olan bu yeni konutu gezdi ve oradan hoşlandı.

Pek neşeliydi; gözlerinin biraz daha iyi gördüğünü ileri sürüyordu; okuması söz konusu değildi, ama hiç değilse dama oynayabiliyordu. “Hastalığım” adını verdiği şeyden belirli bir hoşnutlukla söz ediyordu. Bana, “Çok şişmanım,” dedi. “Hep hastalığım yüzünden.” Sokakta, öğle yemeğine giderken, “Bu kadar hızlı yürümeyin; sizi hastalığım yüzünden takip edemiyorum,” dedi. Ben de ona, “Ama hasta değilsiniz ki artık,” dedim. O da bana: “Hasta değilsem, neyim öyleyse? Düşkün müyüm?” Bu sözcük beni çok üzdü. Ona, “Hayır canım,” diye yanıt verdim. “Sadece bacaklarınız biraz güçsüz.” Ama Sartre’ın kendi durumu konusunda ne düşündüğünü gayet iyi bilmiyordum.

Bununla birlikte, aradan birkaç gün geçince kendini yorgun hissetti: “Çok kimse gördüm. Roma’da hiç kimseyi görmüyorduk.” 8 Ekimde görülecek olan davanın gerilimine nasıl dayanacaktı? Çok eski bir öyküydü bu. 71 Mayısında, *Minute* Sartre’ın tutuklanmasını istedi. *La Cause du peuple*’den ve *Tout*’dan seçilip derlenen ma-

kaleler için adliye bakanı içişleri bakanı haziran ayında Sartre'ı iftirayla suçladılar. Tutuksuz sanıktı, tatilini İtalya'da geçirdi. Soruşturma ekimde yapıldı ve çabucak tamamlandı. 72'nin Şubatında, davanın ne zaman görüleceği hâlâ bilinmiyordu. Şimdi tarih saptanmıştı.

8 Ekimde, Sartre Paris adliyesinde ceza mahkemesinin huzuruna çıkacaktı. Kendisinden iftira, hakaret ve ölüm tehdidi için 800.000 frank tazminat ve faiz isteyen *Minute*'ün sekiz yazarı tarafından mahkemeye verilmişti. *La Cause du peuple*'ün onlara hiç de yumuşak davranmadığını söylemek gerektir. Gazete onları, "*Libération*'un iyi temizlenmemiş süprüntüleri, OAS'in¹ kiralık askerleri ve cinayet çığırtkanı profesyoneller" diye niteliyordu. *La Cause du peuple*'ün sorumluları aldıkları mahkeme çağrılarını çöpe atmışlardı, Sartre'ın dava hakkı düşmüştü. Karşı dava açabilmek için, Sartre'ın gazetesinin bastıklarına dair iyi niyetli düşünmeye hakkı olduğunu doğrulayan tanıklar bulması gerekiyordu. Ekim sonunda, Sartre'ın avukatı Gisèle Halimi'nin bize ulaştırdığı *Minute* dosyası üzerinde çalışmaya başladık ve Sartre'ın mahkemede vereceği ifadenin ana hatlarını belirledik.

Ama Sartre'ın sağlığı yerinde değildi. Gene asansörü bozulmuştu. Evine merdivenlerden çıkmıştı. Ensesinde ağrılar vardı. Doktor B.'yi gördü, o da Sartre'ı ne iyi ne de kötü buldu ve genel bir sağlık kontrolü istedi. Ertesi gün, uyandığında Sartre biraz şaşkın görünüyordu. Oysa uzun zamandan beri bu hali üzerinden atmıştı. Ona, "Bugün göz doktoruna gideceksiniz," dedim. – "Hayır, göz doktoruna değil." – "Elbette canım." – "Hayır, doktor B.'den sonra benimle ilgilenen doktora gideceğim."

¹ Organisation de l'armée secrète, Cezayir'in bağımsızlığına engel olmaya çalışan silahlı bir örgüt –ed.n.

– “İşte o göz doktoru.” – “Ya, öyle mi?” Pilokarpini kendisine verenin doktor B. olup olmadığını sordu. Gözleri için doktora gitmekten, gözlerini düşünmekten hiç hoşlanmıyordu. Arlette ile Liliane onunla göz doktoruna gittiler. Dönüşlerinde, Sartre bana bir daha hiçbir zaman tam olarak göremeyeceğini, uzun zaman da okuyamayacağını söyledi. Bu düşünceyi donuk bir çeşit hissizlikle kabul ediyordu. Zaidmann’dan öğrendiğime göre damarda pıhtılaşma vardı, bu da kaçınılmaz olarak kanamaya neden oluyordu.

Evden taşındığı sıralarda Sartre benim evde çokça kaldı. Taşınma işlerini Arlette ile Liliane üstlenmişti. Sartre 26 Eylülde, Şili’deki Baskıya Karşı Yazarlar Birliğinin bir çağrısını imzaladı, bir tane de bu ülkeyle ilgili resmi haberlerdeki sessizliğe karşı çağrı imzaladı. *Minute* konusundaki ifadesini gözden geçirip son şeklini veriyorduk, Sartre da bunu ezberliyordu. Başlangıcı dışında, bir türlü aklında tutmayı başaramıyordu, ben de işin içinden nasıl çıkacağını düşünüp duruyordum. Akşamlarımız çok hoştu, ama öğleden sonra, Sartre ağır uykular uyuyordu.

8 Ekimde, Gisèle Halimi ile genç yardımcılarının biri gelip bizi arabayla aldı ve Dauphine meydanına öğle yemeğine götürdü. Biraz korktuklarını söylediler. Sartre korkmuyordu. Şimdi de çoğu zaman olduğu gibi, uzaklardaydı. Hep birlikte mahkemedeki on yedinci daireye gittik ve tam bir saat boyunca daha önemsiz suçların çabucak yargılanmasını seyrettik. Saat ikide, Sartre’ın davası çağrıldı. *Minute*’ün hiçbir çalışanı orada yoktu. Her zamanki avukatlarına Biaggi’yi eklemişlerdi. Yargılama usulü tartışmalarıyla başladı, sonra Sartre’ın tanıklar çıkarıldı ve Sartre konuştu. *Minute*’ün eleştirisini kararlaştırıldığı gibi ve oldukça güçlü bir biçimde yaptı.

Ne var ki Nogrette'in kaçırılmasına anıştırma yapmakla hata etti. Bunun üzerine yargıç ona güçlük çıkardı. Sonra, tanıklar dinlendi. Daniel Mayer Biaggi'yle ağız dalaşında pek tuhaftı. Biaggi *Les Mouches* piyesi yüzünden Sartre'a saldırdığını söyleme cesaretinde bulunmuştu. Debû-Bridel, aralarında Paulhan'ın da bulunduğu, pek çok direnişçinin, işgal sırasında eğer bir etkisi olacaksa halk önünde konuşulabildiği kanısında oldukları yanıtını verdi. İşte *Les Mouches*'un durumu da buydu. Claude Mauriac biraz şaşırmış göründü: Mahkemeye Sartre'a olan dostluğundan gelmişti, ama bundan pek hoşnut değildi. Ardından gene yargılama usulü tartışmaları yapıldı. *Minute* Sartre'a hakaret ve iftira davaları açmaktan vazgeçmişti, ama sadece tehditleri dava konusu ediyordu. *Minute*'ün genç avukatı ateşli ve bomboş bir savunmayı dinletti bize: Mahkeme başkanı sert bir dille ondan masaya vurmamasını istedi, çünkü ses aygıtını bozuyordu. Biaggi sonra da hakaretlere başladı. Dava dosyasını bilmediği açıkça görülüyordu, öyle olmasa hakaretler ve edebi alıntılarla yetinmek yerine *La Cause du peuple*'den pek çok beceriksizliği belirtebilirdi. Gisèle Halimi bir saatten fazla konuştu. *Minute*'e karşı acımasız bir suçlamada bulundu: OAS'ye yaptığı göndermeler, cinayet çağrıları, ırkçılık. Mahkeme başkanı arada sırada sorunun başka olduğunu ona anımsatıyordu, ama o konuşmasını kesmiyordu. Oturumu kapatmadan önce, başkan *Minute*'ü bir kez daha mahkûm etmemek için davayı bozacağını bildirdi, çünkü hakaret ile iftirayı birbirine karıştıran bir celp kabul edilemezdi.¹ Bu işin bittiğine pek sevinerek çekilip gittik.

¹ Gerçekten de Sartre en sonunda 1 frank tazminat ve 400 frank da para cezası ödemeye mahkûm oldu.

Akşam, Gisèle Halimi bana telefon etti: Yanına gelen *France-Soir*'ın gazetecileri kana susamış akbabalar gibi, "Sartre'in nesi var, kuzum? Pek iyi görünmüyor," diye sormuşlar. Gisèle de onlara, "Sartre nekahet döneminde," diye karşılık vermiş. Onlar da en ufak bir utanma, sıkılma duymadan, "Eğer bir şey olursa bize haber verirsiniz, değil mi?" demişler. Gerçek şu ki Sartre sürüdüğü bacaklarıyla, şişmanlığıyla, puslu bakışıyla üzücü bir etki yaratıyordu. Dauphine meydanında karşılaştığımız Simone Signoret onu görünce çok şaşırılmış gibiydi. Sartre da bunun böyle olduğunu biraz tahmin ediyordu. Bir gün Delambre sokağında, Dome'a öğle yemeğine gitmek üzere küçük adımlarla yürürken bana, "Pek sakat bir halim yok değil mi?" diye sordu. Ben de yalandan, ona güvence verip içini rahatlattım.

Sartre dava günü, akşama doğru, Arlette'le birlikte göz doktoruna gitti. O da ona retinasının zarar gördüğünü –ortaya doğru kısmen yırtılmıştı– ve bu yüzden de hiçbir iyileşme umudu bulunmadığını açıkça söyledi. Bir gözlükçü ona özel bir alet verecekti. Bu da yanal görüşü kullanarak, Sartre'ın günde belki bir saat okumasını sağlayacaktı. Sartre ertesi sabah bitkin bir haldeydi. Ona, "Dava sizi yordu," dedim. "Hayır, dava değil, doktora gidiş yordu." Aslında, gidiş yorucu değildi, ama göz doktoru ona korkunç bir darbe indirmişti. Akşam, Bost geldiği zaman ben ona davayı anlatırken, Sartre ağzını bile açmadı ve tam gece yarısı gidip yattı.

12 Ekimde, Sartre, Salpêtri re Hastanesinde genel bir muayeneden geçti: Onu oraya Arlette götürdü, ben de öğleyin gidip aldım. Doktor B. bana Sartre'ın aradan birçok ay geçmeden çalışamayacağını söyledi. Bu, gün gibi ortadaydı. Sartre günde yaklaşık üç saat kadar ger-

çekten sağlıklıydı, sonra ya uyuyordu ya da dalgındı. Muayenelerden çıktığında bitkin görünüyordu.

16 Ekim Salı günü, onunla birlikte göz doktoruna gittim. O da fazla bir umut vermiyordu. Ismarlayacağımız özel aletle, Sartre belki, hiç de rahat olmayan koşullarda günde bir saat okuyabilecekti. Akşam ilk kez onun yarı körlüğünden biraz söz ettik. Bana bu yüzden pek o kadar acı çekmediğini söylediği zaman içten görünüyordu. (Ne var ki kimi diş ağrılarının dışında, hatta böbrek ağrılarının etkisiyle acıdan kıvrandığı zamanlarda bile acı çektiğini hiçbir zaman kabul etmemişti.) Salpêtrière'den ertesi gün gidip aldığım muayene sonuçları iyi değildi. Sartre'da şeker hastalığı vardı ve ensefalogramında bozukluklar tespit edilmişti. Daha sonra Doktor B. telefonda bana bozukluğun hiç kuşkusuz şeker hastalığından kaynaklandığını söyledi, öyleyse bu belki de giderilebilir diye düşündüm umutla. Beyninde yavaş dalgalar bulunmuştu, bunlar uyuklamalarını açıklayabilirdi. (Ama bugün kesinlikle eminim ki bunlar Sartre'ın gözleri için duyduğu kaygıya karşı bir savunmaydı.)

Gözlükçü bize sözünü ettiği aleti verdi: Ne var ki bu alet Sartre için kullanışsızdı. Sözcükler o kadar ağır ağır geçiyordu ki yüksek sesle okunanı dinlemeyi yeğliyordu. Bir de kendi yazılarını gözden geçirip düzeltmesi olanaksızdı. Düş kırıklığına uğramadı, çünkü bu konuda hiçbir hayale kapılmamıştı. Aleti geri gönderdik.

Sartre, Victor ve Gavi'yle konuşmalarına yeniden başladı. Onları dinliyordu, biraz eleştiriyordu, ama genel olarak pek fazla karışmıyordu. Bir pazar sabahı, Sartre'ın önem verdiği ve bizim sık sık sözünü ettiğimiz bir konu üzerine bir başyazıyı tartışmak için Sartre *Temps Modernes* çalışanlarını kabul etti: Bu konu Arap-İsrail anlaşmazlığıydı. Sartre tek sözcük söylemedi ve er-

tesi gün de Arlette'e tartışma sırasında uyuduğunu sandığını söylemiş. Lanzmann ile Pouillon çok üzülmüştü. Ben ona kitap okurken, hatta kendisini pek ilgilendiren *Libération*'u bile okurken Sartre çoğu zaman uyuyordu. Durumunun farkında değildi. Eski dostlarından biri olan Claude Day'e, "Gözlerim iyi değil. Ama beynim gayet iyi durumda," demişti.

Sylvie'yle geçirdiğimiz akşamlarda neşeliydi, hatta –şimdi artık pek ender rastlanan bir şey– güldüğü bile oluyordu. Ama bir pazar günü Sylvie'yle Moskova'dan yeni dönen ve Sartre'ın yeniden gördüğüne pek sevindiği dostumuz Lena'yla öğle yemeği yerken sessiz ve sönük kaldı. Lena üzüntülüydü, ben yorgundum. Sadece Sylvie, o da büyük çabalarla, ortama bir parça canlılık getirdi. Bereket versin ki daha sonra Lena'yla daha dingin bir gece geçirdik.

Ekim sonlarında Sartre iyileşip kendini toparlamaya başladı. Konuşmalarımıza ilgi duymaya başlıyordu. Üst katıma taşınan yeni kiracı yerleşirken bir sabah öyle bir gürültü patırtı yaptı ki benden ayrılırken Sartre, "Ömrümde ilk kez sizin evden gittiğime seviniyorum!" dedi.

Tartışmalarımız özellikle Yom Kippur Savaşı üzerinde yoğunlaşıyordu ve bu kez, tam tamına aynı görüşü paylaşıyorduk. Sartre bunu Victor ve Gavi'yle yaptığı görüşmelerin birinde açıkladı: "Bugün içinde bulunduğu şekliyle İsrail'den yana değilim. Ama yok olması fikrini de kabul etmiyorum... Üç milyon insanın canına okunmaması ya da esir düşmemesi için savaşmalıyız... İnsan, Victor'un olduğu gibi, biraz Yahudi yanlısı olmadan Arap yanlısı olamaz ve benim olduğum gibi de Arap yanlısı olmadan Yahudi yanlısı olunamaz. Böylece ortaya garip bir durum çıkıyor..."

Sartre 26 Ekimde, telefonla Eli Ben Gal'e¹ bir demeç verdi. Yom Kippur Savaşı sonunda, daha başka şeyler arasında şunu söyledi: "Bütün dileğim İsrailîlilerin Filistin sorununun, Arapların savaşçı ruhunu canlandıran özendirici bir etken olduğunu anlamasıdır." *Libération* için bana bir açıklama yazdırdı. Gazete hiç katılmasa da bu açıklamayı 29 Ekimde yayımladı. Sartre, "Bu savaş Ortadoğu siyasetinin sosyalizme evrilmesini engellemekten başka bir şey yapamaz," diyordu. Ve her iki tarafın da bu konudaki sorumluluklarını tahlil ediyordu. 7 Kasımda Sartre, Clavel ve Debû-Bridel, *Libération* basın ajansının aleyhine, telefonlarını dinlendiği ve yazışmaların gizliliği bozduğu için X'e karşı açık bir şikâyetle bulunduklarını doğruladılar. (Bu şikâyet elbette hiçbir sonuç vermedi.)

Sartre iyiye gittiğinden, hastalık ona ağır gelmeye başlıyordu. Sabah akşam kendisine iğne yapılmasına dayanamıyordu: "Bütün yaşamım boyunca beni böyle tedavi etmeyi sürdürecekler mi, kuzum?" diye sordu bana can sıkıntısıyla. Sartre'la birlikte bir şeker hastalıkları uzmanına gittik. Doktor kan şekeri seviyesinde yükselme tespit etti; Sartre'a haplar ve şekersiz bir rejim verdi, akşamları içtiği meyve sularını yasakladı. Doktor B. onda gelişme gördü ve kimi ilaçları kaldırdı. Doktor B.'nin muayenehanesinden çıkarken Sartre hoşnut olmayan bir sesle, "Benimle ilgilenmiyor!" diye yakındı. Doktorun onun hastalığıyla ilgilendiği bir gerçektir, ama ona şiir yazmasını salık verdiğine göre, yazar Sartre pek umurunda değildi.

¹ 26 Ekimde *Al Hamishmar*'da, 5 Kasımda da Fransızca olarak *Mapam Bulletin*'inde yayımlandı. *Le Monde* ve *Les Cahiers Bernard Lazare*'a da özetleri verildi.

Daha sonraki günlerde Arlette'le, benimle, Sylvie'yle, L  na'yla birlikteyken kendinde ve canlı göründü. Artık hiçbir tiyatroya gitmiyordu. Yine de bir akşam, Mich  le Vian'la birlikte, Th  venin olayından esinlenen çok güzel bir piyesi seyretmek için Mouffetard sokağındaki küçük tiyatroya gittik: Piyesin adı *J'ai confiance en la justice de mon pays*¹ [*  lkemin adaletine güveniyorum*] idi. Sartre oyunu coşkuyla alkışladı. Ertesi gün, *Temps Modernes*'in onun evinde yapılan toplantısında Pouillon'un Arap-  srail   atı  ması konusundaki ba  yazısının okunmasını büyük bir dikkatle dinledi. Ba  yazıyı yorumladı, tartıştı. Akşam da Bost'la çok hareketliydi.

Ama ertesi sabah, Vietnam kökenli bir kız öğrencisinin siyahi göçmen arkadaşlarından biri tarafından tecavüze uğramış olması hakkında, Sartre *Lib  ration*'un yöneticisi July'yle kendisini çok yorgun düşüren bir tartışma yaptı. Saat beşte Sartre'ı görmeye geldiğimde onu uyuttum. Ertesi gün de onun isteğı üzerine ben *Madam Bovary*'nin bir bölümünün iki değışik halini okurken o da uyudu. Akşam, Sylvie'yle, tamamıyla uyanıktı; ona armağan ettiğimiz i  i k  rkl   güzel paltoya da pek sevindi. Sylvie'nin yasaklanan meyve suları yerine hazırladığı baharatlı soğuk   ayı da çok beğendi. Ertesi sabah, bir süre için Paris'e yerleşip Sorbonne'da felsefe derslerini izlemeye gelen genç Yunan kız arkadaşını yeniden görünce çok memnun oldu. Ama Sartre   ğleden sonra gene çok ağır bir uykuya daldı.

Ertesi sabah Sartre, July'yle birlikte tecavüz konusundaki konuşmalarını bir kez daha okuyacaktı. Saat

¹ Th  venin adında genç bir tutuklunun kendini öldürdüğü kabul ediliyordu, oysa onu "intihar ettirdikleri" açıkça ortadaydı. Ailesi boş yere   l  m  n   aydınlatmaya çalışmıştı.

dokuz buçukta onun Liliane’la her zaman kahvaltı ettiği kafeye gittim. Liliane oradaydı, July de ama Sartre ortalarında yoktu. July’nin getirdiği metne baktım, ne başı ne de sonu vardı. Sartre da hâlâ görünürlerde yoktu. Saat onda Liliane ona telefon etti: Yeni uyanmıştı. En sonunda geldi ve bir kahve içip biraz bir şeyler yedikten sonra onu alıp benim eve götürdüm. İki buçuk saatte doğru dürüst bir yazı kaleme aldık, bu 15 Kasım’da *Libération*’da yayımlandı. Sartre bu makalede Vietnamlı kızın tecavüze uğramasının ahlaki ve siyasi sonuçları üzerine düşünüyordu. Akşam, Sartre’a onun estetik düşüncesi konusunda Oreste Puciani’nin¹ kaleme aldığı çok güzel bir makaleyi okudum. Bu, onu son derece ilgilendirdi. Daha sonra dama oynamaya çalıştık, ama artık yeterince göremiyordu, o yüzden vazgeçmek zorunda kaldık. O sıralarda beni en çok kaygılandıran, üç ay sonra gözlerinin iyileşmiş olacağına inanmasıydı – buna inanmak istiyordu.

Yeni daire hazırды. Telefonu bile bağlamışlardı. Oraya yerleşmek Sartre’ı pek eğlendirmişti. Artık akşamları onun evinde kalıyordum ve yedi günün beş gecesi onunkinin bitişiğindeki odada yatıyordum, öbür iki gece de orada Arlette yatıyordu.

Hâlâ öğleden sonraları çok ağır uykuları devam ediyordu, hatta derin derin uyuduğu uzun gecelerden sonra bile sabahları ben ona kitap okurken uyukladığı oluyordu. Hiç kuşku yok ki, pek çok şeye ilgi duymaz hale gelmişti. Bir sabah uyandığında, gömleğinin üzerindeki bir parça tükürüğü silerken bana “Evet, salyam akıyor,” dedi. “On beş günden beri salyam akıyor.” Üzmekten

¹ Lise’in bana tanıttığı bir Amerikalı dost. Şimdilerde Kaliforniya’da üniversite profesörü ve Sartre uzmanı –yn.

korktuğum için bunu ona söylememiştim: Ama buna önem verdiği yoktu. Onun biraz canını sıkan uyuklamalarıydı: “Böyle uyumak aptalca bir şey!” Üzüntüyle bana şunları da söyledi: “Hiç iyileşme yok.” Bir cumartesi akşamı, Gisèle Halimi Sartre, Sylvie ve beni evine kuskus yemeğe çağırdı: Sartre hiç ağzını açmadı. Lokantada Lena’yla öğle yemeği yediğimizde de hiç konuşmadı.

Doktor Cournot’nun bana hararetle tavsiye ettiği Profesör Lapresle’den bir randevu almaya karar verdim. 23 Kasım da Bicêtre Hastanesinde doktoru görmeye gittik. Doktor Sartre’ın damar rahatsızlıkları *öyküsü* ile saptadığı sonuçlar arasındaki çelişkiye hayret etti: kendi sonuçları çok iyiydi. Doktorun görüşüne göre, ensefalogramında patolojik bir durum yoktu. Uyuklamalarına gelince bunu bir türlü anlayamıyordu. Gamma-ensefalogram adı verilen bir beyin filmi istedi. Israrla Sartre’ın sigara içmemesi gerektiğini söyledi: Tehlikede olan gözleriniz ve zekânızdır, dedi ona.

Doktordan ayrılınca Sartre sigara içmeyi sürdüreceğini bildirdi bana. Ama ertesi gün gene de daha az sigara içti, Sylvie’yle ben de uzun zamandan beri hasret kaldığımız güzel bir gece geçirmenin sürpriziyle karşılaştık. Sartre Flaubert’den, edilgenlik sorunundan söz etti ve bize “On beş gün sonra sigarayı kesinlikle bırakmış olacağım,” diye bildirdi. Sonraları, günde üç sigara içme hakkını korudu. Sonraki günler sekiz, sonra yedi, sonra altı sigara içti ve böyle böyle üç sigaraya indi. Demek ki yaşama bağlıydı ve savaşımaya hazırdı.¹

Gerçekten de yeniden yaşamanın tadını almışa benziyordu. Genç Yunan dostunu sık sık görüyordu. O genç kız Sartre’ın günlerine neşe katıyordu. Bir akşam,

¹ Kısa zaman sonra, yeniden çok sigara içmeye başladı.

Tomiko, Sylvie ve benimle birlikte La Cloche d'or'da pek neşeli bir akşam yemeği yedi. Ve biz baş başa mutlu anlar geçiriyorduk. Sartre'a, kendisine ayrılmış bir makaleler derlemesini okudum, yazıları makul buldu.

Sartre, Pierre Victor'u sekreter olarak tuttuğunu bildirdi bana. Puig her zamanki sekreteri olarak kalacaktı. Victor, Sartre'a kitap okuyacak, onunla çalışacaktı. Liliane bana telefon edip bu karara çok sevindiğini söyledi, Arlette de son derece kızdığını: Schœnmann'ın Russell'le¹ ilişkilerini düşünüyordu ve Victor'un Sartre'ın Schœnmann'ı olmasından korkuyordu. Ama Sartre, Victor'la çalışacağı için seviniyordu. Benim de artık Sartre'a her sabah kitap okumamak, kendime biraz zaman ayırmak işime geliyordu.

Aralık başlarında, Sartre daha kötüye gitmiyordu. Ama iyiye de gitmiyordu: Uyuyordu. Sabahları Victor kendisine kitap okurken bile uyuyordu. Bu bir kaçıştı, bundan kesinlikle emindim: Yarı körlüğünü kabul edemiyordu. Bu reddetmeyi daha başka işaretler de ortaya koyuyordu. “Bu sabah ne yaptınız?” diye sorduğum zaman: “Okudum, çalıştım,” diyordu. Ben üsteliyordum: “Neden *okuduğunuzu* söylüyorsunuz?” – “Her neyse canım, Madam Bovary'yi, Charles'ı düşündüm. Pek çok şeyi anımsıyorum...”

Bir perşembe Sartre'la birlikte pek sevimli genç bir göz hastalıkları uzmanı olan doktor Ciolek'e gittik. Doktor hiçbir umut kapısı bırakmadı: Kanama geçiyor-

¹ Russell Mahkemesi konusunda *Tout compte Fait*'ye bakınız. Schœnmann, Russell Vakfının en önemli sekreterlerinden biriydi. Genel sekreteri olduğu mahkemede Russell'ı temsil ettiğini öne sürüyor ve her şeyi keyfince yönetiyordu. Kendi isteklerini kabul ettirmek istediği zaman “Lord Russell istiyor ki...” diyordu.

du, ama retinanın ortası bunun silinmez izlerini koruyordu, buradaki canlı dokuların bir bölümü ölmüştü. Çıkarken Sartre bana, “Yani ben artık okuyamayacak mıyım?” dedi. Dönüşte takside kendi içinde kapandı ve uyuklamaya başladı. Sonraki günlerde de önceki zamanlara göre daha üzüntülü davranmadı. Bu hükmü daha önce de duymuştu, gerçeklikten kaçsa da onu tanıyordu. Şimdiyse onu tanımakla birlikte, ondan kaçmayı sürdürüyordu. Sözelimi bana “Hayır, *Libération*’u götürmeyin, yarın sabah ona bakarım,” diyordu. Bir gün, lambayı onun koltuğundan uzaklaştırmıştım. Sartre onu yaklaştırmamı istedi. “Işığın sizi rahatsız ettiğini söylüyorsunuz...” – “Ama okurken ışığa gereksinimim var.” Sonra toparlandı: “Neyse, yani kitap sayfalarını karıştırırken.” Aslında okuyamadığı gibi, kitap sayfalarını da karıştıramıyordu, hem de ona getirdiğim yeni ciltleri bir an için de olsa ellerinin arasında tutmayı istemesine rağmen. Zihinsel olarak o kadar uyuşmuştu ki sakatlığı yüzünden acı çekmeyecek haldeydi. Bu denge sürecekti miydi acaba? Böyle olmasını mı dilemek gerekiyordu acaba?

Gamma-ensefalograma göre, Sartre’ın beyninde hiçbir anormallik yoktu. Yine de kimi zaman, ağzından pek acayip sözcükler kaçıyordu. Bir sabah, ona ilaçlarını verdiğim sırada bana, “Siz iyi bir eşsiniz,” dedi. 12 Aralık Çarşamba günü, *Temps Modernes*’in toplantısında uyukluyordu. Gene de akşam *Le Monde*’da çıkan, çeşitli kitaplarıyla ilgili bir eleştiriyi ona okuduğumda, beni dikkatle dinledi.

15 Aralık cumartesi günüydü. Onun evine gittiğimde Sartre’ı çalışma masasının başında oturur buldum. Üzgün bir halle bana, “Aklıma hiçbir şey gelmiyor!” dedi. Çok kötü giden *Libération* lehine bir çağrı yazması gerekiyordu. Ona biraz uyumasını öğütledim.

Sonra da birlikte çalıştık. Dikkatini toplamakta zorluk çekiyordu, ama gene de bana gerekli bilgileri verdi. Gavi yazıyı almaya geldi ve onu onayladı. Daha sonra, Sartre’a Geneviève Idt’in *Les Mots* [Sözcükler] üzerine çok iyi yazılmış küçük kitabının sonunu okudum, bundan çok hoşnut kaldı. Ama bir kez daha yüreğimi parçaladı. Çalışma masasına baktı: “Bu apartman dairesinin benim olduğunu düşünmek pek garip geliyor.” – “Ama çok güzel.” – “Artık sevmiyorum burayı.” – “Nasıl olur? Hani çok seviyordunuz bu apartmanı.” – “İnsan her şeyden bıkmıyor.” – “Siz çok çabuk bıkiyorsunuz: Ben benim dairemde on sekiz yıldır oturuyorum, hem de orasını hâlâ seviyorum.” – “Evet, ama burası artık çalışmadığım yer.” Birkaç gün sonra, Baudelaire’in mektuplarından bir bölüm okurken Sartre’a, Louise Colet konusunda bir yapıt okumak gerektiğini söyledim. “Paris’e döner dönmeyiz bunu yaparım,” diye yanıt verdi bana. Sonra da düzeltti: “Hayatıma yerleşir yerleşmez.” Bu yeni apartman dairesi, yeni yaşam tarzı, bütün bunların sonucu olarak Sartre artık kendini gerçek kabuğunda hissedemiyordu.

Her zaman bilinçli olmayı istemiş olan Sartre gözlerini ilgilendiren konuda gerçeği inkâr etmeyi sürdürüyordu. Sorularından birine itinayla cevap verip artık hiçbir zaman tamamıyla göremeyeceğini söylerken bana “Böyle bir şeyi düşünmek bile istemiyorum,” dedi. “Zaten biraz daha iyi görüyorum gibi geliyor bana.” Sartre’la öğle yemeği yerken Contat ona durumu nasıl karşıladığını sordu. Sartre da “Ancak geçici olduğu düşünülürse katlanılabiliyor kuşkusuz,” diye yanıt verdi.

Çoğu zaman, bu kaygıya dair hiçbir şey belli etmemenin bir yolunu buluyordu. Sartre, Sylvie ve ben benim evde çok neşeli bir yılbaşı gecesi geçirdik. O aralık sonunda, Sartre’ın sağlığı iyi gidiyordu, daha az uyukluyor-

du ve zaman zaman tamamıyla eski günlerin Sartre'ını buluyordum onda: Sözgelimi, *Temps Modernes*'in 2 Ocak 1974'te yapılan toplantısında olduğu gibi. Başka anlarda, yeniden duygusuz, uyuşuk haline bürünüyordu. 8 Ocakta, saat yedi buçuğa doğru, evine geldiğinde, öyle kasvetli, öyle donmuş bir yüzü vardı ki, bize uğramış bulunan Lanzmann buna son derece şaşırıp üzüldü. Giderken Sartre'ı kucakladı, Sartre da ona, “Bilmiyorum *bir mezar parçasını* mı kucaklıyorsunuz, yoksa canlı bir adamı mı,” dedi. Bu sözler şaşkınlıktan bizi adeta dondurdy. Sartre biraz uyudu, sonra France-Musique'i dinledi. Akşam sona ererken, ne demek istediğini sordum ona: “Hiçbir şey. Bir şakaydı,” diye geçiştirdi. Ben ısrar ettim. Sartre kendini bomboş hissediyordu, zaman zaman canı çalışmak istemiyordu. Sonra da tasalı ve neredeyse utanmış bir halde bana baktı: “Gözlerime hiç kavuşamayacak mıyım?” diye sordu. Ben de “Korkarım hayır,” diye karşılık verdim. Bu, öyle yürek paralayıcıydı ki bütün gece ağladım.

1974.

Birkaç gün sonra, Profesör Lapresle bana telefon etti. Sartre'ın sağlığının çok iyi olduğunu, üç aydan önce onu muayene etmeye gerek görmediğini, çok üzücü olan bir gerçeğe karşı karşıya kalmamak için uykuya sığınmasının normal olduğunu söyledi. Sartre'a, Lapresle'e göre sağlığının mükemmel olduğunu anlattım. "Peki, ya gözlerim, gözlerim için ne dedi?" Sorusunda yürek parçalayıcı bir kaygı ile umut karışımı vardı. "Gözler onun konusu değil," dedim. "İyi, ama hepsi birbirine bağlı," dedi Sartre da bana. Ve uyudu. Çılgına dönmüştüm. Bir umudun can çekişmesine seyirci olmak korkunç bir şeydir.

Daha sonraki günler, ben ona Baudelaire'in mektuplarını, sonra da Strindberg'in *Le Fils de la servante*'ını [Hizmetçinin Oğlu] okurken Sartre uyumayı sürdürdü. Sylvie'yle yediğimiz bir öğle yemeğinde Sartre o kadar suskundu ki ona, "Ne düşünüyorsunuz?" diye sordum. "Hiçbir şey düşünmüyorum. Burada değilim ki." – "Neredesiniz?" – "Hiçbir yerde. Bomboşum." Bu tür yokluklar çok sık oluyordu. Ocak sonunda, bir sabah Victor

ve Gavi'yle yaptığı konuşmalarından birini gözden geçirmek için Sartre'la çalıştım: O uyukladı. Görüşüyle ilgili gitgide daha karamsar oluyordu. Bana, "Pus yoğunlaşıyor," dedi. La Coupole'de bir öğle yemeği sırasında da "Bana öyle geliyor ki gözlerim iyileşmeyecek," dedi. Ve ekledi: "Geri kalanı için, iyiyim." Ve çekingen bir halle: "Eskisi kadar akıllı mıyım?" Ben de "Evet, elbette," dedim. Ve ekledim: "Zavallı yavrucuğum, hiç de neşeli değilsiniz!" – "Neşeli olacak bir durum yok ki."

Sigarayı hemen hemen bırakmıştı. Bir başka gün de ona, "Sigarayı bırakmak size zor gelmiyor mu?" diye sordum. "Beni üzüntülü yapıyor," dedi. Bir başka gün de bana: "Bost dostu Cournot ile konuşmuş. Benim geçirdiğimden gibi rahatsızlıktan sonra, tamamıyla iyileşebilmek için on sekiz ay gerektiğini söylemiş." – "Bak hele! Bana on iki ay demişti." Bunun üzerine Sartre biraz sertçe bir sesle, "İki aya kadar yeniden görebileceğimi sanmıyorsunuz ya,"¹ dedi. Görmeyi genel sağlığıyla karıştırıyordu.

Doktor Ciolek'ten bir randevu almıştım. Ciolek bana Sartre'ın kör olmayacağını, ama net görüşü hiçbir zaman yeniden elde edemeyeceğini söylemişti. Gerçeği hoyratça Sartre'a söylememesini doktordan rica ettim. Ocak sonunda Sartre'la birlikte onu görmeye gittiğimizde görüşünün kötüye gitmediğini söyledi. Ama Sartre ona yeniden okuyup okuyamayacağını sorduğu zaman, Ciolek kaçamak cevap verdi. Binanın koridorunda Sartre bana, "Yeniden okuyup yazabileceğimi pek sanmıyor gibi bir hali var doktorun," dedi. Bir süre sustu sonra da sanki kendi sözlerinden ürkmüş gibi, "Uzun zaman geçmeden," diye ekledi.

¹ Kriz on ay önce olmuştu.

Ertesi gün, şimdilik, ne şekilde çalışmayı deneyebileceğini konuştuk. Ve ansızın, tam yatmaya gideceği anda, sert bir sesle, “Benim gözlerim mahvolmuş... Herkesin söylediğine bakılırsa,” diye söylendi. Ertesi gün, kendi evinde, ortalarda sürünen bir “Kara dizi”yi aldı, kocaman lambasının altına koydu: “Adını görmek istiyorum.” Bunu düzgün bir biçimde okudu, oysa çoğu zaman gazetelerin manşetlerini bile okuyamıyordu: Ne yazık ki bu pek fazla bir şey kanıtlamıyordu. Belirli bir “görüş” payı vardı, ama bu çok kısıtlıydı. Ertesi gün çalışmayı denememizi isteyip istemediğini sordum: “Hayır, henüz değil, hemen değil.” Her zaman pek alıngan olmayan Sartre, gözleri söz konusu olunca çabucak parlıyordu. Oturduğu binanın geniş yeşil avlusunun üstü kapalı geçitinden giderken, uzakta camlı bir kapının üzerinde ikimizin yansısını fark ettim: “Aa, biziz bu!” diye düşüncesizce haykırdım. “Öf! Rica ederim gözlük vazifesi yapmayın,” dedi öfkeyle.

Doktorların Sartre’a yüklediği ilaçlar yeniden idrarını tutamamasını ve bağırsaklarının denetimini de kaçırmasına sebep oldu. Bir gün öğleden sonra, evine dönerken altını pisletti. Felaketi onarmak için ona yardım ettim, ama bu sıkıntıların artmasından ve Sartre’ın bundan acı duymasından korkuyordum. Zaidmann bazı ilaçların normal etkisinin bu olduğunu, Sartre’ın tansiyonunun çok iyi, reflekslerinin mükemmel olduğunu söyledi.

Bir şey beni şaşırtıyordu: Eskiden doktorlara muayene olmayı hiç istemeyen Sartre şimdi Ciolek’i, Lapresle’i kendisiyle yeterince ilgilenmemekle suçluyordu. Geçen yaz onu tedavi eden Roma’daki göz doktorunu görmeyi pek istiyordu: Adamı çok seviyordu, çünkü umutlarını beslemişti.

Kafa bakımından Sartre, şubatta yeniden hızla iyiye doğru gitmeye başladı. Kalabalık ortamlardayken, etraf-taki insanları göremediğinden Sartre kendi içine kapanı-yordu. Ama *Temps Modernes*'in şubattaki toplantısında varlığı ve zekâsıyla herkesi şaşırttı. Çok güzel makale ve araştırma fikirleri verdi.

O toplantının ortasında, Vidal-Naquet “İsrail’deki Suriyeli tutsaklar üzerine bir bakış açısı” adı altında, 21 Şubatta, *Libération*’da çıkan iki makaleye itiraz etmek için telefon etti. Sartre ile beni, *Le Monde*’da yayımlanan, aynı zamanda Frédéric Dupont, Max Lejeune, Ceccaldi-Raynaud tarafından da imzalanan “Suriye’deki İsrail tutsaklarının salıverilmesi için” yapılan bir çağrı-yı imzalamakla itham ediyorlardı. O imza sahipleriyle her türlü dayanışmayı reddeden bir düzeltme gönderdik hemen. *Libération* bize saldırmayı bırakmadı. Sartre da derhal *Libération*’da makalelerin yazarlarını kötü niyetle suçlayarak onlara yanıt verdi.

O dönemde Sartre, –ikisi de kendisi gibi *La Cause du peuple*’ün eski yöneticisi olan– Le Dantec ve Le Bris’yle “La France sauvage” [Yabanıl Fransa] isimli bir derleme yönetmeyi kabul etti. Bunu önce Gallimard, sonra da Les Presses d’aujourd’hui [Bugünün Basınları] yayımladı. Hep birlikte bir tanıtım yazısı kaleme aldılar.

Yabanıl Fransa. Denebilir ki “gerçek” ülke “yasal” ülkenin karşısında. Ya da başka bir deyimle: Bir grevin yabanıl olduğunun söylendiği gibi yabanıl. Bu ne eskiliği ne de kaçınılmaz olarak şiddeti içerir: Aslında söz konusu olan toplum düzeyinin bir noktasında, bir sosyal grubun ayağa kalkmasına, onu zorlayan her türlü kurumsal çerçevenin dışında özgür bir cemaat olarak kendini karışıklığın içinde göstermesine sebep olan bir kaynaşma sürecidir...

Biz umudu seçiyoruz. Olası bir kırılmaya, ancak halk tabakasının, yabanılığına kavuşmasından sonra düşünülebilecek olan, insanlığın özgürlüğe doğru toplu eylemine dair bahse girme cesaretini gösteriyoruz...

Bu demektir ki bu derlemenin niyeti hem alçakgönüllü hem de iddialıdır. Alçakgönüllüdür, çünkü olgulardan yola çıkmayı ve hep oraya dönmeyi tasarlıyoruz; iddialıdır çünkü olası bir özgürlük fikrine ulaşma yolunun da bu olduğunu düşünüyoruz.

Derlemenin ilk cildi Le Bris'nin Occitanie üzerine bir yapıtıydı. Ben bunu Sartre'a okudum, kitap her ikimizin de hoşuna gitti. Sartre'ın Victor ve Gavi'yle yaptığı ve sonuncusu martta yapılan konuşmaların tümü "La France sauvage"da çıkacaktı – çıktı da. Tartışmalarının değerlendirmesini yapıyorlardı. Sartre'ın kârı, özgürlük kuramını "yeniden öğrenmiş" olmasıydı. "Özgürlük temelli bir siyasal mücadele tasarlama olanağı" buluyordu. Sartre için "söyleşi, başından sonuna kadar, özgürlük fikrinin gitgide daha kesin, gitgide daha ilerleyici özütlemesi" oldu.

Buna rağmen, Sartre'ın tinsel dengesi belirsiz kalmıştı. Zaman zaman, çalışmayı deniyordu, fakat bu kâğıda okunmaz işaretler çizmekten öteye gitmiyordu. Şubat sonunda, Rebeyrolle'lerde öğle yemeği yedik. Falguière Caddesine açılan geniş bir atölyeleri vardı. Bunun bir bölümünü konut olarak çok hoş biçimde döşemişlerdi, öbür bölümde Rebeyrolle çalışıyordu. Yemekten önce, Rebeyrolle bize son tablolarını gösterdi, Sartre da üzüntülü bir sesle, "Onları göremiyorum," dedi ve "Birkaç ay sonra tabloları göreceğimi umarım," diye ekledi. Şimdi artık bunun doğru olmadığını biliyordu. Ama zamanın kendi lehine çalıştığına inanmak istiyordu.

17 Martta, Sylvie'yle birlikte L'Esturgeon'da ögle yemeği yedik: Burası Poissy'de bulunan, Seine'in üzerine doğru sarkan ve içinde kocaman bir ağaç bulunan kapalı taraçası yüzünden gençliğimizde pek sevdiğimiz bir lokantaydı. Sartre orada olduğuna pek seviniyordu. Yemekleri mükemmel buluyordu ki bu da pek ender rastlanan bir durumdu. Bununla birlikte, sık sık olduğu gibi, gene dalgındı, uzaklardaydı. Akşam Arlette'le birlikte Junas'ya gitti. Daha sonraki günlerde Arlette bana telefon etti: Sartre'ın sağlığı iyiydi ve çok uyuyordu.

Birkaç gün sonra Avignon'da buluştuğumuz zaman bana "İşte benim gerçek tatilim şimdi başlayacak," dedi. Sylvie'yle birlikte Venedik'e gidecektik. Bir tren bizi Milano'ya götürdü. Orada her zamanki gibi gene Scala Otelinde kaldık: 1946'da onca mutlulukla İtalya'ya kavuştuğumuzda da o otelde kalmıştık. Bir başka trenle Venedik'e gittik. Bir gondol bizi, Büyük Kanal üzerinde, San Marco iskelesinin yakınındaki Monaco oteline götürdü. Kanala bakan odalara yerleştik. Sabahları kahvaltımı Sartre'ın odasında yapıyordum ve ona kitap okuyordum. Saat bire doğru, havaya göre, ya rıhtımda güneş altında ya da Florian'da içeride bir sandviç yiyorduk: Kararsız bir havaydı, kimi zaman çok güzeldi, kimi zaman kapalı. Çoğunlukla, özellikle de akşamları, yoğun bir sis San Marco Meydanını kaplıyordu. Sartre ögle uykusuna yattığı zaman, ben de Sylvie'yle geziniyordum, saat beşe doğru da üçümüz birlikte çıkıyorduk. Sartre'a eski Getto'yu gösterdim, Rialto mahallesini yeniden gezdik; Lido'ya gittik: Bütün oteller kapalıydı. Kumsalın birinde hafif bir pusla kuşatılmış küçük lokantayı bulup da sade bir ögle yemeği yiyene kadar akla karayı çektik. Akşam, üçümüz birlikte, o pek sevdiğimiz yerlerin birinde yememizi yiyor, otelin barında da bir viski içiyorduk.

Sartre Venedik'te kendini hep iyi hissederci. Ama arada sırada, kaygılanırdı. Bir sabah onun odasında okurken hava o kadar güzeldi ki suyun kıyısına, taraçaya inmeye karar verdik. Kitabı da götürmek istedim; bana, "Ama niye?" dedi. Ardından da "*Eskiden*, daha akıllı olduğum zamanlarda, bana bir şeyler okumazdınız, konuşurduk," diye ekledi. Ona karşı çıktım ve okumamın nedeninin gözleri olduğunu söyledim. Ve taraçada oturup güneş banyosu yaparken konuştuk. Gerçekte zekâsı yerindeydi, okuduğumuz kitapları yorumluyordu, onlar üzerinde tartışıyorcu. Ama konuşmayı çabucak yarı yerde bırakıyor, soru sormuyor, ortaya fikir atmıyordu. Hiçbir alanda, hiçbir şeyle ilgilenmiyordu. Buna karşın, gerçek zevklerin yerine inatçı bağılılıkları koyarak, ilke olarak önem verdiği "rutin"lerde, alışkanlıklarda diretiyordu.

Bir gazete bizim resmimizi bastı ve kaldığımız otelin adını verdi. Can sıkıcı birkaç kişi bizimle karşılaşmayı denedi. Ama bu arada Mondadori'nin¹ telefonu bizi sevindirdi; gelip otelin barında bizimle birlikte bir şeyler içti: Sakal bırakmıştı, yaşlanmıştı ve çok kekeliyordu. Eşinden, güzel Virginia'dan ayrılmıştı. Bir arkadaşı ona eşlik ediyordu, Fenice'de Donizetti'nin son operası *Maria di Rohan*'ı yöneten bir orkestra şefiydi bu. Ertesi gün, yani pazar öğleden sonra son temsilleri yapılacaktı. Tiyatro doluydu, ama gene de bize kral locasında üç yer buldular. Şahane "bel canto" ve harikulade yorumcular bizleri adeta büyüledi. Ne var ki Sartre için sahne karanlık bir delikti, bu da onu üzdü. Genelde, belki de daha çok *görme* isteğini duyduğundan, gözlerine her zaman-

¹ Yayıncımızın oğlu. 1946'da onunla İtalya yolculuğu yapmıştık ve o zamandan beri sık sık görmüşştük (*La Force des Chose*'a bakınız).

kinden daha çok üzülmüyordu. Tam Venedik'ten ayrılırken Sartre'a iyi vakit geçirip geçirmediğini sorduğum zaman bana coşkuyla, "Ah! Evet," yanıtını verdi ve ardından da "Gözlerim dışında," diye ekledi.

2 Nisan Salı günü akşam üzeri, birbirine açılan kapısı olan, iki yataklı vagona yerleştik ve jambonlu kruvasan yiyip "lerlot" içtik. İtalyan demiryolu işçileri grevdeydi, bir saat gecikmeyle yola koyulduk. Sabahleyin, kamarot kahvaltılarımızı getirdi ve Pompidou'nun öldüğünü bildirdi. Kimi Fransız yolcular çılgına dönmüştü: Anarşinin hemen zincirlerinden boşanacağını düşünüyorlardı. Büyük bir heyecana kapılan bir hanım sızlanıyordu: "Borsa çökecek!"

Sartre, hemen Paris alışkanlıklarına dönmemek için, birkaç gün bende kaldı. Cumartesi sabahı onunla birlikte Doktor Ciolek'e gittim: Göz tansiyonu iyiydi, kanama yoktu. Karanlığa gömülen tiyatroda, sahnenin ışıklarıyla gözlerinin kamaşıp hiçbir şey görmemesi normaldi. Doktordan çıktığımızda Sartre oldukça memnundu: "Sonuç olarak, iyiyim, her şey yolunda," dedi bana. Ardından da "Gözlerimin bir daha hiç görmeyeceğini söyler gibi bir hali vardı," diye ekledi, ama fazla üzüntülü değildi. Ben de "Hayır, hepsini yeniden elde edemezsiniz," dedim, neyin elde edilip edilemeyeceğini belirtmeyip boşlukta bırakarak. Bununla birlikte, Sartre ilk kez olarak Ciolek'ten antipati duymadan söz ediyordu, öyle sanıyorum ki Venedik'te büsbütün kör olmaktan korkmuştu da görüşünün dengede kaldığını öğrenince yüreği rahatlamıştı. Ama gene de şeker hastalıkları uzmanını ve profesör Lapresle'i gördükten sonra –ki her ikisi de Sartre'ın sağlığından çok hoşnuttu ve reçeteleri hafiflettiler– pek üzgün bir sesle bana gene, "Ya gözlerim? Onlara bir daha kavuşabilecek miyim acaba?" dedi.

Bahar, hatta yaz havasına karşın, Sartre bir hayli üzüntülü ve karamsardı. “Hep aynı günü yaşırmışım gibi geliyor bana: Sizi görüyorum, Arlette’i, doktorları görüyorum... Ve bu hep yeni baştan başlıyor!” Sonra da “Hatta seçimler konusunda bile... Gelip beni alıyorlar, beni konuşturuyorlar, ama Cezayir savaşından çok değişik,” diye ekledi. Benim de feministlerle aynı izlenime kapıldığımı söyledim Sartre’a. “Yaşlılıktan” sonucuna vardı pek de üzüntülü görünmeden.

13 ve 14 Nisanda, Sartre seçimler konusunda *Libération*’a bir demeç verdi. Sartre, Charles Piaget’nin aday olmasını istiyordu: Piaget, Lip mücadelesinin öncüsüydü, gelişmeleri büyük bir dikkatle izliyordu. Sartre, Mitterrand için oy vermek istemediğini açıklıyordu. “Sol Birliğinin bir dalga olduğunu sanıyorum.” Victor ve Gavi’yle yaptığı bir konuşmada Sartre klasik sola karşı çıktı: “Solcu hükümetlerin bizim düşünüş biçimimizi hoşgörüyüyle karşılayabileceklerini sanmıyorum. Oy pusulalarımızı, neden tek düşünceleri suratımızı dağıtmak olan kimselerin lehinde kullanacakmışız anlayamıyorum.” Bunun üzerine, Piaget’ye seve seve oy vereceğini söyledi, çünkü onun seçilmeyeceğinden kesinlikle emin-di. En sonunda da gülerek, “Piaget kazanacak olsaydı Piaget’ye oy verir miydim bilmem,” dedi.

Sartre 28 Nisanda, Gavi ve Victor’la yeni bitirdikleri, ama henüz basılmayan kitabı, *On a raison de se révolter*’yi [*İsyân Etmekte Haklılar*] tanıtmak için Bruay’e gitti. Bruay’de bir adalet ve özgürlük komitesi vardı, işte onları bu komite çağırmıştı. Sartre orada eski militanları gördü, ama karşılaşma pek verimli olmadı. Kitap mayısın ilk günlerinde “La France sauvage” derlemesinden çıktı. *Le Monde* hemen çok olumlu iki inceleme verdi. Sartre, Victor, Gavi ve ilk kez karşılaştığı Marcuse’le

bu kunuyu tartıştı. Dostu Yunan genç kız da bir görüşme yaptı ve bunu *Libration* için bunu kaleme aldı. 24 Mayıs'ta Sartre, bu gazeteye gönderdiği bir mesajla yöneticilik görevinden istifa ediyordu. Sağlık nedenleriyle, solcu basında üzerine aldığı bütün sorumluluklardan vazgeçiyordu.

1974 yılı başından beri pek çok metin imzalamıştı. Ocakta, GIA'nın (Groupe d'informations asiles [Barınak Danışma Topluluğu]) *Libration*'da yayımlanan, Amiens'de yanlış tutuklama kurbanı bir Antilli olan Jrome Duran'ın olayı hakkındaki yazısını imzaladı. Alain Moreau'nun 9 Ocakta *Libration*'da yayımlanan bir syleşisine karşı Alexandre Sanguinetti'nin yaptığı şikyetin akabinde, 27 Martta aynı gazetede Alain Moreau'yla birlikte bir bildiriye daha imza attı.

Haziran başlarında Sartre gerçekten çok iyiydi. Hatta ben onu değişmiş buluyordum. Artık uyuklamıyordu, kendisi hakkında yazmak istediği bir kitabı düşünüyordu. Gene eskiden olduğu gibi sohbet ediyorduk. Sylvie'yle birlikte çok canlı akşamlar geçiriyorduk. Bir kez de Alice Schwarzer'le neşeli bir akşam yemeği yedik. Tatil sırasında bir gün, Sartre'la onun üzerine yaptığımız konuşmaları banda almamızı nerdim: Yazın, felsefe, özel yaşam. Sartre kabul etti. Yrek paralayıcı bir hareketle gözünü göstererek bana "O bunu iyileştirir," dedi.

Sylvie bir akşam bizi *Les Vpres sicilliennes*'ni [Sicilya İkindileri] dinlemeye operaya götürdü. Sartre beyaz bir gömlek giymiş ve özel olarak satın alınmış bir kravat takmıştı: Onun için bu bir çeşit kostmd ve bu onu eğlendiriyordu. Temsilden çok hoşlandı. Bölümlerde kimi zayıf noktalar bulunmakla birlikte, çok güzel arıalar ve şahane korolar da vardı. Sahneye koyuş, dekorlar, kos-

tümle fevkaladeydi. Ne yazık ki bütün bunların güzelliği, Venedik'tekinden daha iyi görmesine karşın, Sartre'ın gözünden az çok kaçmıştı. Ama gene de daha sonra La Coupole'de yemek yerken çok neşeliydi.

Seçimlerin yapıldığı akşam, Sartre önce bana geldi ve Sylvie'ye Verdi operasının bir bandını armağan etti. Sonra da seçimlerin sonuçlarını televizyondan izlemek üzere Lanzmann'a gittik. Zaten bu sonuçlar bizi pek duygulandırmadı. Pompidou'nun o berbat mirasının Giscard'a kalması bir felaket değildi.

O haziran sonunda, Sartre'ın sağlığı iyi olmaya devam ediyordu. Yarı körlüğüne hemen hemen boyun eğmiş görünüyordu. Sylvie'yle Sartre'ın altmış dokuzuncu yaş gününü kutladık ve Sartre, Sylvie'nin hazırladığı nefis akşam yemeğini onurlandırdı. Bardaklarımızı canı gönülden tokuşturduk.

Sartre'ın bir tek kaygısı vardı: Yunan arkadaşı ona sadece aşırı coşkulu değil, aynı zamanda, sözcüğün gerçek anlamıyla, çıldırmak üzere gibi geliyordu. Auteuil'deki bir caddede bir rezalet çıkardı ve onu apar topar Sainte-Anne'a götürdüler, üniversite hastanesine yatırmak için de oradan çıkardılar. Akıl hastalıkları doktoru bize belki de sadece bir "hezeyan nöbeti" geçirdiğini söyledi, ama 15 Temmuz sabahı Sartre'la birlikte Jourdan Bulvarına gittiğimde Yunan genç kız çok hasta görünüyordu. Sartre gidip onu odasında görürken ben küçük bir odada bekledim. Aradan bir saat geçtikten sonra, ikisi de yanıma geldi. Kızın sırtında upuzun beyaz bir gecelik vardı, saçları dağınık, yüzü zayıflamıştı, tıpkı sinemalarda gösterilen klasik deli kadına benziyordu. O her zamanki nezaketiyle beni selamladı. Sartre'la ben bir taksi çağırdık ve öğle yemeğine Balzar'a gittik. Mélina'yla görüşmesi onu çok heyecanlandırmıştı. Mélina ona,

karşı düşmanca davranmıştı; onu kapatılmasına sebep olmakla suçluyordu ve kendisini oradan çıkarmasını istiyordu. Sartre da itiraz etmişti. Méлина ona: “Althusser’i pekâlâ içeri tıktırdın ya,” diye karşılık vermişti (Méлина, Sorbonne’da Althusser’in derslerini izlemişti. O da çok kısa bir zaman önce depresyon yüzünden hastaneye kaldırılmıştı). Paris’e çağrılan Méлина’nın babası, birkaç güne kadar onu alıp Yunanistan’a götürecekti. Sartre üzüntüyle bana, “Onu bir daha görmeyeceğimi hiç sanıyorum,” dedi. Sartre’dan bu koşullar altında ayrıldığımı çok üzüliyordum. Sylvie gelip bizi aldı. Sartre’ı Arlette’in oturduğu binanın önünde bıraktık. Onlar ikisi akşama Junas’ya gidecekti. Sartre içine tuvalet eşyalarını koyduğum plastik bir çantayı elinde tutuyordu. Bir yağmur perdesinin ve kendi puslalarının arasından bizim gidişimizi seyretti.

Sylvie’yle birlikte İspanya’yı dolaştım. Junas’dan, Paris’ten, Wanda’yla birlikte bulunduğu Floransa’dan Sartre’ın sağlık haberlerini bildiren telgraflar içimi rahatlatmıştı. Yolculuk kötü bitti. İspanya’dan İtalya’ya giderken Sylvie, Montpellier’de babasının ölüm haberini aldı: Bir kalp krizinden gitmişti. Sylvie beni Avignon’a bıraktıktan sonra kendisi Bretagne’a gitti. Ben de trenle Floransa’ya geçtim.

Sartre’ı bir sabah, otelinin holünde bulduğumda, kasketi ve çenesini kaplayan kalın bir beyaz tabaka yüzünden onu pek zorlukla tanıdım: Bunu bir türlü tıraş edemiyordu, dünyada hiçbir şey için de bir berbere başvurmak istemiyordu. Sartre Roma treninde uyukladı. Ama ertesi sabah kendimizi taraçalı apartmanımızda bulduğumuz zaman, büyük bir mutlulukla onun çok sağlıklı olduğunu gördüm. Otelin berberi onun güvenini kazanabilmişti: Ona tıraş oldu, böylelikle de bir hayli gençleşti. Daha

sonraları elektrikli tıraş makinesiyle kendi kendine çok düzgünce tıraş oldu. Bu makineyi, birkaç gün sonra gelip bize katılan Sylvie ona armağan etmişti.

Sylvie ses kaydı alma makinesini kullanmasını bana öğretti. Ben de Paris'te sözünü ettiğimiz Sartre'la o söyleşi dizisine başladım. Sartre da biraz yorgun olduğu için yerimizde saydığımız günler dışında, bu işe kendini veriyordu.

Bu yeniliğin dışında, yaşamımız hemen hemen önceki yılların aynıydı: Kısa gezintiler, müzik, gazetelerin ve birkaç kitabın okunması. Bu arada Sartre'a Soljenitsin'in *L'Archipel du Goulag* [*Gulag Takımadalarını*], Fest'in *Hitler*'ini okudum. Akşamları da en sevdiğimiz lokantaların tıraşında yemeğimizi yiyorduk.

Bir gece, karanlık dar sokaklardan yaya olarak dönerken, karşı yönden gelen bir arabadan bir el çıktı ve çantamı yakaladı. Ben çantayı tutmak, kaptırmamak istedim, ama gene de onu elimden koparıp aldılar ve ben boylu boyunca yere düştüm. Sartre ile Sylvie, hemen yakındaki otele dönmeme yardım etti. Derhal çağrılan bir doktor sol kolumun çıktığını söyledi. Kolumu sardı, ben de ertesi gün gidip alçıya aldurdum. O yıl böyle saldırılar pek çoktu, biz de ondan sonra bir daha akşamları yaya dolaşmadık.

Sylvie otomobili Paris'e geri götürdü. Bost'lar gelip kısa bir ziyarette bulundular. Sartre'la yalnız kalınca pek çok konuşmayı banda aldık. Dışarıya çok az çıkıyorduk, çünkü eylül ortasında yağmur ve fırtınalar boşandı.

22 Eylülde Paris'e döndük, Sartre da istemeye istemeye o "artık çalışmadığı" konuta yeniden yerleşti. Sylvie bir akşam onunla oturmaya geldiğinde Sartre, "Ölünün evini görmeye mi geldiniz?" demiş. Daha sonra ben ona ne demek istediğini sorduğumda "Evet, ya! Yaşayan bir

ölüyüm ben,” diye yanıt vermişti. Yeniden bir etkinliğe başlamadan önceydi bu. Ondan sonra, kendini bir ölüden ziyade daha fazla canlı buldu. Konuşmalarımızı sürdürdük, Sartre da çok *mutlu* olduğunu söylüyordu. Hatta yarı körlüğüne bile evet, en sonunda buna bile razı olmuştu ve bu duruma kendini uydurabildiği için gurur duyuyordu. İlk başvurularından biri Giscard d’Estaing’e bir mektup göndermek oldu. Bunda Benni Lévi’nin (Pierre Victor) en kısa zamanda Fransız uyruğuna alınmasını istiyordu. Giscard 30 Eylülde kendi elinden çıkan bir mektupla karşılık verdi. Mektupta Sartre’a üstat demekten kaçınıyor ve istediği yurttaşlığı çok çabuk sağlayacağına söz veriyordu. Sözlerini şöyle noktalıyordu: “Yazdıklarınıza göre her şey bizi birbirimizden ayırıyor. Ben bundan sizin kadar emin değilim. Kişilerin sadece vardıkları sonuçlar üzerinden ayırt edileceğini hiçbir zaman düşünmedim; bu sonuçlara arayışlarla varılır ve bunu siz çok iyi bilirsiniz.” Yurttaşlığa alınma çabucak elde edildi. Sartre ona kısa bir teşekkür mektubu yazdı.¹ Victor bir şölen vererek olayı kutlamak istedi ve buna bütün yakın dostlarını davet etti. Sartre’la ben de buna katılmayı tasarladığımızdan Liliane Siegel, bize kolaylık olsun diye kendi dairesini verdi.

Sartre yeniden *Temps Modernes*’in toplantılarına katılmaya başladı. 2 Ekimde, orada hazır bulunanların hepsi –Etcherelli, Pouillon, Horst– onu değişmiş buldu. *Libération*’da çalışanlarla yeniden görüşüyordu. 15 Ekimde, *Le Monde*’da, July’nin kaleme aldığı, Sartre ile July’nin bir çağrısı yayımlandı: “*Libération*’u Kurtarınız.” Gırtlığına kadar borca batan gazete yayını durdur-

¹ Sartre’ın ölümünden sonra kimi gazetelerin sözünü ettikleri Sartre’la Giscard arasındaki yazışma bununla sınırlandı.

muştı. Sartre ile July gazetesinin yaşaması için gerekli olan 77 milyon eski frangı bulmak için halka güveniyordu. Sartre, Victor'la tartışmalarını sürdürüyordu. Pek çok randevusu vardı, öğleden sonraları ve kimi akşamlar bilgi edinmek istediği kitapları (Gramsci'nin siyasal yazıları, Şili konusunda bir röportaj, en son *Temps Modernes*'ler, Quentin Bell'in *Le Surréalisme et les rêves* [Gerçeküstücülük ve Rüyalar], *La Vie de Virginia Woolf* [Virginia Woolf'un Yaşamı] üzerine bir incelemesi) okuyordum ona. Artık uyuklamıyordu. Yemek yemek, sigara içmek, yönelmek için hareket ettirici uyumu hemen hemen mükemmeldi. Bana kibarca "Emin olun, her şey yolunda" diyordu. "Bana kitap okuyorsunuz, çalışıyoruz, yönümü bulacak kadar da görüyorum, her şey yolunda." Bu yeniden elde ettiği dinginliğe hayran oluyordum. (Gerçekte, hangi dinginlik? Bilgenin kibirli razı oluşu muydu? Yaşlı bir adamın ilgisizliği mi? Bir başkasına yük olmama istenci mi? Ne demeli bilmem ki? Deneyimlerle biliyorum ki bu tür ruh durumları sözle anlatılamaz. Kibir, bilgelik, çevresindekilerin tasası, hatta kendi içinden bile olsa Sartre'ı yakınmaktan alıkoyuyordu. Ama etle deri arasında, acaba ne hissediyordu? Buna hiç kimse yanıt veremezdi, hatta kendisi bile.)

16 Kasımda Sartre, Unesco'dan kopma bildirisine imza attı: Unesco İsrail'i dünyanın belirli bir bölgesine koymayı reddediyordu. İşte o sırada Clavel, Sartre'a televizyonda kendisiyle ilgili bir dizi konuşma yapmayı önermek için araya girmişti. Sartre buna önce hayır dedi: O zamana kadar, iki üç istisna dışında, bir devlet kuruluşunu desteklemiş olmamak için, televizyona kişisel olarak katılmayı hep reddetmişti.¹ Ne var ki Victor

¹ Sartre bu kararı radyo ve televizyon grevleri sırasında almıştı.

ve Gavi'yle tartışırken, doğumundan bu yana yaşamış ya da yakından gözlemlemiş olduklarından yola çıkarak bu yüzyılın tarihi üzerine bir yayın dizisi yapmak aklına geldi. Bunu ben de onayladım. Yakın tarihimizin görün-tüsünü derinlemesine tekrarlayarak halk üzerinde etki uyandırmayı umuyordu. Anten 2'nin yönetmen-başkanı Marcel Jullian bu tasarımı olumlu karşılamışa benziyordu: Böylece Giscard'ın televizyonu bağımsız kıldığını kanıtlamış olacaktı. 19 Kasım'da, Sartre bu konu üzerine *Libération*'a bir demeç verdi. Fazla hayale kapılmıyordu: "Nereye kadar gidebileceğimizi göreceğiz," diyordu.

Şimdilik, daha başka ilgi odakları vardı. 21 Kasım tarihli *Libération*'da Sartre, Alman yetkililerinin Andreas Baader'le görüşmesine izin vermemesini protesto eden bir mektup yayımladı. Bu, Sartre'ın kendini müdahil hissettiği bir olaydı. 73 yılı Şubatında Spiegel'e verdiği bir demeçte Sartre, RAF'nin eylemlerini belirli bir ölçüde doğrulamıştı. Mart 1974'de, *Les Temps Modernes*'de Sjef Teuns tarafından Baader ile arkadaşlarına uygulanan "duyusal yoksunlukla işkence" üzerine yazılmış bir makale yayımlandı. Gene o aynı sayıda "bilimsel işkence yöntemleri" üzerine imzasız bir makale, bir de Baader'in avukatı Klaus Croissant'ın yazısı vardı: "Tecritli İşkence." Sonradan Klaus Croissant, Sartre'dan şahsen gidip Baader'in tutukluluk koşullarını saptamasını rica etmişti. Sartre da bunu yapmaya karar vermişti. 4 Kasım'da, Sartre tercüman olarak yanında bulunan Daniel Cohn-Bendit'yle birlikte cezaevine gidip Baader'le görüşme izni istemişti. Bu konudaki kararlılığı, 9 Kasım'da, Holger Meins'in açlık grevi sonunda cezaevinde öldüğü haberiyle daha da güçlendi. Sartre'ın *Libération*'daki mektubu, talebinin Almanlar tarafından reddedilmiş olmasını "yalnız ve yalnızca oyalama" olarak kabul ediyordu. Bu

mektubun yayımlanmasından kısa bir zaman sonra Alice Schwarzer gelip bu sorun üzerine, 2 Aralıkta yayımlanacak *Spiegel* için bir demeç istedi. Sartre en sonunda Baader'le görüşme iznini alabilmişti ve müdahalesinin nedenlerini de açıkladı: güncel Alman bağlamı içindeki RAF'nin şiddet eylemlerini onaylamıyordu, ama tutuklanmış ihtilalci bir militanla dayanışmasını göstermek ve ona uygulanan davranışı protesto etmek istiyordu.

Böylece 4 Aralıkta, yanında Pierre Victor, Klaus Croissant ve Cohn-Bendit'le Stuttgart'a gitti; Baader'le yaklaşık yarım saat konuştu. Sartre'ı Stammheim cezaevine götüren otomobili, deneyimlerini "La France sauvage"da anlatan,¹ tövbe etmiş terörist Bommi Bauman kullanıyordu. Aynı gün, Sartre bir basın toplantısı yaptı (toplantıdan seçmeler *Libération*'da ve *Le Monde*'da çıktı). Sartre, Heinrich Böll'le birlikte siyasal tutukluları koruyacak uluslararası bir komite kurulması için televizyondan çağrıda bulundu. Bu konuya dahil olması RFA'da ona karşı şiddetli bir kampanya ortaya çıkmasına sebep oldu. 10 Aralıkta, Klaus Croissant ve Alain Geismar'ın katkısıyla, Paris'te başka bir basın toplantısı yaptı. Daha sonra, 75 yılının 22 Mayıs'ında yayınlanan *Satellite* televizyon yayını için, bir konuşmayı Baader'e ayırdı. Sartre, Stammheim ziyaretinin doğuracağı sonuç için pek fazla hayale kapılmıyordu: "Bu ziyaretin bir başarısızlık olduğunu sanıyorum," dedi. "Alman kamuoyu değişmedi. Hatta belki de benim savunduğumu ileri sürdüğüm davanın daha da çok aleyhine çevrildi. Ben istediğim kadar Baader'in suçlandığı eylemleri göz önüne almadığımı,

¹ Bommi Bauman bu öyküyü tamamlayarak, birkaç yıl sonra Klein adı altında yeniden yayımlattı: Bu yeni kitabın adı *La Mort Mercenaire*'dir [*Paralı Ölüm*]. Her iki eserin de önsözünü Cohn-Bendit yazdı.

sadece onun tutukluluk koşulları üzerinde durduğumu söyleyeyim, gazeteciler benim Baader'ın siyasal eylemini desteklediğim yargısına vardılar. Öyle sanıyorum ki bu bir başarısızlık oldu, ne var ki yeniden yapılacak olsa, aynısını yeniden yapardım.”¹ Bir başka yerde de “Beni ilgilendiren şeyler, gurubun eylem yapma güdüler, umutları, etkinlikleri ve –genel olarak– siyasal düşünceleridir,” dedi.

Tam Almanya'ya gitmeden önce 2 Aralıkta Sartre, Victor ve Gavi La Cour des miracles'da [Mucizeler Sarayı] yapılan bir tartışma-çekişme sırasında *On a raison de se révolter*'yi tanıtmıştı. Burası Georges Michel'in bir arkadaşının parasını ödediği ve sanatsal yönetimini de Georges Michel'e emanet ettiği bir toplantı yeri. Georges Michel mekânı bulmuştu ve dostlarından birkaç mimarın da yardımıyla düzenlemişti. İçeride bir sinema, bir tiyatro salonu, el sanatları mağazaları, son derece ucuz bir kafeterya bulunuyordu. Bu vesileyle –sonraları daha pek çok vesileyle– Georges Michel tiyatro salonunu Sartre'in emrine verdi.

Sartre'in o sıralarda pek çok etkinliği vardı. 17 Aralıkta, Japonya Kültür Merkezinde, onun felsefesi ile siyasası arasındaki bağlantıları anlamak isteyen üniversite öğrencileriyle konuştu. Michel Contat'nın kaleme aldığı metin 1975 yılında bir Japon dergisinde yayımlandı. Ordunun içinde demokratik haklar istedikleri için tutuklanan askerlerin salıverilmesini isteyen bir bildiri imzaladı. 28 Aralıkta, Liévin maden ocağında gerçekleşen ve 43 kişinin öldüğü kazanın ardından Sartre, *Libération*'da kömür işletmelerine karşı Lens'da dile getirmiş olduğu

¹ Michel Contat'yla konuşmasında, “Autoportrait à soixantedix ans.”

suçlamayı yeniden yayımladı. Bu yazıya kısa bir not da ekleyip belgeyi soruşturmadan sorumlu yargıç Pascal'e ilettili. Sartre, Foucault'yla birlikte bu konuda bir basın toplantısı yaptı.

Sartre'ın uğraşlarının en önemlisi, haftada üç kez Victor, Gavi ve benimle, televizyon için düzenlemek istediğimiz yayınlarla ilgili yaptığı tartışmalardı. Söyleşilerimizi durdurmuştu. Bir daktilograf bunları yazıya çevirmeye başlamıştı, ama bizim hızlı konuşmamız ve konuşmalarımız sırasında Roma çanlarının gürültülü araya girişı nedeniyle, bunda çok zorluk çekiyordu. Yayınları tasarlamak bizim bütün zamanımızı alıyordu. Çalışma toplantılarımızın dışında Sartre'la bundan çok söz ediyorduk. Sartre o hemen hiç okunamayan yazısıyla düşünceleri, önerileri not ediyordu. Victor da üstüne düşeni yapıyor ve buluşmalarımız arasında fikirleri kâğıda geçiriyor, bağlantıları kuruyordu. Yüzyılın tarihi konusunda, her biri etmiş beş dakika sürecekle on yayın yapmayı tasarlıyorduk; bunları da ana temaya bağlanan aktüalite sorunlarına ayrılan on beş dakikalık bir bölüm izleyecekti. İki aydan daha kısa sürede özet hazırlamayı başardık, bölümlerin geliştirilmesi tarihçi topluluklarının işbirliğini gerektirecekti. Pek çoğu Victor ile Gavi'nin arkadaşı olan genç araştırmacılara başvurduk.

1975.

Ortaya çıkan ilk sorun yapımcı sorunu oldu. Sartre, Truffaut'nun kendisiyle çalışmasını pek isterdi. Truffaut, kendisini iyi tanıyan Liliane Siegel'le birlikte, 31 Aralıkta Sartre'ın evine geldi. Truffaut uygun değildi. Sartre'a Roger Louis'ye başvurmasını önerdi, onun elinde önemli olanaklar vardı. Televizyonun büyük röportajcısı ve yapımcısı Roger Louis 68'de istifa etmişti. Bunu da *ORTF, Mon Combat* [*Fransız Radyo Televizyon Kurumu, Kavgam*] adlı çok canlı küçük bir kitapta açıklamıştı. Bunun üzerine, Balleville'de geniş lokalleri bulunan bağımsız bir yapım kooperatifi olan Scopcolor'u kurmuştu. Bizim girişimimize yardım etmeyi kabul etti, bu da böylelikle resmi devlet televizyonunun koruyuculuğundan kurtulmuş olacaktı. Edeline'le onun teknik ekibini istemediğimizi konuştuk ve özerkliğimizi elde ettik. Bize sadece yönetmenleri seçmek kalıyordu. Ben *Les Coeurs verts*'ini [*Yeşil Gönüller*] çok beğendiğim Luntz'u düşündüm. O da bizim için son filminin gösterimini yaptı: *Coeurs Verts*'in kahramanlarından biri olan ve beş yıllık tutukluluğun ardından cezaevinden çıkan

Loulou'nun bir gününü anlatıyordu. Sahnenin pek yakınında bulunduğu için biraz da olsa görmeyi başaran Sartre metnin de yardımıyla filmi pek sevdi, ben de sevdim. Gavi ile Victor filmi yeteri kadar siyasi bulmuyordu, ama karşı çıkmadılar. Roger Louis, Claude de Givray'ı önerdi. Biz de onun televizyon için gerçekleştirdiği yayınlardan kimilerini gördükten sonra kabul ettik. Her ikisi de bizden hiçbir garanti almamasına karşın, bizden yardımlarını esirgememeyi kabul etti.

Aralık ayı sonunda Jullian, Sartre'ın çalışma odasında altı dakikalık küçük bir film çekmişti. Bu filmde Sartre, Victor, Gavi ve ben tasarımızı açıklıyorduk: Çekim bütün bir sabahımızı aldı. Film birkaç gün sonra bize gösterdiklerinde memnun kaldık. Bu küçük film 6 Ocakta, Jullian'ın yıllık programını görkemle tanıttığı bir yayın sırasında gösterilecekti: Gösterilmedi. Bir ay önce, Gavi ne Sartre'ın ne de benim anlayabildiğim bir gaf yapmıştı: *Libération*'da, eğer Sartre televizyon için çalışmayı kabul ediyorsa bunu televizyonu gülünç hale getirmek amacıyla yaptığını yazmıştı. Jullian, Sartre'a bu makaleden bu kadar kısa bir zaman sonra Gavi'yi beyaz camda gösteremeyeceğini söyledi. Gavi'yle dayanışmamızı öylesine kati bir biçimde bildirdik ki Jullian onu aramızdan çıkarmaktan vazgeçti. En sonunda, tanıtım programı 20 Ocakta yayınlandı, ama sansürlenmişti.

Bu arada, 5 Ocakta çoğu taşradan gelen tarihçilerin bir toplantısı oldu; Sartre bulunmadığından toplantıya Victor başkanlık etti. 7 Ocakta, Liliane'ın evinde, kimi noktaları netleştirmek amacıyla, Jullian ve onun sağ kolu Wolfromm'la görüştük. Diğerleri arasında para sorunları vardı: Victor ile Annie Chénieux yapım sekreteriydi ve henüz ellerine hiçbir şey geçmemişti. Sartre onların parasını cebinden vermek zorunda kaldı. İlk altı

bölüm özeti Jullian'a 20 Ocakta gönderilmişti, o gene de ayın 22'sinde "13.500 franklık götürü ücreti" ödedi. Bu para, üzerinde konuşulacak koşulların tümünün devir ücretine mahsuben verilmiş olacaktı. Bu avansı elde edebilmek için tam on beş kez telefon etmek gerekmişti.

Sartre'ın evinde "dörtlü grubun" görüşmelerinden başka, haftada üç kez de başka pek çok toplantı yapıldı. 28 Ocakta Sartre, Luntz ve Givray'le görüştü. Onları 18 Şubatta yeniden gördü. 1 Şubatta, tarihçiler toplanmıştı. Daha sonra da ayda bir kez Scopcolor'un lokalinde, tüm üyelerin hazır bulunduğu oturumlar halinde buluşular. Tarihçiler birçok gruba ayrılmıştı. Bu gruplar bizim kendilerine önerdiğimiz çeşitli konular üzerinde ayrı ayrı çalışıyordu. Bu genel kurullar sırasında tarihçiler elde ettikleri sonuçları açıklıyorlardı, özellikle bir kadınlar topluluğu vardı ki şu son yetmiş beş yıl içinde kadınların rolü üzerine ışık tutmak istiyordu. Çok önemli, ama az çok gizlenmiş bir roldü bu. Tarihçilerin bize getirdikleri bu çok zengin malzemenin kullanılamayacağını bildiğimizden, bunları yayınların her birine eşlik edecek kitaplar halinde bastırmayı tasarlıyorduk. İhtiyaç duyacağımız bütün belgeleri bize parasız verecekleri konusunda Pathé'yle anlaşmaya varıldı.

Bütün bu yönetsel ve ekonomik sorunları çözümlemek için bize bir avukat gerekiyordu. Çok iyi tanıdığımız avukat Kiejman'ı seçtik ve 20 Şubatta Sartre ile Victor'un sıkıntılarımızı ona anlattı. Avukat birçok başka önerinin arasında, olabildiğince kısa bir zamanda sözleşme imzalanmasını istemelerini öğütledi. 6 Martta Sartre, Liliane'ın evinde Jullian ve Wolfromm'la buluştu, ama sözleşme yapılmasını sağlayamadı. Sartre onlardan sadece bir çek koparabildi, bakiyesi de tarihçiler arasında bölüştürüldü. Kiejman bu grupların, yayının beşinci ya-

zarı gibi kabul edilmesi gereken “sivil toplum” örgütü oluşturmaya yardım etti.

Sartre karşısındakileri *görememekten* rahatsız olduğu için, kalabalık olduğu zaman ortaya az çıktığını söyledim. Genel toplantılarda, Victor kimilerini sindiren, kimilerini çileden çıkaran bir yetkinlikle söz alıyordu. Bununla birlikte 13 Nisanda, Sartre uzun uzun araya girdi. Oldukça fırtınalı bir oturum oldu bu. Yayınların Sartre’ın çevresinde düzenlendiği ve çözümlenmesi gereken anlaşmazlık olursa en son Sartre’ın karar vereceği kabul edilmişti. Bununla birlikte, tarihçiler “dörtlü grup”la olan ilişkilerini yeniden gözden geçiriyorlardı. Tarihçiler, başkalarının kuramsal sonuçlar elde edecekleri belgeleri bir araya getirmekle yetinmek istemiyordu. Elde etmeye çalışılan amaç “estetik-ideolojik” bir yapıt olduğundan Sartre onları bunun sadece çok sınırlı bir topluluğun gerçekleştirebileceği bir sentez gerektirdiğine inandırdı. Tarihçiler bu görüş noktasını kısmen anlıyordu, ama genelde hakları ellerinden alınmış gibi hissediyorlardı. Neyse ki o gün Scopcolor görkemli bir yemek büfesi hazırlamıştı, bu da havayı yumuşattı. Katılanlar bir yandan yiyip içerken küçük öbekler halinde ya da baş başa konuşabildiler. Öğleden sonraki tartışmalar çok daha dostça geçti.

Bununla birlikte 10 Mayıs genel kurulu çok canlı geçmedi. Ertesi gün hep birlikte, küçük masalar halinde Scopcolor’da öğle yemeği yedik, ama yeniden tartışmaya girişmedik. Artık hiç kimsenin isteği kalmamıştı, çünkü sözleşme hâlâ imzalanmamıştı, bu çalışmanın sonuca ulaşabileceğinden biraz kuşku duyuyorduk. Bununla birlikte, tarihçi kadınlar topluluğu bir gün Sartre’a gelip dörtlü grupla görüştü: Tarihçi kadınlar ortaklaşa çalışmaya çok yatkın ve çok ilgili görünüyordu.

Para sorunu çok şiddetli bir biçimde ortaya çıkmıştı. 12 Mayıs Pazartesi günü, dördümüz birden Sartre'in evinde buluştuk; aramızda bulunan Jullian'ı hepimiz sırasıyla eleştirdik: Jullian çok açık bir biçimde iyi niyetten yoksundu. Bütün olay –görünüşte– yayının sınıflanması üzerinde dönüyordu. Eğer dramatik olarak kabul edilirse gereksinim duyduğumuz bütçeyi vereceklerdi; eğer bir belgesel olarak kabul edilirse paranın sadece üçte birine hak kazanacaktık. Jullian'ın bunun dramatik olarak sınıflandırılması için televizyon yazarları ve yaratıcıları derneğinin başkanı Alain Decaux'yu inandırması gerekiyordu. Ertesi çarşamba için ondan randevu aldık, Sartre da Jullian'a bir mektup yazarak durumu açıkladı:

Jean-Paul Sartre
Paris, 15 Mayıs 1975
Bay Marcel Jullian
Antenne 2 Başkanı
158, rue de l'Université
Paris 7^e

Bir televizyon yapıtı yapacağım aramızda kararlaştırılmıştı; bir yapıt, yani *resimlerden, söyleşilerden*, bu son yetmiş yılın tarihinin *aktörlerinden* (ben de bunlardan biriyim) ya da bir tarihsel rol oynayan aktörlerin yorumlarından yaratılan, sentetik düşünceyle düzenlenen bir bütün.

Bu tarihin bütün olgularının hesabını verdiğimizizi iddia etmediğimiz oldukça açık olmalı; belgesel tarzı bir nesnellik amaçlamıyoruz. Tarihsel materyal içinde seçimler yapıyoruz ve bu tarihsel materyal eşi olmayan, öznel –benim öznelim– bir tarihe bağlı olarak işleniyor.

Doğrusunu söylemek gerekirse bir anlatı yapıyoruz, bundan da televizyon seyircisinin kendi öz tarihinden yola çıkarak gerçekleri ve yalanları ayırt etmesini bekliyoruz. Bu yapıta destansı bir nitelik vermek istiyoruz,

bu da onu bu yüzyılın bir saga'sı¹ durumuna getirecek.

Bu iş için, estetik çalışmalara başvuruyoruz:

— Simgesel yöntemler (örneğin, 3. yayında *Bulan-tı*'nın temasını çağrıştıran bir sahne),

— lirik yazı (örneğin, 3. yayında İspanya'ya dair bir hatırlatma),

— yeniden kurma (örneğin, 1. yayında 1917'den bir savaş divanı),

— sahneler (rolünü oynayan Sartre, rollerini oynayan oyuncular),

— materyallerin yönünün değiştirilmesi (örneğin, 2. yayında Cronstadt üzerine Rus belgelerinin ilk kullanım amaçlarından saptırılması).

Bu çalışmalar örnek olarak verilmiştir ve sınırlayıcı değildir.

Kanımca bu yapıt, sonuç olarak televizyon dramatiği olarak kabul edilmeli, hiçbir şekilde belgesel olarak düşünülmemelidir.

Decaux 22 Mayıs'ta Sartre'ın evine geldi; son derece nazik ve anlayışlı davrandı. Yayını dramatik olarak sınıflandırdı, bu da pek yakında gerçekleşeceği umudunu veriyordu. Victor iyi haberi bir mektupla tarihçilere bildirdi.

Bununla birlikte, Antenne 2'yle tartışmalar sürüp gidiyordu. 11 Haziranda, Wolfromm'un evinde en az on dört kişinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Katılanlar arasında Jullian, Edeline, Pathé'nin bir temsilcisi, Roger Louis, L'Institut audiovisuel'in² başkanı Pierre Emmanuel de vardı. Can sıkıcı bir soruna takılmışlardı: Eğer Contat ile Astruc'ün çektiği film, *Sartre Kendini Anlatıyor* tele-

¹ Çoğunluğu XII-XIV. yüzyılda İzlanda'da yazılan eski İskandinav öykü ve söylenceleri -çn.

² Bütün Fransız radyo ve televizyon yayınlarının arşivini yapan kurum -ed.n.

vizyonda ya da beyaz perdede gösterilirse Antenne 2'nin yayınları değerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı. Filmin yapımcısı Seligmann'ın Jullian'a yazdığı bir mektup sayesinde sorun çözüldü. Seligmann bu mektupta, Sartre'ın Antenne 2 için yapacağı on programın yayımlanmasından önce filmi piyasaya sürmeyeceğine söz veriyordu. Öte yandan, avukatımız Kiejman 18 Haziranda, Antenne 2'nin avukatı Bredin'le görüştü. Sonunda Sartre ile Jullian'ın imzalayacağı bir anlaşma protokolü hazırladılar. Böylece filmin yapımcıları ve tarihçiler, haziran sonlarında son toplantılarını yapaklarında iyimserdiler. Sartre 5 Temmuzda Paris'ten ayrıldığı zaman pek o kadar iyimser değildi: 30 Haziranda, bir randevu istemek için Jullian'a mektup yazmıştı; Jullian buna yanıt vermemişti.

Bu tasarıyla çok uğraşmasına karşın Sartre'ın o yıl boyunca başka daha pek çok etkinliği olmuştu. Ben ona genellikle şu son yetmiş beş yılın tarihiyle ilgili kitaplar okumayı sürdürüyordum. Sartre dinliyor, banda alıyordu. Zekâsı kusursuzdu, belleği kendisini ilgilendiren her şey için mükemmeldi. Ama sık sık zamana ve mekâna dair affallıyordu, eskiden onu da benim kadar çeken hayatın gündelik rutinine karşı dikkatsizdi.

Arc'ın "Simone de Beauvoir et la lutte des femmes" [Simone de Beauvoir ve Kadınların Mücadelesi] üzerine çıkaracağı sayısı için Sartre'a feminizmle ilişkisini sordum. Benimle çok keyif alarak konuştu, ama oldukça yüzeysel yanıtlar verdi.

23 Marttan 16 Nisana kadar Portekiz'de kaldık, burada bir yıl önce, 25 Nisan 1974'te, "karanfillerin devrimi" adı verilen olay yaşanmıştı. Elli yıllık faşizmden sonra, bir sürü başka şeyin yanı sıra özellikle Angola savaşından usanan subaylar ayaklanmışlardı. Ama söz

konusu olan sadece askeri bir hükümet darbesi değildi: Halkın tamamının uyanması ve MFA'yı (Mouvement des forces armées [Silâhlı Kuvvetler Hareketi]) desteklemesiydi. Sartre bu benzeri olmayan olayı daha yakından incelemek istiyordu. Giderken kaygılıydı: "Acaba Lizbon'u görecek miyim?" Ama bu kaygıyı hemen unuttu. Merkezi bir yerde bulunan, çok gürültülü, çok geniş bir meydana yayılmış bir pazar yerinin hemen yanı başındaki bir otelde kalıyorduk. Hava çok güzeldi, ama şiddetli bir rüzgâr esiyordu, odalarımızın bitişiğindeki büyük balkonlarda fazla vakit geçiremiyorduk. Neşeli bir kalabalığın gezindiği sokaklarda yürüyorduk, Rossio'nun taraçalarında oturuyorduk. Sartre için bu, bir bilgi toplama gezisiydi. Yanında Pierre Victor, kimi zaman da Serge July varken, MFA üyeleriyle pek çok konuşma yaptı. Kısa bir zaman önce, darbeci subayların baskınla zapt etmeyi denedikleri "kızıl kışla"da öğle yemeği yedi. Soruları karşısında tepkisiz kalarak onu düş kırıklığına uğratan üniversite öğrencilerine bir konferans verdi. Sartre'a öyle geldi ki onlar ihtilali yapmaktan çok ihtilale katlanıyorlardı. Buna karşın, Porto yakınındaki özyönetimli bir fabrikanın işçileriyle çok iyi ilişkiler kurdu. Bundan sonra ne rol oynayacaklarını merak eden ve bu konuda kafa yoran yazarların düzenlediği bir toplantıya katıldı.

Dönüşte, Sartre radyoda Portekiz üzerine çok güzel bir yayın yaptı. 22 Nisandan 26 Nisana kadar *Libération*'da Sartre, Victor, Gavi ve benim aramızda geçen ve July'nin kaleme aldığı bir dizi konuşma yayımlandı: 1) "İhtilâl ve askerler"; 2) "Kadınlar ve üniversite öğrencileri"; 3) "Halk ve özyönetim"; 4) "Çelişkiler"; 5) "Üç iktidar." Sartre MFA'ya eleştirel desteğini belirterek sözlerini sonuçlandırdı.

Mayısta, Çekoslovakyalı filozof Karel Kosik ülkesinin aydınlarını ezen baskıyı açıklamak, herkese duyurmak için Sartre'a açık mektup gönderdi. Bizzat kendisinin karşılaştığı işkenceleri, daha başka olaylar arasında da yazılarına el konulmasını anlatıyordu. Sartre başka bir açık mektupla ona desteğini bildirdi: "Hükümetinizin ileri sürdüğü savlara ben sözde-düşünce adını veririm," diye yazıyordu. "Bunlar hiçbir zaman özgür bir adamın düşüncesi tarafından üretilmemiş ya da incelenmemiştir, ama Sovyet Rusya'dan toplanmış uydurma sözcüklerden oluşmuş ve anlamlarını ortaya çıkarmak için değil aksine gizlemek için çalışmaların üzerine atılmış savlardır." 10 Mayısta da *Le Monde*'da Russel Mahkemesinin geçmiş çalışmaları konusunda bir açıklama yayımladı: Vietnam savaşının sona ermesi hakkında bir açıklama yapması istenmişti. Tito Gerassi'ye bir Chicago dergisinde yayımlanan bir demeç verdi. Daha başka birçok şeyin arasında "Tercihlerimin her biri dünyamı genişletti," diyordu, "öyle ki bunların kapsamlarını sadece Fransa'yla sınırlı görmüyorum artık, özdeşleştiğim mücadeleler evrensel mücadelelerdir." O yıl birçok yazı imzaladı: Vietnam konusundaki Paris anlaşmalarına uyulması için bir çağrı (*Le Monde*, 26-27 Ocak); haklı ya da haksız, Şilili tutukluların savunmasına ayrılan paraları aşırımla suçlanan Jean-Edern Hallier'ye karşı bir uyarı; Bask milliyetçileri lehinde bir çağrı (*Le Monde*, 17 Haziran 1975).

Sylvie'yle her zaman çok güzel geceler geçiriyorduk. Bir gün, Maheu'nin evinde akşam yemeği yedik. Onunla birkaç yıldan beri çok aralıklı, ama düzenli ve hoş ilişkiler kurmuştuk. Eşi Nadine'i ve oğulları François'yı seviyorduk. Nadine bu akşam yemeklerini gerçek birer şenlik haline dönüştürüyordu. Ama o sıralarda, Maheu ciddi biçimde hastaydı: Bir tür lösemi. Ve ölümün kendisini

gözlediğini biliyordu. Onu çok ağır bir kriz sonrasında götürüldüğü hastanede ziyaret etmiştik. Sirtında şahane bir sabahlık vardı, bir deri, bir kemik kalmıştı. O akşam, değerli gezi anılarıyla donanmış güzel dairesinde, Maheu bize daha da zayıflamış ve çok yaşlanmış göründü. Buna karşın, Sartre'ın gençliği beni şaşırttı adeta, yeniden incelmış, çevikleşmişti. Gerçekten de Maheu'yü bu son görüşümüzdü: Kısa bir zaman sonra öldü.

O haziran ayı boyunca Sartre kendisini çok canlı hissediyordu. Üniversite öğrencileri onu görmeye geliyordu; kimileri ona diplomalarını, üçüncü dönem tezlerini, Sartre'a adanmış kitapları veriyordu. Basın Sartre'dan çok söz ediyordu: “Sanırsınız ki yeniden üne kavuşuyorum!” dedi bana neşeyle. Martta Junas'da Sartre'la üç gün geçiren Contat ondan uzun ve heyecan verici bir demeç almıştı. *Le Nouvel Observateur* bunu Sartre'ın yetmişinci doğum günü vesilesiyle yayımladı. Bu demeç Sartre'a hararetli kutlamalar sağladı: Telefonlar, telgraf-lar, mektuplar yağdı. “Yetmiş Yaşında Otoportre” adını taşıyan bu konuşmada¹ Sartre bütün yaşamını, hemen hemen her açıdan gözden geçiriyordu ve artık kendisi ve dünyaya uygunluğu konusunda edindiği iki anlamlı duyguyu tanımlıyordu. Contat ona, “Ne var, ne yok?” diye sormuştu. Sartre da ona: “İyi olduğumu söylemek zor. Ama kötü olduğumu da söyleyemem... Yazarlık mesleğim tamamıyla yok oldu... Bir bakıma, varoluş nedeni-mi elimden alıyorlar: Vardım ve artık yokum da diyebiliriz. Ama çok yorgun, bitkin olmam gerekirdi, bilmediğim bir nedenden ötürü kendimi oldukça iyi hissediyorum: Yitirdiklerimi düşündüğümde ne acı duyarım ne de üzüntülü anlarım olur... Bu böyledir, benim elimden hiç-

¹ Bu konuşmanın tamamı *Situation X*'de de yer almaktadır.

bir şey gelmez, o halde üzülmem için bir neden yoktur. Çok zor anlarım oldu... Şimdi, bütün yapabileceğim, ne isem onunla yetinmek. Bundan böyle bana yasaklanan... biçem, yani bir düşünceyi ya da bir gerçeği yazınsal biçimde açıklamak.”

Daha sonra, Sartre ölümle ilişkisinden söz ediyordu: “Ölümü düşündüğümünden değil, bunu hiç düşünmem, ama geleceğini biliyorum.” Sartre ölümün on yıldan önce gelmeyeceğini düşünüyordu. Atalarının uzun ömürlü olmasıyla ilgili karışık hesaplardan sonra, bir gün seksen bir yaşına kadar yaşamayı umduğunu söyledi. Sartre, Contat’ya yaşamından hoşnut olduğunu yineledi: “İşte böyle. Yapmam gerekeni yaptım... Yazdım, yaşadım, üzülecek hiçbir şey yok.” Contat’ya şunları da söyledi: “Yaşlılık duygusuna kapılmıyorum.” Nesnelere ilgisiz olmadığını söylüyordu, ama bir yandan da “Beni heyecanlandıran öyle pek fazla bir şey yok,” diye de kabul ediyordu. “Kendimi biraz bunların üstünde tutuyorum.” Bütünden çıkarılan sonuç şuydu: Bugünü serinkanlılıkla kabul etmek için geçmişinden oldukça hoşnuttu.

Liliane Siegel, 21 Haziranda Sartre onuruna bir şölen verdi: Victor, Gavi, Geismar, Georges Michel ve benim dışımda birçok başka davetli de vardı. Hepimiz pek neşeliydik, Sartre da kahkahalarla gülüyordu. 25 Haziran sabahı, pek çok dostla birlikte, *Sartre par lui-même* [*Sartre ile Sartre Üzerine*] filminin özel bir gösterimini izledik. Ve gözlerinin yarı yarıya görmemesine karşın, yanımdaki Sartre’ı tıpkı perdedeki gibi buluyordum gene.

Tatile çıkacaktık. Bu yıl bir yenilik yapıyorduk: İtalya’dan vazgeçip Yunanistan’a gidecektik. Bu da Sartre’ın pek hoşuna gidiyordu. Jullian’la sözleşme imzalanmamıştı, buna canımız sıkılıyordu. Ama umudumuzu yitirmiyorduk, çalışma arkadaşlarımızdan da biz-

zat bizim yıl boyunca ortaya çıkardığımız çalışmadan da hoşnuttuk. Sartre, Victor’la birlikte *Pouvoir et liberté* [İktidar ve Özgürlük] adını vereceği ve bütün yaz üzerine düşünmeyi tasarladığı bir kitabın taslağını hazırlamıştı.

Önce bir süre Arlette’le kaldı, sonra Roma’da Wanda’yla. Ağustos ayında da –Sylvie’yle Yunanistan’da bir geziden sonra– Sylvie ile ben gidip Sartre’ı Atina Havaalanından aldık. Çok iyi görünüyordu. Pek iyi yürüyemiyordu ama sonraki günlerde gene de Muses’ler bayırını yaya olarak inebildi, “bit pazarı” adı verilen küçük sokaklarda gezinebildi. Artık tamamıyla iyileşen Yunan arkadaşını gördü, genç kız şimdi asistan olarak Atina Üniversitesinde çalışıyordu. Aldığı bütün o ilaçlar yüzünden kilo almıştı ve bunalımdan önce geveze olduğu oranda da suskunlaşmıştı. Ama hâlâ güzeldi ve Sartre onun yanında olmaktan hoşlanıyordu. İkisi birlikte çıktığı zaman, ben de Sylvie’yle Atina’da geziniyordum.

Hemen otomobili de yanımıza alarak vapurla Girit’e geçtik. Rahat kamaralar tutmuştum, mükemmel bir deniz yolculuğu yaptık. Sabahın saat yedisinde, daha henüz güneş doğarken deniz boyunca uzanan bilinmeyen bir yolda bulunmak pek şairaneydi. Elounda Reach Oteli suyun kıyısında ya da biraz geride, mis kokulu bitkiler ve parlak renkli çiçekler arasına serpilmiş beyaz badanalı bungalovlarıyla bana gerçek bir cennet gibi göründü. Sylvie’yle birlikte benim kaldığım bungalov tam denizin üzerinde, Sartre’ınki de yirmi metre kadar gerideydi. İçerisi çok rahat ve sevimliydi, klimayla serinletilmişti. Genellikle sabahları Sylvie denize giriyordu. Sartre’la ben müzik dinliyorduk: Bir teyp ile kasetler getirmiştik. Ya da kitap okuyorduk: Thorez üzerine kocaman bir kitapla, başkan Schreber’in *Les Mémoires d’un névropathe*’ını [Bir Sinir Yorgununun Anıları] anımsıyorum, ama

daha birçok kitabımız vardı. Açık havadaki güneşten korunmuş yemek salonunda öğle yemeğimizi yiyorduk. Herkes sıcak ya da soğuk büfeden keyfince yemeğini alıyordu. Arabayla birkaç gezinti yaptık: Hele biri çok güzeldi, adanın doğu ucuna gitmiştik; bir de Heraklion'a ve Knossos'a gezi yaptık. Ayrıca biraz uzun ve yorucu bir gezintiyle La Canée'ye kadar gittik. Genellikle öğleden sonraları kitaplarımız ve kasetlerimizle odalarımızdan çıkmıyorduk. Odalarda bar yoktu, ama buzdolapları vardı. Sylvie akşamları bize nefis viskiler hazırlıyordu.¹ Akşam yemeklerimizi odamızda hemen hemen bir hiçten oluşturunuyorduk ya da pek ender olarak otelin yakınındaki rüstik ve sevimli tavernada yiyorduk. Sartre her şeyden hoşlanıyordu. Sağlığı mükemmeldi ve bulutsuz bir neşe içindeydi.

On iki gün kadar sonra Atina'ya döndük; dönüş çok zor oldu. İki kamara tutmuştuk, ama bize bunların anahtarını vermeyi reddettiler. Sylvie'yle ben boş yere onları almak için resepsiyonda, bir cehennem kalabalığı, gürültüsü ve sıcaklığı içinde boğuştuk. En sonunda üçümüzü dört kuşetli hiç de rahat olmayan bir kamaraya tıktılar. Uyuyorduk ki gece yarısı bir görevli kapıyı açtı: "Siz B. Sartre'mısınız, bilmiyorduk: Kamaralarınız sizi bekliyor," dedi. Taşınmayı reddettik.

Sevinçle kendimizi yeniden Atina'daki otelimizin dinginliğine atıverdik. Saat ikiye doğru klimayla soğutulan barda bir kokteyl ve bir tostla öğle yemeğimizi yiyorduk. Çoğu zaman, yaya ya da otomobille gezindikten sonra, Hilton'un altıncı katında başka bir kokteyl içiyorduk: Oradan, Atina'ya ve uzakta denize bakan geniş bir manzara vardı. Şurada ya da burada, çoğu zaman Akropol'ün

¹ Profesör Lapresie Sartre'ın biraz içki içmesine izin vermişti.

eteğinde, bir açık hava lokantasında, akşam yemeğimizi yiyorduk.

28 Ağustosta, Sylvie'yi Marsilya'ya götürecek gemiye kadar uğurladım. Oradan da arabayla Paris'e gidecekti.

İki gün sonra, Sartre'la ben Rodos'a uçtuk. Bir kanat çırpışı kadar sürdü. İnmeye başladığımız zaman gözlerime inanamadım. Eski kentin en azından iki kilometre ötesinde, deniz kıyısında bulunan bir otelin altıncı katında geniş balkonlu, birbirine bitişik iki odamız vardı. Bar, her gün yemek yediğimiz lokanta denize bakan bir taracaaya yerleştirilmişti. Hava kararırken bir taksi bizi eski Rodos'un kapılarına götürüyordu. Çok güzel, çok canlı eski sokaklarda yürüyorduk. Ve bu benim için Sartre'la birlikte yeni yerler bulmanın unuttuğum sevinciydi. Yunan köylerinde ulu ağaçların barındırdığı o küçük açık hava kafelerinde duruyorduk. Kimi zaman, surların eteğinde, sevimli bir lokantada biraz bir şeyler yiyorduk. Bir taksi bizi otelimize geri getiriyordu ve benim balkonda, Sartre'a bir iki saat kitap okuyordum. Hava şahaneydi, deniz pırıl pırıl göz kamaştırıcıydı; ayaklarımızın dibindeki uçsuz bucaksız kumsal bana bir parça Copacabana'yı anımsatıyordu.

Taksiyle iki gezinti yaptık. Biri Lindos'a, denizin üzerinde şahane bir konumu olan, sokakları beyaz badanalı küçük bir köye. Yöre özellikle akropoluyla ünlüydü, ama oraya çıkmak için eşeklere binmek gerekiyordu, bizim de bunu gözümüz kesmedi doğrusu, öbürü, Kamiros'a, oldukça iyi korunmuş büyük bir eski kente. Yolda ilerlerken dağın üzerine kurulmuş çok güzel bir manastır gördük.

Atina'ya döndükten sonra, orada on gün daha kaldık. Hava serinceydi, yürümek çok hoş oluyordu. Sartre hâlâ yürüyebiliyordu: Hatta Akropol'e bile çıktı. Sartre kimi

zaman, gün içinde boş vakti olmayan Mélina'yla akşam yemeği yiyordu. Mélina, Sartre'ı Atina'lı aydınların toplandığı bir kafeye götürüyordu. Saat on bire doğru döndüğünde odasında benimle birlikte bir viski içiyordu.

Orada kaldığımız sürece iki demeç verdi, birini solcu bir günlük gazeteye, öbürünü de anarşist bir dergiye.

O yaz Jullian, Sartre'a bir mektup gönderip bir "pilot bölüm" yapmasını önermişti. Bu onur kırıcı ve saçma bir şeydi. Yayın dizisi bir bütün oluşturduğundan bir tek parçayla değerlendirilemezdi. Paris'e döndükten birkaç gün sonra, 23 Eylülde, Sartre, Victor ve ben –Gavi ABD'deydi–, Liliane Siegel'in evinde Jullian'la karşılaştık. Sartre şiddetle ona saldırdı. Artık sınava tabi tutulacak yaşta olmadığını söyledi ona. Oysa kendisine önerilen pilot bölüm gerçekte bir sınavdı, buna: Zayıf, orta ya da iyi, diye not verilecekti. Kabul edilebilecek tek yargıç halk olsa gene neyse, ama program onun yargısına sunulmuyordu ki: "Uzmanlar"a sunuluyordu. Yani burada bir sansür söz konusuydu. Gerçek sorun, Jullian'ın öne sürmeye kalkıştığı para sorunu değildi; çünkü dramatik olarak sınıflandırılan bir buçuk saatlik bir yayın için bir milyon franklık bir bütçe normaldi, örnekler çoğaltılabilirdi. Gerçek şuydu: bölüm özetleri, ORTF'de raportör üye olan André Vivien tarafından başbakan Chirac'ın masasının üzerine konmuştu. Bu özetleri Vivien'e Jullian vermişti. Ocak ayından beri, Chirac ile Vivien bizim tasarıma kesinlikle karşı çıkmış, Jullian da onların yetkilerine saygı göstererek bizleri oyalamaktan başka bir şey yapamamıştı. Ayrıldığımızda aradaki ipler iyice kopmuştu.

25 Eylülde, Sartre yanında Victor ve benimle birlikte, La Cour des miracles'da bir basın toplantısı düzenledi. Bunu öğrenir öğrenmez Jullian 24 Eylülde Sartre'a tele-

fon edip 400 milyon eski franga kabul ettiğini bildirdi. Altı ay önce olsa azalan fiyata göre senaryoları değıştirme olanağı bulunabilirdi.¹ Ama şimdi artık çok geçti, Jullian da bunu biliyordu: Sadece olayın halkın karşısına çıkarılmasını önlemeye çalışıyordu. Olay halkın karşısına çıkarıldı. La Cour des Miracles’de büyük bir kalabalık vardı. Sartre tam formundaydı. Öyküyü bütün gerçekliğiyle, eksiksiz ve inandırıcı bir biçimde anlattı. Basın toplantısına, “Televizyon Sansürü Sorunu” alt başlığını vermişti. Yorumladı: “Dediler ki: Sartre vazgeçti. Hayır. Beni vazgeçirdiler, bu dolaylı değil, açık bir sansür olayıdır.” Jullian’ın kendisine tam bir ifade özgürlüğü sözü verdiğini açıkladı. Jullian’a ilk tahminleri, hesapları önerdiğimiz zaman, “Sekiz yüz milyon eski frangı aşsa bile gene de bu yapılacak,” demişti. Sonra da bizim özet bölümler nasıl olduğı açıklanamaz bir biçimde, onları reddeden Chirac’ın eline düşünce hükümetle bu konuda bir çatışması olmuştu. Bunun üzerine Jullian bizi yavaş yavaş yıpratarak alt etmeye çalışmış ve en sonunda da kabul edilmez bir pilot bölüm önerisinin arkasına sığınmıştı. Gazeteciler bu açıklamayı çok büyük bir dikkatle dinlediler. Ve sonunda bazıları, “Neden yabancı televizyonlar için çalışmıyorsunuz?” diye sordu. Sartre: “Bu, Fransızların tarihi ve ben Fransızlara seslenmek istiyordum,” diye yanıt verdi. “Neden sinemanın dağıtım olanaklarından yararlanmıyorsunuz?” sorusuna: “On saat çok uzun bir süre; öte yandan da bu dizi ilk defa televizyona dinamik bir bakış olacaktı. Bu televizyon kanalıyla çalışma olanağının bulunmadığını tahmin ediyor-

¹ Kesinlikle belirtiyorum ki her yayın için yüz milyon eski frank öngörölmüşü. On yayınlık dizi demek ki bir milyar eski franga geliyordu. Jullian yarısından daha azını önermişti.

dum,” dedi. “Marcel Jullian beni allak bullak etti. Şimdi tamamen bitti. Artık bir daha televizyona çıkmam. Ne Fransa’da ne de başka bir yerde.” Sartre daha sonra şunu belirtti: “Michel Droit 1946-1970 yazıları için bütün öz-gürlüğü elde etti.”

Genel olarak basın bu toplantıyı doğru bir şekilde yansıttı, Jullian da Sartre’a karşı bir iftira kampanyasına girişti. Önce şunu ileri sürdü: “B. Sartre paragöz bir adam değildir, ama düşünüyü gerçekleştirmek için olabildiğince çok olanağı bir araya toplayabilmek istiyordu.” Buna karşın, Sartre’ın muazzam telif ücreti almak istediğini ima etti. Bu yanlıştı, bu ücret her şeyden önce sayısız tarihçi grubu arasında bölüşürülecekti. Jullian bir de Sartre’ın bu girişimi genç çalışma arkadaşlarına bıraktığından yakındı, bu da gene bir yalandı, çünkü Sartre “dörtlü grup” içinde çok etkindi ve bütün genel kurullara katılıyordu. En sonunda, televizyon ta Stockholm’de yankılanan bir dedikodu yaydı. Stockholm’den France-Presse Ajansına bir telgraf gelmiş: Güya Sartre 1964 yılında kabul etmediği Nobel Edebiyat Ödülünün parasını istemişmiş. Sartre gazetelere şiddetli bir yalanlama gönderdi.

RTL Sartre’a, Victor ve benimle birlikte 5 Ekim 1975’in *Journal Inattendu*’yi [*Beklenmedik Gazete*] kaleme almasını önerdi. Sartre kabul etti, biz de kendi katkılarımızı sunduk. Ama bütün bu olay onun canını sıkıyordu. Arlette hafta içinde bana telefon ederek Sartre’ı çok yorgun bulduğunu söyledi. Bir akşam da benim evde, Sartre konuşmakta çok zorluk çekti: Ağzının köşesi ile dilinin ucu yarı yarıya felce uğramıştı. Bir çeyrek saatte ancak geçti, ama Sartre bana bunun sık sık başına geldiğini söyledi. Benim de içimi bir kaygı kapladı.

RTL stüdyolarına gittiğimizde isteksizdi, hiç gücü yoktu. Merdivenlerin basamaklarında tökezliyordu. Bizi

karşılayan gazetecinin kötü niyetli olduğu açıkça belli oluyordu ve kendimi gergin hissediyordum. Sartre çok yorgun görünüyordu, ağır ağır ve ses tonunu değiştirmeden konuşuyordu. Yayın sırasında kendini bir dalgınlığa kaptırmasından müthiş korkuyordum. Bunun üzerine, Jullian konusunda ne düşündüğümü açıklamak için, onu muhatabımızdan bile kopararak sık sık söze karıştım. Cohn-Bendit de çok çarpıcı bir biçimde, İsviçre “duplex”inden (aynı anda hem haber vermeyi hem haber almayı sağlayan dizge) konuştu öyle ki tümüyle, bu “beklenmedik gazete” bir başarı oldu.

Oradan, Liliane Siegel’e gittik, küçük bir büfe hazırlamıştı. Orada birkaç tarihçiyle karşılaştık, Antenne 2’yle bozuşulduğundan dolayı düş kırıklığına uğramışlardı. Saat beşe doğru Sartre’ı evine götürdüm, biraz uyudu. Son derece yorgun olduğunu itiraf ediyordu: “Beş saatten fazladır çalışıyoruz,” dedi bezginlikle. Akşamı Wanda’da geçirdi. Ertesi sabah, 5 Ekim pazar günü, Arlette bana telefon etti: “Çok önemli değildi, ama gene de...” dedi. Wanda’nın evinde, Sartre birkaç kez yere düşmüş. Wanda onu bir taksiye bindirmiş. Le Dome’un önünde, Michèle, Sartre’ı evine götürmek için bekliyormuş. Sartre orada, yeniden birçok kez dengesini yitirmiş. Sabahleyin Michèle, Sartre’ı Arlette’in evine götürmüş, orada gene düşmüş. Çağrılan Zaidmann, Sartre’a iğneler yapmış ve yatakta uzun bir süre dinlenmesini söylemiş. Sartre telefona geldi, onunla konuştum: Sesi net, ama yorgundu, öğle yemeğine Arlette’te kalmış, o da bir arkadaşının arabasıyla onu evine götürmüştü. Sartre’ı dairesine kadar neredeyse kucakta taşıdılar ve hemen yatağa yatırdılar, öğleden sonrayı Sartre’ın yanında geçirdim, Zaidmann da akşam onu görmeye geldi. Sartre’ın tansiyonu 14’ten 20’ye çıkmıştı. Yatak odasını

tuvaletten ayıran dört adımı atarken onu tutmak gerekiyordu. O gece, bütün kapıları açık bırakıp yandaki odada uyudum.

Sartre pazartesi ve salı günü yataktan çıkmadı. Salı akşamı, Profesör Lapresle, Zaidmann'la birlikte geldi. Sartre'ın tansiyonu 21,5'ti. Uzun uzun konuştular. Her zamanki ilaçlardan başka, ona bir de çok kuvvetli bir tansiyon düşürücü ve sigarayı azaltması için de valium verdiler. Doktorlar ona yataktan kalkıp koltuğa oturmasını, ama öğle uykusuna yatmasını öğütlediler.

Yaşam düzene girdi. Sartre yemeklerini evinde yiyordu. Pazar günü öğle yemeğini Sylvie getiriyordu, perşembe günü Liliane, pazartesi ve cuma Michèle, öbür günler de Arlette getiriyordu. Sartre'ın evinde kaldığım günler, akşam yemeği için hafif bir şeyler alıyordum dışarıdan.

Ayın 15'i Çarşamba günü Zaidmann sabahleyin gene geldi. Tansiyon 16'ya düşmüştü. Doktor ilaçları azalttı, Sartre'a da biraz sokağa çıkmasını söyledi, o da bunu yaptı. Hemen hemen krizden önceki kadar sağlıklı görünüyordu. Ama kendisine verilen ilaçlar nedeniyle yeniden idrarını tutamadığı anlar oluyordu, hatta gece pijamasını kirletiyordu. Bu olayları benim katlanamadığım bir ilgisizlikle kabul ediyordu.

Her şeye karşı, inatla yeniden sigaraya başlayacağını söylüyordu. Ben şiddetle karşı çıktım: Eğer beyni sulanacak olursa kendisi bunun farkında olmayacaktı, ama ben acı çekecektim. Sözlerim mi etkili oldu, yoksa Michèle'in okuduğu ve damar sertliği hallerinde tütün kullanmanın bacağın kesilmesine yol açabileceğini anlatan bir makale okuması mı ona dokundu bilmem, ama neredeyse sigarayı bıraktı. Günde sadece dört sigara içiyordu, hatta dördüncüyü unuttuğu bile oluyordu.

Kimi zaman, durumuna üzülr gibi oluyordu. Bir pazar akşamı, yüz yaşına kadar yaşamanın hiç de istenecek bir şey olmadığını konuşuyorduk. Sartre bana, “Nasıl olsa,” dedi, “benim işim artık figüranlık.” Ertesi gün ona tümcesini anımsattığım zaman, bunun nedenini anlattı: Gavi ondan *Libération* için İspanya üzerine bir demeç koparmış, onun da buna canı sıkılmıştı.

Bu demeç 28 Ekim 1975’te, Franco can çekişirken çıktı. Sartre, Franco’nun “iğrenç Latin suratından” söz ediyordu. Deyim pek çok okuru öfkelen-dirmişti. Sartre bunu yorumlamadı: “Bu bir hataydı –bir konuşmanın harareti içinde söylenen sözler oldukları gibi kâğıda geçirilirse başka bir anlam alır–, ama bu bütünüyle üstlendiğim bir hatadır. Franco layık olduğu surata sahipti, o bal gibi, rezilin biriydi, Latin olduğunu da hiç kimse yadsıyamaz.”

Aslında sağlığı iyiye gitmiyordu, o da bunun farkındaydı. Bir sabah Liliane’la yakındaki, Liberté adlı bir kafede kahvaltı ederken ona, “Fizik olarak, pek iyi değilim,” demiş. Sabahları ağzının ve gırtlığının yarı yarıya felçli olmasından yakınıyordu. Bu yüzden yutmakta çok büyük zorluk çekiyordu: Bir fincan çayı ve bir bardak meyve suyunu içip bitirmesi için en azından bir saat gerekiyordu ona. Kan şekeri oranı normaldi. Ama gitgide daha kötü yürüyordu. 19 Aralık Perşembe günü evinden yüz metre ötedeki Liberté’ye gitmekte çok büyük zorluk çekti. Saat ikiye doğru da sık sık öğle yemeğini yediğimiz, Montparnasse kulesinin eteğindeki Brezilya lokantasına kadar yürümek ona pek zor geldi. Zaidmann ertesi gün onu gördü ve bu gerilemeden kaygılı göründü. Akşama doğru gelen Profesör Lapresle, Sartre’ı bir önceki ziyaretinden daha iyi buldu, hatta genel olarak da iyi bulduğunu söyledi. Ama hareket ettirici etkinlik-

ler (yürüme, yutma) konusunda doktor bana, “Sartre bir daha asla çıkamayacağı bir sahanlıktan aşağı indi,” dedi. Onun iki ay önce akropole çıkışını anımsadım ve Sartre’ın hiç kımıldayamayacağı bir günün gelip gelmeyeceğini düşündüm. Sonra da reflekslerini iyi denetleyemediğinden gene bağırsaklarını tutamaz hale geldi. Kafa hâlâ sağlamken bedenin insanı bırakıp gitmesi korkunç bir şey.

Çünkü kafa yönünden, Sartre tamamıyla kendisini toparlamıştı. “Önemli olan, çalışmaktır,” diyordu. “Bereket versin ki kafam sağlıklı.” Gene bir gün bana: “Uzun zamandan beri olduğumdan daha akıllıyım,” dedi. Bu gerçektir. Victor’la birlikte her gün sürekli olarak *Pouvoir et liberté* adlı kitap tasarısı üzerinde çalışıyordu; ona okuduğum kitaplara ve dünyada olup bitenlere ilgi duyuyordu: özellikle de en ufak ayrıntılarına kadar bildiği Goldman olayına. Kasım ortalarında, Goldman’ın davasının temyizden geri çevrileceğini düşünüyorduk. Sartre bu konuda –Victor’un yardımıyla– *Le Monde*’da yayımlatmak istediği bir yazı yazdı. Bu yazıyı yayımlatmadı, çünkü Goldman’ı mahkûm eden karar bütün dostlarını sevince boğarak bozuldu.

Etkinlikleri sayesinde, Sartre yeniden yaşamaktan mutluydu. Bir sabah Liliane ona, “Başkalarına bağımlı olmak seni fazla rahatsız etmiyor mu?” diye sordu. Sartre gülümsedi: “Hayır. Hatta bunun hoş giden küçük bir yanı bile var.” – “Şımartılmak mı?” – “Evet.” – “Sevildiğini hissettiğin için mi?” – “Oh, bunu eskiden de biliyordum. Ama çok hoş.” 10 Kasım’da, *Newsweek*’in Avrupa baskısı Jane Friedman’ın Sartre’la yaptığı bir konuşmayı yayımladı. Friedman, Sartre’a soruyordu: “Bugün yaşamınızda en önemli olan şey nedir?” O da: “Bilmem. Her şey. Yaşamak. Sigara içmek.” Sartre o gü-

zün mavi ve sarı güzelliğini hissediyor ve buna çok sevinliyordu.

Onu sık sık imzalamasını istedikleri manifestolar ve çağrılar için arıyorlardı. Sartre da genellikle kabul ediyordu. Malraux, Mendès France, Aragon ve François Jacob'la birlikte İspanya'da ölüme mahkûm edilen on bir kişinin idamına engel olmak için bir çağrı imzaladı.¹ Bunlar idam edilince bir protesto metni ile İspanya'da bir yürüyüş için yapılan çağrıyı imzaladı. Mitterrand, Mendès France ve Malraux'yla BM'nin siyonizmi ırkçılıkla özdeş kılan kararına itiraz etti (17 Kasım tarihli *Le Nouvel Observateur*'de). Tutuklu askerler lehine bir çağrı imzaladı, bu, 15 Aralıkta Mutualité'de okundu.

Yeni bir eğlencesi vardı. Arlette ona bir televizyon kiralamıştı. İyi bir western ya da eğlenceli herhangi bir film olduğu zaman seyrediyorduk. Ekranın çok yakınına oturunca Sartre neredeyse resimleri seçebiliyordu. Bir pazar sabahı, onunla birlikte çok güzel bir Yunan filmine gittik: *Voyage des comédiens* [Komedyenlerin Yolculuğu]. Sinemanın yöneticisi salonu bizim emrimize vermişti. Sadece birkaç dostumuz orada bulunuyordu. Böylece ben de hiç kimseyi rahatsız etmeden alt yazıları Sartre'a okuyabiliyordum.

1 Aralıkta, Sartre GIN imzalı bir tehdit mektubu aldı... Gisèle Halimi bunu ciddiye almak gerektiğini söyledi, çünkü GIN, Photo-Libération'u havaya uçurmakla övünen aşırı sağcı bir topluluktur. Gisèle Halimi yakındaki polis karakoluna haber verdi, ben de kurşun geçirmez zırhlı bir kapı taktırdım. Gerçekten kaygılıydım,

¹ 29 Eylülde *Le Nouvel Observateur*'de yayımlanan bu çağrı Foucault, Régis Debray, Claude Mauriac, Yves Montand tarafından doğrudan doğruya Madrid'e götürüldü.

ama Sartre olayı ciddiye almadı. Dinginliği hiç bitmiyordu. Aralık sonunda, son derece neşeli bir halde bana: “Mükemmel bir üç ay geçirdim,” dedi. Yeni yılın başında kendisine neyin dilenmesi gerektiğini sorduklarında coşkuyla: “Uzun zaman yaşamayı,” diye yanıt verdi.

Sylvie’yle birlikte Cenevre’ye küçük bir yolculuk yaptık. Soğuk ve kara kıştaki bu yolculuk Sartre’ın hoşuna gitti. Eski kentte yayan dolaştık; Coppet’yi gördük, Lozan’ı gezdik. Dönüşte, Sartre Victor’la yeniden çalışmaya koyuldu. Hatta yazmaya bile başladı: İçinden çıkılmaz, okunmaz bir karalamaydı bu, ama Victor az çok okumayı başarıyordu. Sartre kendi öz-değerlerini benimsemesinin, bunları kabul etmesinin sınırları konusunda yazıyordu: “Yazdıklarım *inanmıyorum*,” diyordu bana. Ama inandığını böylece kanıtlayarak, *Varlık ve Hiçlik* [*L’Être et le néant*] ve *Diyalektik Aklın Eleştirisi*’nden [*La Critique de la raison dialectique*] beri kendi kendini eleştirdiğinin farkına vardı.

1976.

Mart ayı başlarında, Pasolini üzerine bana bir yazı yazdırdı. Sartre, Pasolini'yle Roma'da karşılaşmıştı. Onun kimi filmlerini seviyordu – özellikle *kutsal*'ın olağanüstü bir çağrıştırması olarak gördüğü *Medea*'nın ilk bölümünü. Sartre makalesinde, ölümünün koşulları üzerinde düşünüyordu. Bunu önce okunaksız yazısıyla yazdı, sonra da ezberden bana okudu. Çok iyi bir makaleydi, 14 Mart 1976'da *Corriere della Sera* gazetesinde çıktı. Üç saatten daha kısa bir zamanda hazırlanıp ortaya çıkarmayı başardığı için memnundu.

Victor da benim gibi, Sartre'ın uzun zamandan beri kafa bakımından bu kadar iyi bir formda olmadığını kabul ediyordu. Kimi zaman *bitmiş*, *tükenmiş* gibi görüldüğü bir gerçektir: Ama bu, ya çok kalabalıkta ya da canını sıkkan insanlar karşısındayken oluyordu. Tamamıyla canlı, “hazır ve nazır” olduğu anlar da vardı: Sözgelimi, Alice Schwarzer'le geçirdiğimiz akşam boyunca öyleydi. Bir de dinleyebildiği, yanıt verebildiği, tartışabildiği halde, artık yaratıcı olmadığı bir gerçektir. Sartre'ın içinde bir tür boşluk vardı, işte bunun içindir ki yemek, içmek

onun gözünde eskisinden daha büyük bir önem kazanıyordu. Yeniliklere zorlukla uyum sağlıyordu. Sözlerinin tersinin söylenmesine hiç tahammülü yoktu: Geçmiş olaylar konusunda müthiş yanılmasına karşın ben hemen hemen hiç ona karşı çıkmıyordum.

20 Martta Sylvie'yle Venedik'e gittik, üçümüzün arasından kimse bu kentten bıkip usanmıyordu. Sartre benimle, pek küçük adımlarla, oldukça uzun gezintiler yaptı. Bir keresinde bana, "Bu kadar ağır yürüyen küçük bir arkadaşınız olması sizin canınızı sıkıyor mu?" diye sordu. Ben de içtenlikle, "Hayır," diye yanıt verdim. Zaten Sartre'ın yürümesi beni yeterince mutlu ediyordu. Gene arada sırada üzüntüyle, "Bir daha gözlerime hiç kavuşamayacağım!" dediği oluyordu. Ve "vaporetto" iskeleye yanaştığında, bir yolcu inerken ona yardımcı olmak için kolunu tuttuğu zaman kederleniyordu: "Gerçekten de sakata mı benziyorum?" diye soruyordu bana. Ben de ona, "Gözleri iyi görmeyen insan haliniz var sadece, bunda da utanılacak bir şey yok!" diyordum. Ama bu bulutlar çabuk dağılıyordu. Sağ kolumda bir tür nevrit [sinir iltihabı] rahatsızlığı olduğundan Sartre'a, "Eh, ne olacak! Yaşlılıktan. Her zaman bir dert çıkıyor," dedim. O da bana kesin bir inançla, "Ben öyle değilim," dedi. "Benim hiçbir şeyim yok." Ben bu sözlere güldüm, düşündükten sonra kendisi de güldü. Ama açık yürekle, art düşüncesiz, kendisini sağlıklı hissediyordu. Bir yıl öncesine oranla çok daha iyi uyum sağlamıştı.

Paris'e dönünce Victor'la birlikte çalışmalarını sürdürdü. Çok güzel bir ilkbahardı: kuşların şakıdığı bahçede güneş, yeşillik, çiçekler. Kitaplar, müzik, filmler öğleden sonralarımızı ve akşamlarımızı dolduruyordu. Yılın başlarında *Situations X* yayımlandı. Bu kitap dört siyasal incelemeyi, *L'Idiot de la famille* konusunda bir ko-

nuşmayı, feminizm konusunda benimle bir sohbeti, bir de Sartre'ın Contat'ya verdiği uzun demeç "Autoportrait à soixante-dix ans"ı içeriyordu. Gallimard "Tel" [Böyle] koleksiyonunda *Varlık ve Hiçlik*'i "Idées" [Düşünceler] koleksiyonunda da *Yazınsal Denemeler*'i [*Situations I*] yeniden yayımladı. *Diyalektik Aklın Eleştirisi* Londra'da çevrildi (1967'de Almanya'da çevrilmişti). Sartre'ın, Marksizm konusunda, Laing konusunda, aydının rolü konusunda Avustralya radyosuna verdiği demeçler New York'ta yayımlanan bir kitapta yeniden ele alındı. Sartre 1 Mayıs'ta *Sartre par lui-même* filminin "press-book"u¹ için bir demeç verdi. Burada Fransız televizyonuyla sıkıntılarını anlattı. Haziranda, *Libération*'da Larzac hakkında bir mektup yayınladı: Pentekost Yortusunda Larzac konusunda yapılan karşılaşmalara katılamamış olduğuna üzülmüyordu. Aynı ay içinde, *Le Nouvel Observateur*'de iş kurumlarında çalışma güvenliği üzerine kısa bir yazı yayımladı.

Marge Topluluğuyla da bir dayanışma manifestosu imzaladı. Bu topluluk 20 Ocakta SSCB elçiliğinin bir ek binasını işgal etmişti. 28 Ocakta, *Libération*'da, Jean Papinski lehine cumhurbaşkanına bir çağrı imzaladı: Jean Papinski genel eğitim yapan bir kolejde görev yapan sözleşmeli bir öğretmendi; 1966 yılında, İngilizce dersi verirken, bu dili bilmeyen, gene de Papinski aleyhinde rapor verip onu ilköğretime geri gönderen bir müfettiş tarafından teftiş görmüştü. Papinski tazminat istemiş ve bunu elde edememişti; 1974 yılında, *Boui-Boui* adında bir taşlama yayımladı; bunda teftişe, jüri üyelerine, hak-

¹ Film yapımcıları tarafından filmin tanıtımı için yapılan, röportaj, fotoğraf, poster gibi ek materyallerden oluşan bir çeşit kitap –ed.n.

sızlıklara çatıyordu. Onu   m  r boyu i  ten çıkardılar, o da bir açlık grevine girdi. Bu grev doksan gün sürdü.

17   ubat tarihli *Lib  ration*'da ve 18   ubat *Le Monde*'da, Sartre Nobel   d  ll   elli kişi ve benimle birlikte doktor Mikhail Stern'in saliverilmesi için bir   a  rı imzaladı. Stern lehinde birlikte bir kampanya başlattık ve davayı kazandık. 12 Mayısta, Sartre başka aydınlarla birlikte bir bildiri yayınlayarak Ulrike Meinhof'un bir Alman cezaevinde   l  m   karşısında duydukları dehşeti belirtti.

O yaz, ben Sylvie'yle yeniden İspanya'da gezideyken, Sartre'ın önce Arlette'le Junad'da, sonra da Wanda'yla Venedik'te geçirdiği bir aylık ayrılıktan sonra, Sylvie, Sartre ve ben Capri'ye gittik. Orada Quisisana Otelinde mutlu üç hafta geçirdik: Capri, Sartre'ın özellikle sevdiği yerlerden biriydi. Her gün hemen öğleden sonra, Salotto'ya gidip bir bardak bir şey içiyorduk. Hatta Sartre adanın arabalara yasaklanan kesiminde iki uzun gezinti bile yaptı: Zaman zaman bir bankta dinleniyordu, ama bacakları a  rımıyordu,    le yemeği için bir açık hava lokantasında güneşe oturmaktan hoşlanıyordu. Penceresinden, tatlı bir e  imle denizin maviliklerine kadar inen manzaranın güzelliğini hissediyordu.

Bir Napoli garajında bıraktığımız otomobille Roma'ya döndük ve o her zamanki taraçalı dairemize kavuştuk. Sylvie hemen ertesi gün bizden ayrıldı, ben de iki hafta Sartre'la yalnız kaldım. Gene   nceki yılların o aynı sevimli rutini başladı. Panth  on Meydanının ve yanlardaki sokakların bir bölümü yayalara ayrılmıştı, biz de orada sık sık geziniyorduk. Basso ve eşiyle birlikte Navona Meydanında    le yemeği yedik. Jos  e Dayan ve Malka Ribowska –onlarla bir rastlantı eseri Venedik'te karşılaşmıştık ve ondan sonra ben onlarla yeniden görüşmüştüm– *Yıkılmış Kadın*'ın [*La Femme rompue*] televizyona

uyarlanmasını benimle tartışmaya geldiler. Sartre onları severdi, birlikte akşam yemeği yedik. Son günlerimize doğru Bostlar bizi görmeye geldi; bizi havaalanına götürdüler, oradan Yunanistan'a uçtuk.

Gerçekten, Sartre onu görmek için Atina'ya geleceğine Mélina'ya söz vermişti; orada bir hafta kaldık. Sartre gündüzlerini benimle, akşamlarını Mélina'yla geçiriyordu. Sevdığımız otelde oda bulamadık, onun hemen yanındakine yerleştik ancak kaldığımız odalar kasvetliydi. Dışarıda şıkır şıkır güneş varken, sabahtan akşama kadar ışık yakmak gerekiyordu. Bereket versin ki işim vardı: Uyarlamayı gözden geçirdim ve *Yıkılmış Kadın*'in diyaloglarını yazdım.

Eylül ortalarında Paris'e dönünce yaşam tarifiede birkaç farkla, hemen hemen tıpkı geçen yılki gibi yeniden başladı. Ekim ortalarına kadar, hava son derece güzel gitti, bu da bizi iyimserliğe itiyordu. Zaten Sartre'ın sağlığı çok iyiydi, kendisi için de her şey iyi ve yolunda gidiyordu. *Temps Modernes*'in toplantılarına katılmaktan vazgeçmişti, ama Victor'la büyük bir istekle çalışıyordu ve onu hâlâ her yandan istiyorlardı. Ekimde Sartre, Sovyet siyasal tutukluları lehine bir toplantıya katıldı ve Kouznetsov'un salıverilmesini istedi. Sartre, Le Bris ve Le Dantec' le birlikte Bommi Bauman'ın¹ *Tupamaros Berlin-Ouest* [*Tupamaros Batı-Berlin*] adını taşıyan "La France sauvage"da çıkan kitabının başına konan bir uyarıyı imzaladı. Eski bir Alman teröristinin bu yaşamöyküsüne 1975 yılında ülkesinin polisi el koymuştu, kitabın yayımlanması için Sartre, Heinrich Böll'e katılmıştı. Ve işte şimdi kitap Fransızca olarak basılmıştı. Sartre, "Bommi Bauman'ın savları muhakkak bizim savlarımız

¹ Sartre'ın yapıtını çok iyi bilen genç bir felsefe profesörü.

demek değildir,” diye yazıyordu. “Ama doğrudan La France Sauvage’ı sorguluyorlar.”

Eylül ayında, *Kirli Eller*’i [*Les Mains sales*] Mathurins tiyatrosunda yeniden sahneye koydular. Yüz elli temsil verildi, ardından da taşraya turneye çıkıldı. Eleştiriler –Marcabru’nünkü dışında– mükemmeldi. *Sartre par lui-même* filmi ekim sonunda çıktı; gene burada da eleştirmenler Sartre’ın coşkulu bir övgüsünü yaptılar ve halk filme büyük ilgi gösterdi. *Le Magazine Littéraire* Michel Sicard’ın¹ Sartre’la *L’Idiot de la famille* konusunda uzun ve çok ilginç bir konuşmasını yayımladı. *Politique-Hebdo*’nun iki sayısı Sartre’a ayrıldı, bunlar Châtelet’nin, Horst’un, Victor’un yazılarını içeriyordu.

Sartre’a “Ne güzel bir *come-back* [dönüş]!” dedim. O da bana, “Cenaze töreni gibi bir *come-back*,” dedi ama gülerek. Gerçekte, çok sevinçliydi. Sartre kendini beğenmişliğe asla düşmeyecek kadar çok fazla kibirliydi. Her yazar gibi, o da çalışmalarının başarısı ve onların etkisiyle ilgileniyordu. Ama onun için geçmiş hemen geride kalmıştı: O gelecek üzerine –gelecek kitabı, gelecek piyesi– üzerine oynuyordu. Şimdi artık gelecekte pek fazla bir şey beklemiyordu. Kuşkusuz geçmişinin üzerine de kaygıyla eğilmiyordu. Sartre bunu defalarca yineledi: Yapması gerekeni yapmıştı ve bundan memnundu. Bununla birlikte bir an için bile olsa kendini bir köşeye atılmış, unutulmuş hissetmekten hoşlanmazdı. Eski günlerin coşkusuyla yepyeni tasarımlara girişme yeteneğinden artık yoksun olduğundan, daha önce gerçekleştirmiş olduğu şeylere sarılıyordu. Yapıtını tamamlanmış olarak kabul ediyordu: Ancak bu yapıt sayesinde dilediği gibi tanınabilirdi.

¹ René Depestre’in eski eşi, onu Küba’da tanımıştı.

7 Kasım Pazar günü, İsrail Büyükelçiliğinde Kudüs Üniversitesinin *honoris causa* doktorluk diplomasını aldı, özenle hazırladığı ve ezberlediği kısa konuşmasında, bu diplomayı İsrail-Filistin diyalogunu kolaylaştırmak için kabul ettiğini bildirdi: “Uzun zamandan beri İsrail’in dostuyum. Burada İsrail’le uğraşıyorsam çok acı çeken Filistin halkıyla da uğraşıyorum.” Bu metin *Les Cahiers Bernard Lazare*’nde yayımlandı. Kısa bir süre sonra Sartre, Edith Sorel’e bir demeç verdi, bu da kasım sonlarında *La Tribune juive*’de çıktı. Sartre, *Réflexions sur la question juive*’i [Yahudi Sorunu] bugün tamamıyla aynı biçimde yazmazdım, diyordu. 1967’de Mısır’a ve İsrail’e yaptığı yolculuğu anımsıyor, eğer kendisine bir öneri gelseydi Kahire Üniversitesinin bir diplomasını da kabul edebileceğini bildiriyordu.

Kasım ayında, *New Left Review*, *Diyalektik Aklın Eleştirisi*’nin ikinci cildinin uzun bir bölümünü yayımlamaya başladı. Sartre, “bir tek ülkede sosyalizm” bağlamında Sovyet toplumu üzerine düşünüyordu. Bu sayfalar tarihsel olmaktan çok felsefiydi ve birinci cildin içeriğine kayıyordu, oysa ikinci cilt somut tarih alanına yaklaşmayı tasarlıyordu.

12 Kasımda Sartre, *Libération*’da Lyon’daki Korsikalı beş tutukluyla ilgili bir destek mektubu yayımladı. 13 Aralıkta, *Politique-Hebdo*’ya verdiği bir demeçte Sartre Alman-Amerikan hegemonyasının Avrupa’da oluşturduğu tehlikeyi duyuruyordu. Sartre özellikle J.-P. Vigier’nin hareketlendirdiği “Comité d’action contre l’Europe germano-américaine”nin [Alman-Amerikan Avrupasına Karşı Eylem Komitesi] etkinliklerine katılıyordu.

Mélina bir hafta geçirmek üzere Paris’e geldi, Sartre da onu sık sık gördü. Mélina’yla birlikte olmaktan

Atina'dakinden çok daha az hoşlandı, onu "boş" buluyordu, ama onu hâlâ seviyordu.

Temps Modernes'in kurulu çok azalmıştı. Kulakları iyi işitmeyen Bost artık gelmiyordu; Lanzmann'ın bütün vaktini holokost üzerine çektiği film alıyordu. Yeni üyeler bulup almamız gerektiğini düşünüyorduk. Pierre Victor'u seçtik, onun sayesinde Sartre yeniden toplantılara katılmaya başladı; dergide bizimle sık sık çalışmış François George; yazıları *Les Temps Modernes* yayımlanan ve mektuplarından biri bizi çok duygulandırmış olan Rigoulot isminde genç bir felsefe profesörü; bir de hepimizin pek çok sevip saydığı Pierre Goldman. Bir akşam Goldman, Lanzmann'la birlikte Sartre'ın evine geldi, ben de ona hemen büyük bir yakınlık duydum; Sartre da öyle ama yabancılar karşısında sık sık olduğu gibi, ağzını açıp tek sözcük söylemedi. Benimle yalnız kaldığında, Sartre üzgündü. Ben de elimden geldiği kadar onu kaygılarından kurtardım. Buna karşın, yakından tanıdığı Horst ile eşi bizimle birer kadeh içki içmeye geldiğinde, Sartre çok canlıydı.

1977.

Genelde, Sartre gözle görülür biçimde iyiydi. Artık sağlığında hiçbir aksama yoktu. Yürümekte zorluk çekiyordu, bu alanda bir iyileşme umut edilemeyecek kadar çok fazla sigara içiyordu; bir de yutmada sıkıntı yaşıyordu. Ama son derece neşeliydi. Bana, “Bu sıralar, çok memnunum,” diyordu. Sartre *come-back*’ini biraz cenaze törenine benzetse de kendisi hakkında yayınlanan makaleler çok hoşuna gidiyordu. Zekâsı hiç kursuzdu: Eğer okuyabilseydi kendi yazdıklarını yeniden okuyabilseydi, kesinlikle inanıyorum ki yeni düşünceler geliştirirdi. Şimdilik Victor’la birlikte duyular ve onların ortak çalışmalarının nedenleri üzerinde bir söyleşiye çalışıyordu. Bu söyleşi 6 Ocak 1977’de *Libération*’da yayımlandı.

Sartre gelecekteki kitabı *Pouvoir et liberté*’nin [*İktidar ve Özgürlük*] yeni biçiminin sadece kendi sakatlıklarından gelmediğini, ama orada bir *biz*’in görünmesini son derece istediğini bildiriyordu. Bu kitap, Sartre için yaşamının sonunda tamamlamış olmayı istediği ahlak ve siyasetti. Sartre, insanın hâlâ sadece *tekillik* düşünüle-

bileceğini sandığından burada söz konusu olan ortak düşünceye dair bir bakış açısı karşısında tereddüt ediyordu. Ama bir *biz* düşüncesine ulaşmayı umuyordu: “Düşüncenin devinimi içinde, her ikimizde de diğerinin düşüncesinin getirdiği değişimlerle, gerçekten aynı anda senden ve benden oluşan bir düşünce olması ve bizim olan bir düşünceye ulaşılması gerekirdi, yani o düşüncede sen kendini tanımalısın, aynı zamanda beni de tanımalısın, ben de seni tanırken kendimi tanımalıyım...”

“Benim durumum gene de garip: özet olarak, yazınsal kariyerimi tamamladım. Son zamanlarda hazırladığımız kitap yazılı şeylerin ötesinde bir kitaptır. Seninle konuşacak olan tam olarak bir canlı değil, daha yaşlı bir canlı; yapıtlarımdan bir parça kurtulmuşum... Seninle... kendi yapıtımın ötesinde bir yapıt hazırlamak istiyorum.

“... Gerçekte ölmedim: Yiyorum, içiyorum; ama yapıtım tamamlanmış olduğundan ben ölüyüm... Şimdiye kadar yazdıklarımla olan ilişkilerim artık aynı değil: Seninle çalışıyorum, senin beni, benim olmayan ve gitmediğim kimi yönlere götürecek olan düşüncelerin var, demek ki yeni bir şey yapıyorum; ben bunu son bir yapıt gibi hazırlıyorum, aynı zamanda da doğal olarak ortak anlatım biçimleri bulunmasına karşın, tüme ait olmayan, ayrı bir yapıt gibi: Sözelimi özgürlüğü yakalamak gibi.”

Açıkça görülüyordu ki durumun muğlaklığı Sartre’ı rahatsız ediyordu, ama o buna uymaya çalışıyordu; yani bu durumun kendisi için olumlu yanları bulunduğuna kendini inandırmayı başarıyordu.

Bu arada, hemen hemen hiç yürüyemez hale gelmişti. Sol bacağında ağrılar vardı: Baldırında, kalçasında, ayak bileğinde. Ve sendeliyordu. Profesör Lapresle damar rahatsızlıklarında herhangi bir ilerleme olmadığını,

ama sadece siyatik sıkıntısı yaşadığını söyledi. Sartre on beş gün odasından çıkmadı. Bu sürenin sonunda da sağlığı hiç de iyiye gitmemişti. Geceleri bacağı sancıyordu, gündüz de ayağı ağrıyordu, aralık ayına kadar pek zorluk çekmeden gittiği hemen yakındaki Brezilya lokantasına giderken ocakta tam üç kez durmak zorunda kaldı: Geldiği zaman soluk soluğaydı ve canı acıyordu.

Akşamı Sartre'ın yanında geçirdiğimiz zamanlarda, Arlette de ben de Sartre'ın evinde uyuyorduk. Ama cumartesi günü, Sartre on bire kadar Wanda'yla kalıyordu, o kadar geç saatte onunla buluşmak ne Arlette'in ne de benim işimize geliyordu. Bunun üzerine Michèle, Wanda gittikten sonra gelip geceyi Sartre'ın odasının yanındaki odada geçirmeyi önerdi. Bu düzenlemeler herkese uygundu ve uzun zaman da bunlara uyuldu.

Bu arada bir pazar günü Sartre, Sylvie ve benimle birlikte La Palette'te öğle yemeği yerken bize biraz garip göründü: Uyukluyordu. Akşam, saat dokuza doğru kendini öylesine kötü hissediyordu ki hemen bir acil yardım doktoru çağırdım: Sartre'ın tansiyonu 25'ti. Bir iğne yaptılar, tansiyon 14'e düştü. Ertesi gün bu ani düşme Sartre'ı yorgun bırakmıştı. Doktor Cournot geldi ve orada bulunan Liliane'ı bir yana çekip "Sartre içki mi içti?" diye sordu. Liliane da "Evet," dedi. Liliane bunu daha önce bana söylemeye cesaret edememiş, ama Sartre'ın kendisine itiraf ettiğine göre, cumartesi akşamı, Michèle'le birlikte, yarım şişe viski içmişti. Sartre bunu daha sonra bana da itiraf etti. Michèle'e telefon edip artık cumartesi günleri neden bir daha Sartre'ın yanında kalmayacağını anlattım. Birkaç gün sonra Michèle, Sartre'a "Neşe içinde ölmene yardım etmek istedim," dedi. "Bütün isteğinin bu olduğunu sanıyordum!" Ama Sartre hiç de ölmek istemiyordu ki. Bundan böyle, cumartesi akşamları ondan

ayrılırken Sartre bir süre içkisini içip sigarasını tütürüyor, ardından da sakince yatmaya gidiyordu.

Ocak ayı başlarında, Sylvie'nin evinde neşeli bir şenlik yemeği yedik. *Sartre par lui même* filminin eksiksiz metni büyük bir başarıyla Gallimard Yayınevinden yayımlandı. Kadınlarla olan ilişkisine dair Catherine Chaine'e bir söyleşi verdi. Bu da 31 Ocakta *Le Nouvel Observateur*'de yayımlandı. Artık ayda iki çarşamba sabahı Sartre'ın evinde yapılan *Temps Modernes* toplantılarına katılıyor, tartışmalara dahil oluyordu. Her zamanki “evet” deme alışkanlığına kapılıp 10 Şubat'ta *Le Monde*'de yayımlanan bir makaleyi imzalamayı kabul etti. Oysa bu metni aslında, Sartre'la yaptıkları bir tartışmadan sonra Vigier kaleme almıştı. “Alman sosyal-demokrasisinin, 1945'te yeniden kuruluşundan beri, Avrupa'daki Amerikan emperyalizminin ayrıcalıklı bir aracı olduğunu” saptadığından, sosyalist militanlardan Avrupa'nın belirgin yapısına karşı çıkarak “Alman-Amerikan hegemonyasıyla savaşmalarını” istiyordu. Metnin üslubu hiçbir bakımdan Sartre'a ait değildi ve onun açısından bakıldığında, sosyalistlere bir çağrı yapmış olması şaşkınlık uyandırıyordu. Lanzmann, Pouillon, Victor ve daha başkaları kınadıklarını Sartre'dan gizlemedi.

Sartre, Mélina'ya şubat ortalarında, –Mélina'nın çalıştığı– Atina Üniversitesinde bir konuşma yapmaya söz vermişti. 16 Şubat'ta Pierre Victor'u da alarak uçakla Atina'ya gitti. Orada bir hafta kaldı, öğle yemeklerini Victor'la, akşam yemeklerini Mélina'yla yiyor, konuşmasını kafasında tasarlayıp hazırlıyordu. Konuşmayı 22 Şubat Salı günü yaptı, konusu “Felsefe Nedir?” idi. İlke olarak sekiz yüz kişi alan bir salonda bin beş yüz kişi vardı. Yaklaşık bir saat konuştu, dinleyiciler yeri göğü inleterek alkışladı. Victor konuşmayı biraz “kolay” bul-

du, ama öğrencilerin çoğunluğu Fransızca'yı pek iyi anlamadığından, ağıdalı bir konuşma yapmanın hiçbir yarar sağlamayacağını kabul ediyordu. Ertesi gün onları karşılamaya Orly Havaalanına gittim. Yolcular gözümün önünde geçip giderken içlerinden biri güven verici bir sesle bana "Geliyorlar," dedi. Gerçekten de en sonda geldiler. Sartre uçaktan beri süren uzun yürüyüşten biraz yorulmuştu, ama yolculuğundan pek memnundu.

9 Martta Mélina Paris'e geldi. Ertesi gün sabah saat dokuzdan önce bana telefon etti, çıldırmış gibiydi. Sartre akşam yemeği için onu Brezilya lokantasına götürmüştü. Dönüşte, bacakları tutmaz olmuş ve tam iki kez yere kapaklanacak gibi olmuş; komşular onu asansöre neredeyse kucaklarında götürmüşler, Sartre'ın yüzü sapsarıymış, ter içinde, soluk soluğa kalmış. Zaidmann'a¹ telefon ettim ve hemen Sartre'ın evine koştum. Tansiyonu 22'ydi. Mélina'nın bana üstüne basa basa söylediğine göre fazla içmemişti. Ben de Mélina'nın bu konuda Sartre'ı çok yakından izlediğini biliyordum. Zaten Sartre'ın aklı tamamıyla yerindeydi. Öğleden sonrayı onunla birlikte geçirdim. Akşam üzeri gelen doktor Cournot, bir bacağına spazm olduğunu söyledi. Ertesi gün Arlette bana telefon etti ve Sartre'ın birçok kez, özellikle de yatmaya giderken düştüğünü söyledi.

Doktor Cournot gene geldi. Her ne kadar Sartre'ın tansiyonu çok düşmüş olsa da check-up yaptırmak için Broussais Hastanesine gitmesini istedi. Her salı olduğu gibi, gene Sartre'ın evinde uyudum ve sabahleyin saat sekiz buçukta Liliane bizi almaya geldi. Bahçeyi geçmesi ve asansörle arabaya kadar inmesi için Sartre'a yardım

¹ Doktor Zaidmann bu metinde bir daha görünmeyecek: Bir kalp krizi sonucunda, Delambre Caddesinde ansızın yıkılıverdi.

ettik: Hemen hemen hiç yürüyemiyordu. Broussais'de bir hastabakıcı onu tekerlekli sandalyeyle götürdü. Doktorlar Sartre'ı ertesi gün öğleden sonraya kadar gözlem altında tutmaya karar verdiler. Sartre'ın odasında kaldım, o sayısız muayeneden geçerken ben de giriş işlemleriyle ilgilendim. Getirdikleri öğle yemeğinden pek az yedi. Tansiyonu sağ kolunda iyiydi, ama sol kolunda pek o kadar iyi değildi: Çok belirgin bir uyumsuzluk vardı. Uyuyan Sartre'ın yanında kitap okuyarak saat üç buçuğa kadar orada kaldım. Sonra Arlette geldi.

Ertesi sabah yeniden hastaneye gittim. Sartre akşam yemeği yemiş, televizyon seyretmişti ve iyi uyumuştur. Ben gittiğimde ona kapsamlı bir radyoskopi yapıyorlardı: göğüs, bacaklar, eller, vb... Sartre'ı yeniden yatağına yerleştirdiler, Profesör Housset geldi. Kesin konuştu, Sartre bacaklarını ancak sigarayı bırakarak kurtarabilirdi. Eğer sigara içmezse durumunu epey iyileştirebilirler, ona sakın bir yaşlılık ve doğal bir ölüm sağlayabilirlerdi. Aksi halde önce ayak parmaklarını, sonra ayaklarını, daha sonra da bacaklarını kesmek gerekecekti. Sartre bu sözlerden etkilenmiş göründü. Onu Liliane'la birlikte, pek zorluk çekmeden evine götürdüm. Sigara konusunda düşünmek istediğini söyledi. Sartre; Mélina, Arlette, Pierre ve Michèle'le görüştü. Akşama doğru ben geldiğimde, biraz daha iyi yürüyordu. Ama ertesi gün, akşam üzeri bana her gece bacağının yaklaşık bir saat kadar ağrıdığını söyledi.

Pazar günü Sylvie, Sartre ve ben dostumuz Bn. Tomiko'yu görmeye Versailles'daki güzel evinde gittik. Ördek dolması yedik, nefis bir de şarap içtik. Dönüşte, körkütük sarhoş olan Sylvie ateşli sözler söyledi, Sartre da bundan pek memnun oldu. (Sylvie, Sartre'e her zaman yumuşak davranmazdı. Onun hasta olduğunu ya-

dsıyarak, Sartre'ın kimi davranışlarına sinirlenirdi, o zaman da Sartre'ın "asık surat"ım adını verdiği şey için onu kınardı. Ne var ki bütün bunlar onların ilişkisini etkilemezdi.)

O akşamı kitap okuyup sohbet ederek geçirdik. Sartre ertesi gün –pazartesiydi– sigara içmeyi bırakmaya karar vermişti. Ona, "Son sigaranızı içtiğinizi düşünmek sizi üzmüyor mu?" diye sordum. "Hayır. Gerçeği söylemek gerekirse artık bu sigaraları pek canım istemiyor," dedi. Kuşkusuz şimdi sigaraları küçük parçalar halinde kesilme fikrine ortak ediyordu. Ertesi gün, sigaralarını ve çakmaklarını Sylvie'ye vermem için bana verdi. Akşam da bana sigarayı bıraktığı için şaşılacak biçimde neşeli olduğunu söyledi. Bu kesin ve ona hiç de ağır gelmemiş gibi görünen bir karardı. Hatta dostları onun önünde sigara içseler bile bu onu etkilemiyordu, hatta onları sigara içmeye teşvik ediyordu.

Ertesi perşembe Liliane'la ben Sartre'ı Profesör Housset'nin özel muayenehanesine götürdük, o da sağlık geçmişiyle ilgili koskocaman bir dosyayı gözden geçirdi. Profesör sigarayı bıraktığı için Sartre'ı kutladı ve ona bir dizi damar iğnesi verdi. En ufak bir krampta Sartre hemen yürümeyi bırakacaktı, yoksa ya bir kalp krizi ya da bir beyin kanaması tehlikesiyle karşılaşabilirdi. Profesör, Sartre'ın Junas'ya yapmayı tasarladığı küçük yolculuğu kesinlikle yasakladı. Bana kalın bir zarf verdi, ben de bunu doktor Carnot'ya iletcektim. Sartre'ı evine götürdük ve Liliane'la ben de benim ev gelir gelmez Housset'nin mektubunu buhara tutup açtık. Bu, bizim pek bir şey anlamadığımız kılı kırk yaran özenli bir rapordu. Liliane doktor olan arkadaşlarından birine göstermek için onu yanına aldı.

Liliane ertesi gün bana telefon etti. Doktor arkadaş-
 ışı raporu çok kaygı verici bulmuştu: Bacaklardaki kan
 dolaşımı sadece %30'du: "Kendine dikkat ederek birkaç
 yıl daha yaşayabilir," sonucuna varmış. Birkaç yıl: Bu
 sözcük benim için trajik bir anlama büründü. Sartre'ın
 artık uzun zaman yaşayamayacağını biliyordum. Ama
 beni ondan ayıran süre öylesine belirsizdi ki bana çok
 uzak gibi görünüyordu. Bu süre ansızın yaklaşıvermişti:
 Beş yıl mı? Yedi yıl mı? Her ne olursa olsun, sınırlı, be-
 lirli bir zaman. Kaçınılmaz biçimde ölüm ortaya çıkmıştı
 bile, Sartre artık onun malıydı. Belirsiz, dağınık kaygım
 yerini kesin bir umutsuzluğa bıraktı.

Buna direnmeye çalıştım. Mektubu yeniden yapıştı-
 rarak Sartre'ın evine götürdüm, zaten doktor Cournot
 da zarfı masanın üzerinde açık bırakıp gitti. Doktor,
 Sartre'a gelecek on beş gün içinde çok az yürümesini
 tembih etti. Venedik'e gidecektik, Sartre'ı havaalanına
 tekerlekli sandalyeyle gitmeye ikna ettim.

Venedik'te önceki yıllarda kaldığımız odalarda kalı-
 yorduk. Sartre da gene orada bulunduğu için çok mut-
 luydu. Ne var ki otelden çok az çıktı. Onun sevdiği lo-
 kantalara gitmemiz her seferinde çok zor bir yolculuk
 oluyordu. Hatta San Marco Meydanına gitmek bile ona
 güç geliyordu. Hava nemli ve biraz yağışlı olduğundan,
 kafelerin taraçalarında pek oturamıyorduk. Bununla bir-
 likte, hava iyi olduğu zamanlar, otelin Büyük Kanala
 bakan taraçasında öğle yemeğimizi yiyorduk; olmazsa
 Harry's Bar'ın bir masasına oturmak için yolun öbür ta-
 rafına geçiyorduk. Akşam yemeklerimiz otelin barında
 yediğimiz bir sandviçten oluşuyordu. Sartre zamanının
 büyük bölümünü odasında geçiriyordu: Ben de ona ki-
 tap okuyordum, öğleden sonra uykuya yattığı ya da
 transistorlu radyosundan müzik dinlediği zamanlar, ben

Sylvie'yle birlikte çıkıyordum. Gene de oradan ayrılırken bana yolculuğundan çok hoşnut olduğunu söyledi.

Dönüşte, birkaç gün boyunca Sartre, Mélina'yı çok sık gördü. Mélina yeniden hoşuna gidiyordu: "Onun yanında, kendimi otuz beş yaşındaymışım gibi hissediyorum," dedi. Birçok kez onları birlikte gören Liliane bana, Sartre'ın gerçekten de Mélina'nın yanında gençleştiğini söyledi. Ne iyi: Sartre'ın yaşamında neşeli o kadar az şey kalmıştı ki! Bacakları gene çok ağrıyordu. Bir sabah, yataktan kalkarken, sağ ayağı o kadar canını acıtmıştı ki bana, "Ayakları neden kestiklerini çok iyi anlıyorum," dedi. Aspirin sancısını biraz hafifletiyordu. Yeni iğneler ağrılarını büsbütün dindirdi. Ama yürümekte hep zorluk çekiyordu. Sadece benimleyken açık ve canlıydı. Ne var ki başkalarının yanında dalgınlaşıyor, içine kapanıyordu. Hatta bir akşam Bost'un yanında, Sartre ağzını bile açmadı. Bost, son derece üzgün, bana "*Bütün bunların onun başına gelmesi nasıl kabul edilebilir?*" dedi.

Bunların asıl onun başına gelmesi gerekiyordu, diye düşünüyordum. Sartre kendine göre her zaman tam çalışma politikasını uygulamıştı. Hiç boşa geçen zamanı yoktu: Yorgunluğa karşı, duraksamalara, uyuklamalara karşı, bol bol "corydrane"¹ yutuyordu. Damarlarındaki yapısal darlık onu bu hastalığa eğilimli hale getiriyordu. Ama en azından şunu söyleyebiliriz ki bu durumu önlemek için de kendisi hiçbir şey yapmamıştı. "Sağlık sermayesini" çok yıpratmıştı. Özet olarak: "Biraz daha önce ölmeyi ve *Diyaletik Aklın Eleştirisi*'ni yazmış olmayı yeğlerim," dediğine göre, Sartre bunu biliyordu. Hatta ben, Groddeck kitaplarının etkisiyle, Sartre'ın kendi durumunu az çok bilinçli olarak seçip seçmediğini düşün-

¹ Bir tür uyarıcı ilaç -çn.

düm. Flaubert'in son cildini gerçekten yazmak *istemiyordu*. Ama o anda başka hiçbir tasarısı bulunmadığından ondan vazgeçmeye de razı olamıyordu. Ne yapalım? Ben, yaşam bütün anlamını yitirmeden de tatil yapma yeteneğine sahiptim; Sartre ise değildi. Yaşamayı, hem de şiddetle yaşamayı seviyordu, ama çalışmak koşuluyla: Bu anlatı süresince, çalışmanın Sartre için bir saplantı olduğunu gördük. Giriştiği çalışmayı başarıya ulaştırmadaki olanaksızlığı karşısında resmen uyarıcı ilaçları abarttı, etkinliklerini öylesine çoğalttı, güçlerini o kadar aştı ki bunalım kaçınılmaz hale geldi. Kendisinin önceden kestiremediği ve ona dehşet veren sonuçlardan biri o yarı körlüğü oldu. Ama kendine bir tatil bağışlamak istemişti, hastalık da onun için tek çareydi.

Bugün, bu varsayıma artık canı gönülden inanmıyorum, oysa Sartre'ı kendi yazgısına egemen hale getirdiğine göre, bu varsayım bir anlamda çok iyimserdi. Kesin olan bir şey varsa o da son yıllarının dramı bütün yaşamının sonucudur. Rilke'nin sözleri ona atfedilebilir: "Meyvenin çekirdeğini taşıması gibi, insan da kendi ölümünü içinde taşır." Sartre yaşamının gerektirdiği sonu ve ölümü buldu. Belki de bunun içindir ki onları o kadar sakın sakın kabul etti.

Hiç hayale kapılmıyorum: Bu dinginliğin gölgelenmeleri de oluyordu. Gitgide daha sık bir biçimde, bir kadeh içkiye ihtiyaç duyuyordu. Tatillerden önce Victor'a Sartre'ı nasıl bulduğunu sordum: "Harap oluyor," diye yanıt verdi bana. Her konuşmanın sonunda Sartre öfkeyle bir viski içmek istiyordu.

Bununla birlikte, yetmiş ikinci yıldönümü olan o 22 Haziran 1977 günü yüzü gülüyordu. O gün pek çok aydınla birlikte Récamier Tiyatrosunda Doğu Blok'undan ayrılanlardan oluşan bir grubu kabul ediyordu: Aynı

anda da Giscard, Elysée Sarayında Brejnev'i kabul ediyordu. Sartre, saliverilmesinde ikimizin de katkısı bulunan doktor Mikhail Stern'in yanına oturdu. Doktor hararetle ona teşekkür etti. Toplantıdaki diğer katılımcılarla da kısa konuşmalar yaptı.

O yıl, diğer yıllarda olduğu gibi, *Le Monde*'da çıkan pek çok yazı imzaladı: 9 Ocakta, zor durumda bulunan *Politique-Hebdo* lehine bir çağrı; 23 Ocakta, Fas'taki baskıya karşı bir çağrı; 22 Martta, askerlik belgesini geri göndermekle suçlanan Yvan Pineau'yu desteklemek için Laval Belediye Başkanına bir mektup; 26 Martta, Nijerya'da bir şarkıcının tutuklanmasına karşı bir protesto; 27 Martta, Arjantin'de özgürlükler için bir çağrı; 29 Haziranda, İtalya'daki baskılara karşı Belgrad Konferansına hitaben bir dilekçe; 1 Temmuzda, Brezilya'da siyasal durumun ağırlaşmasına karşı bir protesto.

Öte yandan, 28 Temmuzda Sartre'ın müzikbilimci Lucien Malson'la bir konuşması yayımlandı. Sartre müzik beğenilerinden söz ediyor ve France-Musique'in yeni yöneliminden yakmıyordu. Bu kanalın yöneticisi 7-8 Ağustos sayısında Sartre'ın eleştirilerine yanıt verdi.

Temmuz başlarında Sartre, Arlette, Puig ve Puig'in hoşlandığı bir hanım arkadaşıyla birlikte, arabayla Junas'ya gitti. Her zamanki planlamalar uyarınca,¹ Sartre Wanda'yla birlikte Venedik'e gitti, orada on beş gün geçirdi. Ona sık sık telefon ediyordum, sağlığı yerinde görünüyordu. Ama ben Liliane'in arkadaşının söyledikleriyle allak bullak olmuşum: *Yaşanacak birkaç yıl.*

¹ Sartre'ın gözlere görmemeye başladığından beri, Liliane gelip onu Nimes uçağından alıyordu; ertesi gün Bost, Sartre'ı Liliane'in evinden alıp Wanda'yla birlikte havaalanına götürüyordu, oradan da onlar İtalya'ya gidiyorlardı.

Sylvie'yle birlikte Avusturya'da yolculuk ederken, onun yanımda bulunuşuna, manzaralara, kentlere, müzelere gösterdiğim ilgi perişanlığımı yenmeme yardım ediyordu. Bununla birlikte akşam, keyifli görünmeye çalışırken içim kan ağlıyordu. Sartre'ın evinden bir kutu "valium" almıştım: Biraz rahatlayabilmenin boş umuduyla hapları yutuyor, aşırı derecede de viski içiyordum. Sonuç olarak, bacaklarım titriyor, sendeliyordum. Bir keresinde, az kalsın göle düşecektim; bir başka akşam, otelin holüne gelir gelmez bir koltuğun üzerine yığıldım, otelin sahibi pek garip bir halle bana baktı. Bereket versin ki sabahleyin, kendimi toparlıyordum da güzel günler geçiriyorduk.

Venedik'e indik. Ben bir deniz motoruyla Sartre'ın otele giderken, Sylvie de arabada beni Roma Meydanında bekledi. Her zamanki gibi Sartre'ı otelin holünde görmek beni sarstı: Kara gözlükleri, sıkıntılı yürüyüşü. Sartre ve ben Sylvie'yle birlikte görkemli bir gökyüzü altında yola çıktık. Floransa'da durduk ve yanlarında taraçaları bulunan odalar tuttuğum Excelsior Oteline yerleştik. Oradan bütün kent ayaklar altında görölüyordu. Barda kokteyllerimizi yudumlarken Sartre eskiden sık sık olduğu gibi, adeta sevinçten uçuyordu.

Ertesi gün, saat ikiye doğru ıpıssız kalan Roma'ya geldik. Ne yazık ki taraçalı dairemiz uygun değildi. Daireyi bütün yıllığına bir Amerikalıya kiralamışlardı. Ama yeni konutumuzu da sevdim ben: Homurdanan bir buzdolabının bulunduğu minicik bir salonla birbirinden ayrılan iki yatak odası. Burası da beşinci kattaydı, o inanılmaz güzellikteki gün batışlarıyla Saint-Pierre Meydanına bakan şahane bir manzaramız vardı.

Önce Sylvie'yle, sonra da yalnız geçirdiğimiz otuz beş gün süresince, Sartre'ı bacaklarını ilgilendiren konu

dışında –pek zorlukla yürüyebiliyordu– çok iyi buldum. Kendisine okuduğum kitapları (özellikle Sovyetlerden ayrılanların yapıtları) çok akli başında bir biçimde tartışıyordu. Bost, Olga’yla birlikte bizi görmeye geldiğinde Sartre konusunda kötümserliğe eğilimli olmasına karşın, onun canlılığı karşısında pek şaşırdı. Sylvie’nin gidişinin ertesi günü, bizim otelin hemen on metre ötesinde, eski bir garajın yerinde küçük bir kafe açıldı. Her gün, sandviçten ya da omletten oluşan öğle yemeğimizi bu kafenin tıraşında yiyorduk. Akşam da taksiyle gittiğimiz lokantadan dönerken odalarımıza çıkmadan önce orada birer viski içtiğimiz oluyordu. Buluşmalarımızın çoğunu da orada yapıyorduk.

O yaz, Roma’da büyük bir hareketlilik vardı: Komünist bir belediye başkanı olan Bologna’da bir üniversite öğrencisi öldürülmüştü. 23-25 Eylülde şehirde solcuların muazzam bir gösteri yapması bekleniyordu. Sartre, dediğim gibi, İtalya’daki baskılara karşı bir manifesto imzalamıştı: Böyle yapmakla, İtalyan basınında, özellikle komünist basında bir fırtına yaratmıştı. *Temps Modernes*’in çok iyi ilişkiler içinde bulunduğu aşırı solcu bir gazete, *Lotta Continua* [*Savaş Sürüyor*] bu konuda Sartre’dan bir demeç istedi. M.-A. Macciocchi, Sartre’ın Bologna gösterisini desteklemesi için ayak diriyordu. Rossana Rossanda, Sartre’dan bu gösterileri desteklememesini istiyordu: Facia çıkabileceğini tahmin ediyordu. Sartre 19 Eylülde, yukarıda sözünü ettiğim o küçük kafede, *Lotta continua*’nın birçok yöneticisiyle buluştu. Onlar da bu görüşmeyi 15 Eylül sayılarında, “Liberté e potere non vanno in coppia” [Özgürlükle İktidar Birlikte Yürümez] adı altında, dört sayfa üzerinde yayınladı-

lar.¹ Sartre İtalyan Komünist Partisi, tarihsel uzlaşma, Baader-Meinhof topluluğu, Doğu Blok’undan ayrılanlar, aydınların devlet ve partiler karşısındaki rolü, yeni filozoflar ve Marksizm hakkındaki düşüncelerini açıklıyordu. “Devletin polisi ne zaman genç bir militana kurşun sıksa her seferinde ben genç militandan yanayım,” diye bildirdi. Gençlerle dayanışmasının kesinlikle doğru olduğunu söyledi, ama Bologna’da şiddet olmamasını istedi. Sözleri Rossana Rossanda da dahil, herkesi memnun etti.

Sartre gerçekten de çok iyi konuşmuştu. Söyleşilerimizde de onu tam olarak kendinde buluyordum. Yaşamımızdan, yaşımdan, incir çekirdeği doldurmaz şeylerden söz ediyorduk. Kuşkusuz Sartre yaşlanmıştı, ama gerçekten kendisiydi.

Kaprisleri vardı. Daha önceden de bahsi geçtiği gibi, Mélina’nın onu görmek için Roma’ya gelmesini ya da bizim Atina’ya gitmemizi artık istemiyordu. Mélina’ya söz vermiş olduğundan bu yıl Paris’te yaşaması için ona para vereceğini, ama onu bir daha görmeyeceğini söylüyordu: “Çok çıkar düşkün; ilgimi çekmiyor. Artık o benim hiçbir şeyim değil.”

Dönüşümüzden kısa bir zaman sonra Mélina Paris’e geldi. Sartre ona, “Sana hâlâ büyük yakınlığım var, ama seni artık sevmiyorum,” dedi. Mélina biraz ağladı; Sartre arada sırada onu gene gördü.

Sartre’in çevresinde pek çok kadın vardı: eski arkadaşları, yeni gelenler. Neşeli bir sesle bana “Hiç çevremde bu kadar kadın olmamıştı!” diyordu. Hiç de mutsuz görünmüyordu. Ona soru yönelttiğim bir gün bana:

¹ Bu tarihlerdeki tutarsızlık belki de bir baskı yanlısıdır, kitapta aynen böyle geçiyor –çn.

“Evet,” dedi, “şimdi dünyada mutsuzluk boyutu var, ama ben mutsuz değilim.” O kadar kötü görmesine, özellikle yüzleri görememesine üzülüyordu. Ama kendini çok canlı hissediyordu. Victor’la yaptığı konuşmalar Sartre’i ilgilendiriyordu, televizyon onu eğlendiriyordu; *Temps Modernes*’in toplantılarında tartışmalara önceki yıllardan daha çok katılıyordu.

Sartre siyasal olayları da dikkatle izliyordu; özellikle Baader’in avukatı Klaus Croissant olayıyla ilgileniyordu. 1 Temmuzda, Sartre avukatın ülkesine iade edilmesine karşı bir çağrı imzalamıştı; 11 Ekimde, “Alman-Amerikan Avrupasına Karşı Eylem Komitesi ”yle birlikte yeni bir protesto imzaladı; 18 Kasımda bu komitenin Schleyer olayıyla ilgili bir bildirisi yayımlandı. 28 Ekimde Sartre, P. Halbwachs, Daniel Guerin ve benimle birlikte Polissario Cephesiyle ilgili kuvvete başvurmaya karşı bir uyarı imzaladı. 30 Ekimde, rejime karşı çıkan İranlı aydınlarla destek telgrafı gönderdi. 10 Aralıkta da ressam Antonio Saura’nın kovulmasına karşı bir çağrı imzaladı.

Kasım sonlarında bana tiyatro yapıtlarının Amerika basımı için, çok uygun düşen küçük bir önsözü bir saatte yazdırdı.

TEP, 1955’te yazıldığından beri Paris’te bir daha hiç sahnelenmeyen *Nekrassov*’u yeniden oynamayı tasarlıyordu. Ekim ayında, Sartre piyes konusunda Georges Werler, André-Aquart ve Maurice Delarue’yle konuştu. Aralık ayında da bu konuda bir açıklama yaptı. Asıl amacının heyecan uyandırmayı amaçlayan basın yöntemlerini açıklamak olduğunu vurguladı. “Hiç kuşkusuz bugün başka bir bahane seçerdim,” dedi. “Ama gene dün olduğu gibi, hiçbir kanıta dayanmayan, tamamıyla hayal ürünü sahte rezaletler düzenleyerek okurlarının güvenliğini hiç utanmadan kötüye kullanan belirli bir gazetecili-

ğie saldırırdım seve seve.” Kimileri bu yeniden sahneye koymaya razı olmasından dolayı onu kınadığından, Sartre bütün piyeslerinin –aralarında *Kirli Eller*’in de bulunduğu diğerlerinin– bundan böyle repertuvara dahil olduğunu ve bunların gösterilmesini engellemek için artık bir neden görmediği yanıtını verdi.

Bu konuda, “Billancourt’u umutsuzluğa düşürmemeli” talimatını Sartre’ın üzerine yıkan o muazzam yanlış yorumu¹ düzeltmek isterim. Sartre’ın düşmanlarının kafasında bunun anlamı şuydu: Fransız Komünist Partisine sadakatinden dolayı, ki o partiye kayıtlı bile değildi, Sartre rahatsız edici kimi gerçekleri söylememeyi yeğliyordu. Sartre asla böyle bir şey yapmamıştı. *Les Temps Modernes*’de, Sovyet kamplarının varlığını Merleau-Ponty’yle birlikte ilk açıklayan Sartre’dır. Daha sonraları da bu dürüstlüğünden katiyen vazgeçmedi. Piyesi yeniden okusunlar. Kendini Nekrassov adında, “özgürlüğü seçen” bir Sovyet bakanı olarak gösteren Valéra aslında bir dolandırıcıdır; hiçbir şey bilmediği SSCB üzerine açıklamalarda bulunması için sağcı basından para alır. Genç bir solcu militan olan Véronique, Valéra’ya zenginleri aldattığını sanırken gerçekte istemeden onların ekmeğine yağ sürdüğünü ve “yoksulları umutsuzluğa düşüreceğini” anlatır – özellikle de Billancourt’u. Siyasetle ilgisi bulunmayan, utanıp sıkılması olmayan, para canlısı Valéra alayla haykırır: “Billancourt’u umutsuzluğa düşürelim!” Bu iki karakterden hiçbiri Sartre’ın sözcüsü değildir.

İlk gösteri 1978 yılının Şubat ayında yapıldı. Dullin’in öğrencisi ve Olga’nın yakın arkadaşı olan Maurice

¹ Jean Dutour ve pek çok başka gazeteci bunu özenle sürdürüyorlardı.

Delarue Sartre'ı evinden almaya geldiğinde Olga, Bost ve ben de evdeydik. Hepimizi tiyatroya götürdü. Sartre oyunun sahneye koyuluşundan ve aktörlerin oyunculuğundan memnun kaldığını belirtti. Perde kapanınca fuayeye indik, Sartre orada Werler ve yorumcularını hararetle kutladı.

1967'deki Mısır ve İsrail yolculuklarından beri Sartre, Ortadoğu sorunlarıyla özellikle ilgileniyordu. Sedat'ın İsrail'e yaptığı ziyaret onu çok heyecanlandırıp coşturdu. Mısır ile İsrail arasındaki görüşmeleri yüreklendirmek amacıyla 4-5 Aralıkta *Le Monde*'da çıkan kısa ve çarpıcı bir yazı yazdı.

Sylvie, Sartre ve ben, "Dominique"te hindi yiyerek, yılı neşeyle bitirdik. Sartre çalışmasından ve yaşamından hoşnuttu. Bana, "Özetle, dönüşten beri iyi vakit geçirdik," dedi.

1978.

Sartre hâlâ pek çok genç kadınla görüşüyordu: Mélina ve daha pek çoğu. Bir gün Sartre, Victor’la çok az çalışabildiğinden yakınınca gülerek ona, “Etrafında pek çok genç insan var!” dedim. O da “Ama bu bana yararlı oluyor,” yanıtını verdi. Öyle sanıyorum ki gerçekten de yaşama zevkini çoğunlukla onlara borç-luydu. Saf bir hoşnutlukla bana, “Hiç bu kadar kadınla-rın hoşuna gitmemiştim,” diye itiraf etti.

Daha başka durumlar da iyimserliğini besliyordu. Liliane Siegel, Sartre’ın benim kısa yorumlar yazdığım pek çok fotoğrafını Gallimard’ın yayımladığı bir albüm-de topladı. Michel Sicard *Obliques* dergisi için Sartre hakkında önemli bir sayı hazırlıyordu ve ikisi birlikte sık sık tartışıyordu. Jeannette Colombel ve pek çok genç gelip Sartre’ın felsefesi üzerine yaptıkları çalışmalardan söz ediyordu. Gallimard “La Pléiade” serisinde Sartre’ın romanlarının tümünü yayımlayacaktı. Bunu da Michel Contat tanıtacaktı. *Come-back* devam ediyordu, Sartre da bundan çok etkileniyordu.

Bu arada çok ciddi bir tasası vardı: Para. Onu tanıdığımndan beri hiç bitip tükenmeyen bir eli açıklıkla, bütün kazandıklarını yaşamı boyunca şuna buna vermişti. Şimdi de her ay düzenli biçimde, çeşitli kimselere oldukça yüksek miktarda paralar veriyordu: Gallimard’lardan aldığı ücret hemen bitiyordu. Kendi gereksinimlerini karşılamak için elinde neredeyse hiçbir şey kalmıyordu. Kendine bir çift ayakkabı almasını söylesem “Yeterli param yok,” yanıtını veriyordu. İhtiyacı olan bir şeyin kendisine sunulmasını da zorlukla kabul ediyordu. Yayıncısına da epeyce olduğunu düşündüğü bir borcu vardı. Bu durum Sartre’da, kendisi için değil kendisine bağımlı olan diğerleri için gerçek bir kaygı yaratıyordu.

Sedat’ın ziyaretinin sonuçlarını yakından görme merakıyla, Sartre artık dost olan Victor ve Arlette’le birlikte Kudüs’e gitti. Çok kısa olmasına karşın, bu yolculuğun onu yormasından korkuyordum, ama yormadı. Orly Havaalanında tekerlekli sandalyede uçağa kadar götürüldü. Kudüs’e vardıklarında, Eli Ben Gal arabayla gelip onları almış. Dördü birden eski Kudüs’ün karşısında bulunan konforlu bir konukevinde kalmış, bir geceyi de Ölü Denizin kıyısında güzel bir otelde geçirmişler. Beş gün boyunca, Sartre’la Victor İsraililer ve Filistinlilerle konuşmuşlar. Sıcaklık yirmi beş dereceymiş, masmavi şahane bir gökyüzü varmış, Sartre çok memnundu. Hareket halinde olmayı, bilgi toplamayı ve gözlerinin elverdiği oranda ülkeyi görmeyi seviyordu. Kimilerinin dediği gibi, yaşlılık merakın azalmasıysa eğer Sartre hiç de yaşlı değildi.

Böylesine hızlı bir soruşturmadan sonra, Sartre katiyen kendiliğinden bir gazete haberi yazmazdı. Victor pek onun kadar kılı kırk yaran türden değildi. İlk konuşmalarından birinde Sartre ona, “Siz Maocular, her

zaman çok hızlı gidersiniz,” demişti. Bununla birlikte Sartre, Victor’un zorlamasıyla, ikisinin adına imzalanmış yazıyı *Le Nouvel Observateur*’e göndermeye razı oldu. Bost telaşla bana telefon etti: “Korkunç derecede kötü; gazetede hepimiz çok üzgünüz. Bu yazıyı geri çekmesi için Sartre’ı ikna edin!” Gerçekten de çok zayıf olan yazıyı okuduktan sonra Bost’un isteğini Sartre’a ilettim. O da kaygısızca bana “Kabul,” dedi. Ama Victor’la konuştuğum zaman, hemen öfkелendi: Ömründe hiç kimse ona böyle bir hakarete bulunmamıştı. Kendisine haber vermediğim için beni kınıyordu. Ben bunu Sartre’ın üstleneceğini sanmıştım: O da hiç kuşkusuz, ilgisizlikten, bunu yapmamıştı. Victor’la tartıştım ve bir süre, hiç değilse görünüşte, iyi ilişkilerimizi sürdürdük. Ama kısa zaman sonra, *Temps Modernes*’in benim evimde yapılan Sartre’sız bir toplantısında, son derece berbat buldukları o makale konusunda Pouillon ve Horst ile Victor arasında şiddetli bir kavga çıktı. Victor berikilere hakaret etti, sonra da hepimizin ölü olduğunu söyledi ve bir daha da toplantılara ayak basmadı.

Victor’un tepkisi beni pek şaşırttı. Sartre’la ben gençliğimizde nice reddedilmelerle karşılaşmıştık, ama bunları hiçbir zaman hakaret olarak kabul etmemiştik. GP’nin eski yöneticisi olan Victor “küçük şef” kafa yapısını korumuştı: Her şey onun karşısında eğilmeliydi. Bir inançtan öbürüne kolaylıkla, ama hep aynı dikkatle geçiyordu. Coşkularının iyi kontrol edilmemiş yoğunluğunda, tartışma konusu yapmayı kabul etmediği katiyetlere sahipti. Bu da konuşmalarına kimilerinin sürükleyici bulduğu bir güç veriyordu. Ama yazı onun yabancısı olduğu eleştirel bir tutum gerektirir; yazdığı bir yazının karşısında birisi bu eleştirel tutumu benimserse kendini hakarete uğramış hissediyordu. Bundan sonra

birbirimizle hiç konuşmadık: Sartre'ın evinde, onunla karşılaşmaktan kaçınıyordum. Hiç de hoş olmayan bir durumdu bu. O ana kadar, Sartre'ın gerçek dostları her zaman benim de dostum olmuştu. Victor bunun tek istisnası oldu. Ne onun Sartre'a olan bağlılığından ne de Sartre'ın ona olan bağlılığından kuşkum vardı. Sartre bunu Contat'yla yaptığı söyleşide açıkladı: "Bütün istediğim, çalışmamın başkaları tarafından sürdürülmesidir. Sözgelimi Pierre Victor'un, bu hem aydın hem de militanca çalışmanın üstesinden gelmesini diliyorum... Tanıdığım bütün kimseler içinde bu noktada beni tam olarak memnun eden tek kişi odur." Sartre onda, tutkularının köktencililiğini, tıpkı kendisi gibi, her şeyi istiyor olmasını beğeniyordu. "Doğaldır ki insan her şeye ulaşamaz, ama her şeyi istemek gerekir." Belki de Sartre yanıliyordu, ama pek önemi yoktu: Sartre, Victor'u işte böyle görüyordu. Arada sırada, Victor'un "cemaatim" adını verdiği yere, yani Victor'la eşinin çift olan başka arkadaşlarıyla paylaştığı banliyödeki bir eve akşam yemeğine gidiyordu. Sartre orada geçirdiği o akşamlardan zevk alıyordu. Onlara katılmayı istemezdim, ama Sartre'ın yaşamının bir bölümünün bundan böyle bana kapalı olmasına üzüliyordum.

Venedik'ten biraz bıkmıştık. Paskalya tatilini geçirmek için Sirmione'u seçtim. Bu son derece sevimli küçük kent Garda Gölü kıyısında bulunuyordu ve surlarla çevriliydi. Arabaların kente girişi yasaklanmıştı, yalnızca orada oturanlara izin veriliyordu ki bizim durumumuz da buydu. Gölün kıyısındaki bir otelde kalıyorduk. Her zamanki gibi odasında Sartre'a kitap okuyordum, pazar günleri dışında, kentin daracık sokaklarında seve seve gezindiğinden sık sık hemen yakınlardaki bir meydana bulunan bir kafenin tıraşında oturmaya gidiyor-

duk. Yemeklerimizi yakınlardaki küçük lokantalarda yiyorduk. Slyvie otomobille bize birkaç uzun gezinti yaptırdı; gölün kıyılarını gördük; Verona'yı yeniden gezdik, bir başka gün de Brescia'ya gittik. Paris'e dönerken, Talloires'da, Bise Baba'nın hanında mola verdik. Genellikle pek sade ve tekdüze biçimde beslenen Sartre fırsatı olduğunda iyi bir yemekten hoşlanırdı.

Yaz tatilinin ayrı geçirdiğimiz aylarında, Sartre pek az siyasal müdahalede bulundu. Yılın başlarında, Sicilya'da, Sartre'ın sahte bir siyasal vasiyetnamesi yayımlanmış. Yazar bunda eski anarşist tezleri savunuyor ve bunları Sartre'a mal ediyordu. Sartre bir yalanlama yayımladı. Haziranda, 68 olaylarından on yıl sonra, Cohn-Bendit'in oturma yasağının kaldırılmasını isteyen bir yazıyı *Le Monde*'da yayımlattı. Aynı ay içinde, 21 Mayıs'ta Paris'te bir polis soruşturması sırasında ağır biçimde maskesi düşürülen genç bir Alman kadını olan Heide Kempe Böltcher olayı konusunda bir kâğıt imzaladı.

Ama Sartre'ı asıl ilgilendiren çalışma, Victor'la birlikte yazdığı *Pouvoir et liberté* adlı kitabın devam ettirilmesi idi: Kayda alınan konuşmalarıydı bu. Sartre *Obliques*'de yayımlanan bir yazıda, Michel Sicard'a bu çalışmayı nasıl anladığını anlattı: "Eğer bu kitap sonuna kadar götürülürse yepyeni bir biçim olacak... Var olan, yazılarında geliştirdikleri düşüncelere sahip iki kişi arasında gerçek bir tartışma. Ve biz birbirimize karşı olduğumuz zaman bu bir kurgu olmayacak, gerçek olacak... Bu kitapta çatışma anları da olacak, anlaşma anları da; bu ikisi de önemlidir... Bu iki yazarlı kitap benim için zorunludur, çünkü çelişki, yaşam, bu kitabın içinde bulunacak. Onu okuyacak kimseler... değişik görüş açıları edinecekler. Beni coşturan da işte bu."

Derken yaz geldi, öbür yıllarda olduğu gibi, Sylvie'yle İsveç'e yaptığımız bir yolculuktan sonra, Sartre'ı gene Roma'da buldum. Ve orada çok mutlu altı hafta geçirdik.

Döndüğümüzde, Sartre'ın sağlığı istikrara kavuşmuş gibiydi. Victor'la tartışıyordu, ben ona kitap okuyordum. Çok sayıdaki kadın arkadaşlarından hâlâ zevk alıyordu. Mélina Atina'ya dönmüştü, ama onun yerini alanlar vardı.

Françoise Sagan'ın basında yayımlattığı "Jean-Paul Sartre'a aşk mektubu"ndan sonra Sartre, arada sırada onunla öğle yemeği yedi: Françoise Sagan'ı pek seviyordu. Josée Dayan'la Malka Ribowska'nın benim hakkımda yaptığı filme katkıda bulundu. *Obliques*'in Sartre'a ayrılan sayısı çıktı.

28 Ekimde, Larzaclı bir köylü heyetini kabul etti. *Temps Modernes*'in birçok makalesi onların mücadelesi-ne ayrılmıştı. Sartre birçok nedenle bu insanlarla ilgileniyordu: devletle çatışmaları, ordunun gelişmesine karşı mücadeleleri, yeni direniş tekniklerinin bulunuşu, kurulu düzeni şaşırtan etkin şiddetten kaçınmaları. 1976 yılının Pentekost Yortusundaki toplantı sırasında Sartre bu temaları onlarla tartışmayı pek isterdi, ama sağlığı buna katılmasına izin vermemişti.

78 yılının Ekim ayında, bu kişilerden pek çoğu Saint-Séverin'de açlık grevi yaptı. İçlerinden birkaçı ertesi gün yapacakları basın toplantısına katılmasını istemek için Sartre'a geldiler. Sartre bunu kabul edemeyecek kadar yorgundu. Ama basın toplantısı sırasında, gazetecilerin önünde okunan bir bildiri yazdı: "Fransa'nın savunulması gerektiğine inanıyorsunuz ama ne ordunun ülkenin tam ortasına, sınırlardan uzakta bir yere yerleşip hektarlarca alanda yeni silahlardan oluşan bir imha bölgesi kurmaya hakkı olduğunu ne de hükümetin bu ıssız

toprakları diğer ülkelerin ordularına gelip talim yapsınlar diye kiralamaya hakkı olduğunu düşünüyorsunuz. Hakkınız var: Barış döneminin ortasında Larzac'ı önleyici bir dünya savaşının alanına dönüştürmek için yöneticilerimizin aptallığı ve utanmazlığı gerektir.”

Aynı dönemlerde Sartre, Lyonlu bir aktör olan Guillaumat'yla, onun kendisine danıştığı bir projeyi tartıştı: Konu, Jeannette Colombel'in Sartre'ın tarihsel ve siyasal içerikli yazılarından yola çıkarak yazdığı *Mise en théâtre* [Tiyatroda Sahneleme] adlı bir kurmaca oyunu sahneye koymaktı. Oyun önce Lyon'un en önemli iki tiyatrosunda, sonra da tam iki yıl boyunca bütün Fransa'da büyük bir başarı elde etti.

1979.

Sartre 79 yılının Martında *Temps Modernes*'in koruyuculuğunda toplanan İsrail-Filistin tartışmasına büyük önem verdi. Victor, Eli Ben Gal'le yaptığı yolculuktan beri bu fikri besliyordu: Victor'la Eli ben Gal sık sık telefonlaşıyordu. İsrailli çok eski dostlarımızdan biri, Flapan, kendisinin yönettiği bir İsrail-Filistin tartışmasının özetini *Temps Modernes*'e önermişti. Onu bize vermek için oldukça yüksek bir ücret istiyordu, yazıda da pek öyle yeni bir şey yoktu. Victor, sonuçları *Temps Modernes*'de yayımlanacak olan benzer bir toplantıyı Paris'te düzenlemenin daha iyi olacağını düşündü. Elbette masraflar çok yüksek olacaktı, ama Gallimard bunları üstlenmeye söz verdi. Eli ile Victor, telefonda, katılması umdukları kişilerin bir listesini çıkardı ve onlara davetiye gönderdiler: Çağrılanlardan pek çoğu İsrail'de oturuyordu.

Bir yığın uygulama sorunu ortaya çıkıyordu: Öncelikli sorun toplantı mekânıydı, çünkü *Temps Modernes*'in bürosu hap kutusu kadar bir yerdi. Michel Foucault büyük bir nezaketle, çok aydınlık, geniş, özentiye kaçmadan ve

zarafetle döşenmiş dairesini verdi. Victor birkaç günlüğüne sol kıyıda küçük bir otelde odalar ve yakınlardaki bir lokantada özel bir salon ayırttı. Foucault'nun oturma odasına masalar, sandalyeler, bir de ses alma aygıtı yerleştirildi. Birkaç teknik zorluğa karşın, ilk toplantı 14 Martta yapıldı. Sartre, Victor'la kararlaştırdıkları kısa bir konuşmayla oturumu açtı. Sartre, Claire Etcherelli ve benim dışında –ben de ertesi gün gelmedim– *Temps Modernes* topluluğundan hiç kimse gelmemişti: Herkes –ben de dahil– Victor'un girişimine kuşku ve güvensizlikle bakıyordu.

Toplantıya katılanlar kendilerini tanıttı. Kudüs'te yaşayan bir Filistinli, İbrahim Dahkak, bu söyleşinin hiçbir anlamı olmadığını bildirdi. Sartre, Filistinlilerle İsraililerin İsrail'de her gün yan yana yaşadıklarını ve birbirleriyle konuştuklarını bilmiyor muydu? Mademki ne Mısırlı ne de Mağripli çağırırmışlardı, bu toplantıyı Kudüs'te yapmak daha basit ve daha masrafsız olurdu. Eli Ben Gal ile Victor burada hazır bulunan kimi Filistinlilerin İsrail'e giremeyecekleri itirazında bulundu. Dahkak da İsrail'deki kimi Filistinlilerin Paris'e gelemedikleri yanıtını verdi. Ve tartışmadan çekildi. Gerçekten de öbür delegeler, ABD, Columbia'da profesör olan Filistinli Edward Said, bir de Avusturya'da profesör olan Shalin Sharaf dışında, İsrail'den geliyorlardı. Hemen hemen hepsi İngilizce konuşuyordu, bir ikisi de Almanca: Gönüllü çevirmen hanımlar vardı. Eğer bir İsraili İbranice konuşmak isterse bunu da Eli Ben Gali çeviriyordu. Konuşmalar teype alınıyordu, Arlette de onları yazıyordu. Oturumlar süresince Claire Etcherelli ile Catherine von Bülow isteksizce kahve ve meyve suyu ikram ediyorlardı. Resmi toplantıların dışında Filistinlilerle İsraililer Victor'un seçtiği lokantada

birlikte yemek yiyorlardı. O zaman yatışmış bir halde sohbet ediyorlardı. Delegeler otellerinin mütevazılığına biraz şaşıyorlardı; özellikle Sartre'ın yarı suskunluğuna ve hakkında hiçbir şey bilmedikleri Victor'un sözümona önemine şaşıyorlardı. Küçük bir haham “koşer” yemek istiyordu: *Temps Modernes*'in bir dostu, Schmuël Trigano onu Médicis Sokağındaki bir Yahudi lokantasına götürdü.

Müzakereler az çok ilginç, az çok duygulandırıcı oldu, ama genelde hep aynı teraneydi: Filistinliler toprak istiyorlardı, hepsi de soldan seçilen İsraililer bunu kabul ediyorlardı, ama güvenlik garantisi istiyorlardı. Her durumda, burada söz konusu olan hiçbir erki bulunmayan aydınlardı. Victor'un gene de etekleri zil çalıyordu: “Uluslararası ‘scoop’¹ olacak bu,” dedi Sartre'a. Sartre da Yelkenleri suya indirmek zorunda kaldı. Çeşitli nedenlerle, adını büyük bir siyasal rol oynamayan barışçı bir İsrail hareketinden alan “La Paix Maintenant” başlıklı sayı ancak ekimde çıkabildi ve tam bir başarısızlık oldu. 80 yazında, Victor'un gözünde toplantının en tanınmış, en saygın üyesi olan Edward Said ortak dostlara kendisini neden ta Amerika'dan getirttiklerini anlayamadığını söylemiş: Toplantı o anda ona pek içler acısı görünmüştü, raporu okuduktan sonra ise daha beter olmuştu. Bununla birlikte, 79 yılının Mart ayında Sartre, Victor'un iyimserliğini paylaşıyordu, ben de kuşkularımı onunla paylaşmadım.

Paskalya tatilinin başında, Sylvie'yle otomobille güneye gittik. Geceyi Vienne'de geçirdik, oradaki Point lokantası bizi düş kırıklığına uğrattı. Buna karşın, Aix'e gelişimiz çok güzel oldu. Kentin bir kilometre ötesinde

¹ Atlatma haber –ed.n.

bulunan otelin mis gibi güneş ve çam kokan büyük bir bahçesi vardı. Uzaktan duru mavilikteki gökyüzünde beliren Sainte-Victoire Dağının beyaz sırtı fark ediliyordu. Dışarı çıkıp oturmak için hava henüz çok serindi: Sartre'ın odasında kitap okuyorduk, ama üçümüz birlikte sık sık otomobille gezmeye, civardaki güzel herhangi bir yerde öğle yemeği yemeye gidiyorduk.

Paris'e dönüşümüzden kısa bir zaman sonra, Gerard de Clèves adında yarı deli biri Sartre'ı hafifçe yaraladı. Adam Belçikalıydı, ozandı, dostlarımız Lallemant ve Verstraeten'in koruduğu bir kimseydi. Akıl hastanesinden çıktığı zamanlar arada sırada Paris'e gelirdi ve orada da her gün Sartre'dan para isterdi. O son izninde, Sartre gene ona birçok kez ufak miktarda para verdi ve en sonunda, artık bir daha kendisini kabul etmeyeceğini bildirdi. Clèves gene geldi. O sırada Arlette'le birlikte evinde bulunan Sartre ona kapıyı açmayı reddetti, ama güvenlik zincirini çıkarmadan kapının kanadını araladı. Kısa tartışmalardan sonra Clèves, cebinden bir bıçak çıkarıp zincirin üzerinden Sartre'ın eline sapladı. Sonra da yeniden kapanan kapıya öyle şiddetli darbeler indirmeye başladı ki kapı kurşun geçirmez zırhlı olmasına karşın kanadı sarsılmaya başladı. Arlette hemen polise telefon etti ve binanın koridorlarında uzun bir kovalamacadan sonra Clèves yakalandı. Sartre'ın eli çok kanıyordu. Başparmağı yaralanmıştı, ama bereket versin ki parmağın kırışına bir şey olmamıştı. Haftalarca eli pansumanlı kaldı.

20 Haziranda Sartre "Un bateau pour le Vietnam" [Vietnam İçin Bir Gemi] komitesinin basın toplantısına katıldı. Bu komite, girişimin ilk kısmını başarıya ulaştırmıştı bile: *Île-de-Lumière* [Işık Adası] adlı gemi Pulo-Bidong açıklarında demirlemişti ve mültecilerin

pek çoğunu topluyordu. Şimdi de Malezya ve Tayland kamplarıyla Batı ülkelerindeki geçici konaklama kampları arasında havadan nakil ve ikmal köprüsü oluşturmak istiyorlardı. Bunun için de basını haberdar etmek gerekiyordu. Basın toplantısı Lutetia Otelinin salonlarında yapıldı. Glucksmann, uzun zamandan beri ilk kez Raymond Aron'un elini sıkan Sartre'a eşlik etti. Foucault konuştu, sonra *Île-de-Lumière*'de çalışan Doktor Kouchner, ardından da Sartre konuştu ve Aron'un söz almasından biraz önce gitti. 26 Haziranda, Giscard'dan *boat people*'a [gemi halkına] daha çok yardım etmesini istemek için Elysée'ye birlikte gittiler. Havada kalan sözlerden başka bir şey olmayan vaatler aldılar. Sartre gazetecilerin üzerinde uzun uzun yorumlar yaptıkları¹ Aron'la bu karşılaşmaya hiçbir önem vermedi.

Yaz tatili, gene bu yıl da ayrıcalıklı bir dönem oldu. İlkbaharda Aix o kadar hoşumuza gitmişti ki ağustosta gene oraya gittik. Bu kez, birinci katta, birbirine geçit veren taraçaları bahçenin üzerine uzanan odalarda kalıyorduk. Okumak ve sohbet etmek için genellikle taraçada oturuyorduk. Kimi zaman Sartre'la taksiye binip –çünkü Sartre artık hemen hemen hiç yürümüyordu– onun her zaman pek sevdiği Cours Mirabeau bulvarında öğle yemeğine gidiyorduk. Ya da otelin bahçesinde yemek yiyorduk. Ya da Sylvie bizi o pek sevdiğimiz yerlerden birine götürüyordu. Arada sırada, uzaktan dumanlar görünüyordu: orman yangını çıkmış olurdu. Sartre burada pek mutluydu. Paris'e dönen Sylvie bizi Martigues Havaalanına götürdüğü zaman da mutluydu.

¹ Gazeteciler bunda siyasal bir barışma görüyor, Sartre'ın şimdi de sağ kanada yaklaştığını varsayıyorlardı. Bu kesinlikle yanlış.

Sartre’la ben oradan Roma’ya uçtuk. Saint-Pierre’in göz kamaştırıcı ve muazzam beyazlığına bakan odalarımıza kavuştuk ve her zamanki sakin alışkanlıklarımıza yeniden başladık. Sartre arada sırada, yeni tanıştığı ve Roma’da oturan genç bir Amerikalı kadınla görüşüyordu. Sartre’la birlikte Alice Schwarzer ve bir hanım arkadaşıyla –Catherine Rihoit– Roma’da oturan Claude Curchay’le buluştum. Curchay, Sartre’ın pek keyifli oluşuna ve neşesine hayret etti: Curchay, Sartre’ı az tanıyordu, ama onu hastalığı ve körlüğüyle yıkılmış sanıyordu. Şimdi ise karşısında yaşama sevinciyle dopdolu bir insan vardı. Sartre halk gösterilerine katıldığı zaman genellikle üzücü bir etki yaratıyordu; Lutetia Otelindeki karşılaşmalarından sonra Aron, Claude Mauriac’a özet olarak, “Bir ölü gördüğümü sandım” diye yazmıştı. Ama özel hayatında, Sartre’la konuşanlar onun yenilmez canlılığına hayret ediyorlardı.

Sartre, M.-A. Macciocchi’ye, *L’Europeo*’da yayımlanan bir demeç verdi, ama bundan hiç hoşlanmadı.

Dönüşümüzden kısa bir zaman önce, Paris’ten telefonla arandık: Liliane Siegel, Goldman’ın öldürüldüğünü bildirdi. Allak bullak oldum. Goldman *Temps Modernes*’in toplantılarına hiç aksatmadan gelirdi, ona duyduğum sempati derin bir sevgiye dönüşmüştü. Onun akıllı alaylarını, neşesini, sıcaklığını seviyordum. Canlı, umulmadık, çoğu zaman gülünç, dostluklarına ve düşmanlıklarına sadıktı. Onun soğukkanlılıkla vurulmuş olması, ölümünün yarattığı dehşeti daha da artırıyordu. Sartre da çok duygulandı; ne var ki artık bütün olayları ilgisizlikle karşıladığı bir durumdan mustaripti.

Bununla birlikte, döner dönmez, hemen Goldman’ın cenazesine katılmak istedi. Claire Etcherelli küçük arabasıyla bizi morga götürdü. İçeri girmedik ve cenaze

arabasını mezarlığın kapısına kadar izledik. Orada öyle yoğun bir kalabalık vardı ki Sartre'ı tanıyarak kibarca yol vermelerine karşın halkın içinden geçmekte çok güçlük çektik. Belirli bir noktada arabaların geçişine izin verilmedi; Etcherelli direksiyon başında kaldı, Sartre'la ben kalabalık arasından binbir zorlukla kendimize yol açabildik. Kısa bir süre sonra, Sartre kendini yorgun hissetti. Ben onu bir mezar taşının üzerine oturtmak istiyordum, ama birisi bir iskemle getirdi. Sartre oturdu, bizi gözleriyle adeta yiyerek çevremizi kuşatan tanımadık insanların arasında bir süre orada durduk. Bereket versin ki Renée Saurel bizi fark etti. Otomobili tam bizim yanımızda durmuştu. Biz de Claire Etcherelli'ye gittiğimizi haber verdikten sonra Saurel'in arabasına bindik.

Sartre yeniden Victor'la çalışmaya başladı. Ben bundan biraz kaygılanıyordum. Ona üç gün üst üste “İyi çalıştınız mı?” diye sorduğum zaman, ilk günü bana, “Hayır. ... (şu ya da bu konu) yüzünden öğleye kadar kavga ettik,” yanıtını verdi. Ertesi gün, “Hayır. Aynı görüşte değiliz, anlaşıyoruz,” diye yanıtladı. Üçüncü gün ise, “En sonunda anlaşabildik,” dedi. Sartre'ın fazlasıyla ödün vermesinden korkuyordum. Bu konuşmalardan haberdar olmak isterdim, yaptıkları sohbetleri teybe alıyor olsalar da bunları çözüp kaleme almakla yükümlü Arlette çok yavaş çalışıyordu. Henüz hiçbir şey tamamlanmadı, diyordu bana Sartre.

Kasım ayında, *Le Matin* için Catherine Clément'a bir demeç verdi ve gazetenin çalışanlarıyla öğle yemeği yedi. Aralıkta, Bernard Dort'a tiyatro konusundaki düşüncelerini açıkladı: Konuşma *Travail théâtral* [Tiyatro Çalışması] adlı dergide yayımlandı. Sartre burada sevdiği tiyatro yazarlarından, Pirandello, Brecht, Beckett'ten söz ediyor ve kendi piyeslerinin öyküsünü anlatıyordu.

80 yılının Ocak ayında, Sartre Andréi Sakharov'un oturma iznine karşı protestoda bulundu ve Moskova Olimpiyat Oyunlarının boykot edilmesini destekledi. 28 Şubatta, eşcinsellerin çıkardığı aylık bir dergi olan *Le Gai Pied*'a [*Neşeli Ayak*] bir demeç verdi. *L'Arc*'ın sonraki sayılarından biri için Catherine Clément ve Bernard Pingaud'yla bir söyleşi yaptı.

1980.

4 Şubatta Broussais'de yapılan yeni bir check-up, Sartre'ın sağlığının ne iyiye ne de kötüye gittiğini gösteriyordu. Çalışmaları onu ilgilendiriyordu, genç kadınlarla ilişkileri onu oyalıyordu. Her şeye karşın yaşamak onun için bir sevinçti. Parlak bir kış güneşinin Sartre'ın çalışma odasını doldurup yüzüne o sabahı anımsıyorum: "Ah! Güneş!" diye haykırmıştı coşkuyla. Sylvie, Sartre ve ben Paskalya tatilini gidip Belle-Île'de geçirmeyi tasarlamıştık, o da sık sık, mutlu bir halle bundan söz ediyordu. Sağlığı için çok kaygılandığından sigara içmemeyi hâlâ sürdürüyordu. Bildiğim kadarıyla da içkiyi çok az miktarda içiyordu. Birlikte yemek yediğimiz zamanlar masaya getirttiği yarım şişe Chablis şarabını o kadar ağır içiyordu ki yarısını bırakıyordu.

Bununla birlikte mart başlarında bir pazar sabahı, Arlette onu ağzı çirish çanağına dönmüş bir halde yatak odasında, halının üzerinde yatar bulmuş. Sonradan öğrendiğimize göre, tehlikeyi bilmeyen çeşitli hanım arkadaşlarına şişelerle viskiler, votkalar getirtiyormuş. Bunları bir tahta kutuya koyup ya da kitapların arka-

sına koyarak gizliyormuş. Wanda gittikten sonra yalnız geçirdiği o tek gece olan cumartesi akşamı, iyice sarhoş olmuş. Arlette’le ben hemen gizli köşeleri araştırıp şişeleri topladık, hanım arkadaşlara telefon edip artık bir daha içki getirmemelerini söyledim ve Sartre’a da iyice çıkıştım. Aslında bu taşkınlık, hemen kendini belli eden marazlar doğurmadığına göre, Sartre’ın sağlığına görünüşte pek zarar vermemişti. Ama gelecekte ben biraz kaygılıydım. Özellikle bu içki tutkusunun yeniden ayaklanmasına akıl erdiremiyordum: Bu onun görünüşteki akli dengesiyle uyuşmuyordu. Sorularımı gülererek savuşturdu. “Ama siz de içkiyi seversiniz,” diyordu bana. Belki de duruma eskisi kadar dayanamıyordu: “Zamanla, insan alışıyor”¹ demek doğru değildi: Zaman, yaraları iyileştirmek yerine tam aksine onları azdırabilirdi de. Daha sonraları, her ne kadar Sartre’ın kendine böyle bir şeyi itiraf etmese de Victor’la yaptığı ve yakında *Le Nouvel Observateur*’de çıkacak söyleşilerden pek de memnun kalmadı herhalde, diye düşündüm.

Sartre ve Benni Lévi –Victor’un gerçek adı– imzasını taşıyan bu söyleşiyi ben ancak yayımlanması için kararlaştırılan tarihten sekiz gün önce okuyup öğrenebildim. Buna son derece üzüldüm. Hiç de Sartre’ın *Obliques*’te dile getirdiği o “çoğul düşünce” söz konusu değildi. Victor kanılarından hiçbirini doğrudan doğruya bildirmiyordu: Bunları, açıklanan bilmem hangi gerçek adına, savcı rolü oynayarak, Sartre’ın sırtına yüklüyordu. Tonu, Sartre’a karşı takındığı küstah üstünlük, yazıyı yayımlanmadan önce okuyan bütün dostları isyan ettirdi. Onlar da benim gibi, Sartre’dan zorla koparılan

¹ *Huis clos* [Kapalı Celse]: “Öyle sanıyorum ki zamanla insan alışıyor.” (Garcin)

itirafların içeriğine çok üzüldüler. Gerçekten de Sartre onu tanıdığından beri Victor çok değişmişti. Pek çok eski Maocu gibi o da Tanrı'ya yönelmişti: Yahudi olduğundan, İsrail'in Tanrı'sına. Dünya görüşü tinselci, hatta dinci olmuştu. Bu yeni yönelişten Sartre hiç hoşlanmıyordu. Sylvie ve benimle konuşurken Sartre'ın hoşnutsuzluğunu ortaya koyduğu bir akşamı anımsıyorum: “Victor kesinlikle ahlakın bütün kökeninin Tevrat'tan gelmesini istiyor! Ama ben asla böyle düşünmüyorum!” demişti bize. Günlerce Victor'a karşı savaştığını, sonra da uzun bir direnişin ardından usanıp boyun eğdiğini daha önce de söylemiştim. Victor, Sartre'ın felsefesini zenginleştirmesine yardım edecek yerde, bunu yadsıması için ona baskı yapıyordu. Sartre hiçbir zaman modaları umursamadığı halde, kaygının onun için sadece bir moda olduğunu ileri sürmeye nasıl cesaret edilir? *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'nde o kadar güçlü ve o kadar sert olan kardeşlik kavramı nasıl böyle yavanlaştırılır? Düş kırıklığımın büyüklüğünü Sartre'dan gizlemedim. Buna şaşıtı: Birkaç eleştiri bekliyordu, ama kesin karşı çıkılmayı ummuyordu. Ona *Temps Modernes*'in bütün çalışanlarının beni desteklediğini söyledim. Ama o konuşmayı hemen yayımlatmak için daha da inat etti.

(Ölmüş birinin kandırılması karşısında kendisi de geri adım atmayan) Olivier Todd'un deyimiyse, bu “yaşlı adamın kandırılmasına” nasıl akıl ererdi?

Sartre her zaman kendine karşı düşünmeyi seçmişti. Ama bu hiçbir zaman kolaylığa gömülmek için değildi; Victor'un ona yakıştırdığı o belirsiz ve gevşek felsefe Sartre'a hiç mi hiç uymuyordu.¹ Buna neden ka-

¹ Sartre'ın ölümünden sonra, Victor'la televizyonda bir yüzleşme, Raymond Aron bunu çok iyi dile getirdi.

tıldı? Herhangi bir etkiye asla müsaade etmeyen Sartre, Victor'un etkisine kapılıyordu. Nedenini belirtti. Ama bu derinleştirilmesi gereken bir noktadır. Sartre hep geleceğe yönelik yaşamıştı: Başka türlü yaşayamazdı. Bugüne indirgenince, kendini ölü gibi görüyordu.¹ Yaşlanmıştı, vücudu kendisini tehdit ediyordu, yarı kördü, onun için geleceğin artık önü kapalıydı. Bir *ersatz*'a başvurdu: Militan ve filozof olan Victor, Sartre'ın düşlediği ve yaşatmaya katkıda bulunabileceği “yeni aydın”ı gerçekleştiriyordu. Victor'dan şüphe duymak demek, Sartre için gelecek kuşakların onayından çok daha önemli olan, kendisinin bu canlı uzantısından vazgeçmek demekti. Böylece, bütün direnişlerine karşın, ona inanmayı seçmişti. Sartre'ın kafasında fikirler vardı, düşünüyordu, ama çok yavaş. Victor konuşkandı, Sartre'a durum saptaması yapmak için gerekli olacak zamanı bırakmadan onu sözcüklerle sersemletiyordu. En sonunda, öyle sanıyorum ki çok önemli nokta şuydu: Sartre artık okuyamıyordu, yazdıklarını okuyamıyordu. Kendi gözlerimle sökemediğim bir yazı hakkında karar verme yeteneğinde değilimdir. Sartre da benim gibiydi. Sartre yazıyı sadece kulaklarıyla denetledi. Contat'yla söyleşisinde² “Sorun şu: Düşünsel eleştiri faktörü kişi bir metni kendi başına okuduğu her seferde ortadayken, başka biri ona yüksek sesle okuduğunda hiçbir zaman açıkça ortada değildir,” dedi. Öte yandan Victor'u Sartre'ın felsefi yapıtlarından hiçbir şey anlamayan ve Victor'un yeni eğilimlerine yakınlık duyan Arlette destekliyordu: Victor ile Sartre birlikte İbranice öğreniyordu. Bu anlaşma karşısında Sartre

¹ Daha önce de gördüğümüz gibi, Sartre çöküntü anlarında kendine “yaşayan bir ölü” derdi.

² “Autoportrait à soixante-dix ans.”

sadece tek başına ve dikkatlice yaptığı bir okumanın kendisine sağlayacağı bakış açısından mahrum kalıyordu: Bu yüzden de boyun eğiyordu. Konuşma yayımlandıktan sonra, bütün Sartrecıların, hatta daha genel olarak bütün dostlarının benim üzüntümü paylaştıklarını öğrenince hem şaşırdı, hem de üzüldü.

19 Mart Çarşamba günü, konuya hiç değinmeden, Bost'la güzel bir akşam geçirdik. Sartre tam yatmak üzereyken bana, “Bu sabah *Temps Modernes*'de söyleşiden söz ettiler mi?” diye sordu. Ben de hayır, yanıtını verdim, bu da gerçektir. Sartre biraz düş kırıklığına uğramış göründü: Kendine yandaş bulmayı o kadar isterdi ki! Ertesi sabah, saat dokuzda onu uyandırmaya gittim. Genel olarak, yatak odasına girdiğimde o hâlâ uyuyor olurdu. O gün, soluk soluğa, hemen hemen hiç konuşmadan, yatağının ucuna oturmuştu. Daha önce de bir kez Arlette'in yanında, kendisinin “bir hava yutma krizi” adını verdiği şey başına gelmişti, ama çok kısa sürmüştü. Oysa bu, benim kapıma kadar sürüklenip kapının kanadına vura-cak gücü bile bulamadan sabahın beşinden beri sürüyordu. Korkuya kapıldım, telefon etmek istedim, ama Puig faturayı ödemediğinden telefon kesikti. Çabucak giyindim ve hemen gidip kapıcının evinden yakında oturan bir doktora telefon ettim. O da vakit geçirmeden geldi. Doktor Sartre'ı görünce bir komşuya gidip acil yardım çağırdı, beş dakika sonra geldiler. Sartre'dan kan aldılar, iğne yaptılar ve yaklaşık bir saat çeşitli tedavilerde bulundular. Sonra da onu bir çeşit tekerlekli sedyeye yatırıp upuzun koridordan geçirdiler; Sartre bir doktorun başının üzerinden tuttuğu oksijen maskesinden nefes alıyordu. Onu asansöre bindirip sokak kapılarından birinin önünde bekleyen cankurtarana bindirdiler. Sartre'ı henüz hangi hastaneye götüreceklerini bilmiyorlardı,

bunu kapıcıya telefonla bildireceklerdi. Ben de Sartre'ın evine çıkıp yüzümü gözümü yıkadım. Şimdi o artık güvenli ellerde olduğuna göre, krizin çabucak atlatılacağını düşünüyordum. Birlikte öğle yemeği yiyeceğimiz Den ve Jean Pouillon'la olan randevumu iptal etmedim. İçeri girip onlara katılmak için dairenin kapısını kapatırken o kapının bir daha benim önümde hiç açılmayacağını aklıma bile getirmemiştim.

Gene de yemekten sonra taksiyle Broussais Hastanesine gittim –şimdi artık Sartre'ın orada bulunduğunu biliyordum–, Pouillon'dan benimle gelip beklemesini istedim. Ona, “Biraz korkuyorum,” dedim. O sırada yoğun bakım servisinde bulunan Sartre'ı gördüm; normal olarak soluk alıyordu. Bana kendini iyi hissettiğini söyledi. Yanında çok kalmadım: Uyukluyordu, ben de Pouillon'u bekletmek istemiyordum.

Doktorlar ertesi gün öğleden sonra bana Sartre'ın akciğerinde bir ödem olduğunu, ödemin ateş yaptığını, ama çabuk dağılacağını bildirdiler. Sartre'ı aydınlık, geniş bir odaya yerleştirmişlerdi, o da kendini banliyöde sanıyordu. Yüksek ateş onu sayıklatıyordu. Sabahleyin Arlette'e, “Sen de öldün, küçük,” demiş. “Yakılmak sende ne etki yaptı? Her neyse, işte şimdi her ikimiz de öldük.” Bana da sekreterinin (hangisi acaba?) Paris dolaylarındaki evine yemeğe gittiğini anlattı. Victor'la Puig'e hiçbir zaman sekreterim demezdi, onları adlarıyla belirtirdi. Şaşırmış görüldüğüm için, bana doktorun kibarlık olsun diye onu götürüp getirmesi için emrine bir otomo-

¹ Arlette Yahudiydi, Lanzmann da bize sık sık Yahudilerin imha edilmesi üzerine yaptığı filmde, dolayısıyla ölü yakma fırınlarından söz ederdi. Bunların varlığını yadsıyan Faurisson'un savlarından da söz ederdik, öte yandan Sartre öldükten sonra yakılmak istiyordu.

bil verdiğini anlattı. Çok acayip ve çok hoş banliyölerden geçmişti. Düş mü görmüştü acaba? Bunu kendisine sordum. Üzgün bir şekilde hayır diye yanıt verdi, ben de üstelemedim.

Ondan sonraki günlerde ateşi düştü, sayıklaması kesildi. Doktorların bana söylediklerine göre kriz, atardamarlar görevlerini iyi yerine getirememesinden kaynaklanmıştı, akciğerlerde sıvı birikimi yoktu, ama akciğer dolaşımı şimdi düzelmişti. Pek yakında Belle-Île'e gitmeyi düşünüyorduk, Sartre da buna pek sevinliyordu: "Evet, orada olmak iyi gelecek: Bütün bunları artık düşünmeyiz." (Bütün bunlar dediği, söyleşinin yarattığı çalkantılardı.) Sartre'ın yanına her seferde sadece bir tek kişinin girmesine izin verdiklerinden hastaneye Arlette sabahleyin, ben öğleden sonra gidiyordum. Saat ona doğru geceyi nasıl geçirdiğini öğrenmek için telefon ediyordum, her zaman da bana, "Çok iyi," yanıtını veriyorlardı. Uykusu mükemmeldi, öğle yemeğinden sonra da biraz uyuyordu: Öteden beriden, önemsiz şeylerden söz ediyorduk. Yemeklerini yemek için, bir de ben akşamları onu görmeye geldiğim zaman bir koltuğa oturuyordu. Başka zamanlar daha çok yatıyordu. Zayıflamıştı, güçsüz görünüyordu, ama morali çok iyiydi. Oradan gitmek istiyordu, ne var ki oldukça yorgun olduğundan duruma isteyerek katlanıyordu. Arlette akşam yemeğinde bulunmak üzere saat altıya doğru geliyordu, arada sırada da bir an için yerini Victor'a bırakıyordu.

Az bir süre sonra Profesör Housset'ye Sartre'ın ne zaman çıkabileceğini sordum. Bana duraksayarak yanıt verdi: "Bir şey söyleyemem... Dayanıksız, çok dayanıksız." İki ya da üç gün sonra da bana Sartre'ın yeniden yoğun bakım servisine inmesi gerektiğini söyledi: Onu ancak orada istenmeyen her türlü tehlikeden uzak tu-

tarak yirmi dört saat sürekli gözleyebilirlerdi. Sartre oradan hoşlanmıyordu. Sylvie onu görmeye geldiğinde, söz konusu olan tatilini geçirdiği bir otelmış gibi, “Burası iyi değil. Bereket versin ki yakında gidiyoruz. Küçük bir adaya gitmek fikri hoşuma gidiyor,” demiş ona.

Aslında, artık Belle-Île’e gitmek söz konusu değildi: Tuttuğum odaları iptal ettim. Doktor yeni kriz geldiğinde Sartre’ı elinin altında bulundurmak istiyordu. Ama Sartre’ı ilkinden daha büyük ve daha aydınlık bir odaya geçirdiler: “Burası iyi,” dedi bana, “çünkü şimdi evimin hemen yakınındayım.” Hâlâ belli belirsiz biçimde Paris dolaylarında bir hastaneye götürülmüş olduğunu sanıyordu. Gitgide daha yorgun görünüyordu; vücudunda yatak yaralarına bağlı sert kara kabuklar belirmeye başlamıştı, mesanesi de iyi çalışmıyordu: sonda takılması gerekmişti ve ayağa kalktığında –bu şimdi çok seyrek oluyordu– peşinde içi idrar dolu plastikten küçük bir torbayı sürüklüyordu. Arada sırada bir ziyaretçinin girmesini sağlamak amacıyla ben dışarı çıkıyordum: Bost ya da Lanzmann geliyordu. O zaman gidip bekleme salonunda oturuyordum. İşte orada doktor Housset ile bir başka doktorun aralarında konuşurken “üremi” sözcüğünün geçtiğini işittim. Sartre’ın sonunun geldiğini anladım, üreminin çoğu zaman dayanılmaz acılara yol açtığını biliyordum. Hıçkırarak ağlamaya başladım ve kendimi Housset’nin kollarına attım: “Ölümünü hissetmeyeceğine, içinin daralmayacağına, acı çekmeyeceğine söz verin bana!” O da ciddi bir sesle bana, “Size söz veriyorum, madam,” dedi. Biraz sonra, Sartre’ın odasına henüz girmiştim ki Doktor Housset beni çağırdı. Koridorda bana, “Size havada kalan bir söz vermediğimi bilmenizi isterim: Sözümü tutacağım,” dedi.

Doktorlar daha sonra böbreklerinin yeterince kan pompalayamayıp idrarı süzemediğini, yani artık çalışmadıklarını anlattılar bana. Sartre hâlâ idrarını yapıyordu, ama üreyi atamıyordu. Böbreklerinden birini kurtarmak için ameliyat olması gerekiyordu, ama buna dayanacak güçte değildi. O zaman da kan beyinde artık doğru dürüst dolaşamayacaktı, bu da bir tür demansa yol açacaktı. Onu huzur içinde ölmeye bırakmaktan başka çözüm yolu yoktu.

Ondan sonraki birkaç günde, Sartre acı çekmedi. Bana “Sadece sabahları yatak yaralarını tedavi ederlerken biraz tatsız anlarım oluyor,” dedi. “Ama hepsi o kadar.” Bu yaraların görünüşü korkunçtu (ama bereket versin ki onları Sartre’dan gizli tutuyorlardı): Morumsu ve kırmızımsı kocaman parçalar. Aslında kan dolaşımı yokluğundan, kangren eti kemirmeye başlamıştı.

Sartre çok uyuyordu, ama benimle hâlâ akli başında olarak konuşuyordu. Zaman zaman, iyileşeceğini umuyormuşa benziyordu. Hastalığının en son günlerinden birinde kendisini görmeye gelen Pouillon’dan bir bardak su istedi ve ona neşeli bir sesle, “Gelecek sefer birlikte benim evimde içeceğiz, içtiğimiz de viski olacak,”¹ dedi. Ama ertesi gün bana, “Cenaze masrafları nasıl ödenecek?” dedi. Elbette ben hemen itiraz ettim ve sözü hastane masraflarına çevirerek, bunu sosyal güvenliğin üzerine alacağını söyledim ona. Ama ölüme mahkûm olduğunu bildiğini ve bundan allak bullak olmadığını anladım. Sadece son yıllarda kafasını kurcalayan o kaygı yeniden canlanmıştı: parasızlık. Sartre üstelemedi ve sağlığı konusunda bana soru sormadı. Ertesi gün, göz-

¹ Anlattıkları genelde gerçek olan Georges Michel bunların Sartre’ın son sözleri olduğunu sandığı zaman yanıldı.

leri kapalı, bileğimi tuttu ve bana “Sizi çok seviyorum, Kunduzcuğum,” dedi. 14 Nisanda, geldiğimde uyuyordu. Uyandı ve gözlerini açmadan bana birkaç söz söyledi. Sonra bana dudaklarını uzattı. Dudaklarını, yanağını öptüm. Yeniden uyudu. Onun için alışılmışın dışında olan bu sözcükler, bu davranışlar, elbette yaklaşan ölümün habercisiydi.

Birkaç ay sonra, görüşmek isteğinde bulunduğum Profesör Housset, Sartre’ın arada sırada kendisine: “Bütün bunların sonu nereye varacak? Başıma neler gelecek?” türünden sorular sorduğunu söyledi bana. Ama onu kaygılandıran ölüm değildi: Beyniydi, ölümü elbette önceden sezinlemişti, ama yürek bunaltısıyla değil. Housset bana, “Olacağa boyun eğmişti,” dedi, sonra da “Ya da daha doğrusu güvenmişti,” diye düzeltti. Hiç kuşkusuz, ona verilen rahatlatıcı, kendini iyi hissettirici ilaçların bu yatışmada katkısı olmuştu. Ama asıl –yarı körlüğünün ilk günlerinin dışında– başına gelenlere hep alçakgönüllülükle katlanmıştı. Kendi sıkıntılarıyla başkalarını sıkmak istemiyordu. Ve elinden hiçbir şey gelmeyen bir yazgıya karşı isyan etmek de ona yararsız görünüyordu. Contat’ya,¹ “Durum böyle ve elimden düzeltmek için hiçbir şey gelmiyor, öyleyse üzülmem için neden de yok,” demişti. Hâlâ yaşamı şiddetle seviyordu, ölümü seksenlerinin sonuna kadar erteleyebileceğine inansa da ölüm düşüncesine yabancı değildi. Ölümün gelişini gürültü patırtı çıkarmadan kabul etti; dostluklara, kendisini çevreleyen sevgilere duyarlı ve geçmişinden hoşnuttu: “Yapmamız gerekeni yaptık.”

Housset bir de şunu söyledi bana: Karşılaştığı engeller, sıkıntılar durumunu hiçbir bakımdan etkilememişti;

¹ “Autoportrait à soixante-dix ans.”

şiddetli bir heyecan krizi hemen o anda öldürücü sonuçlar doğurabilirdi, ama kaygılar, hoşnutsuzluklar zaman içinde eriyince söz konusu olanı hiçbir bakımdan bozmazdı: damar sistemi. Bu damar sisteminin yakın bir gelecekte kaçınılmaz biçimde bozulacağını ekledi: En fazla, iki yıl sonra beyni hastalığa yakalanacaktı, Sartre da o zaman kendisi olmaktan çıkacaktı.

15 Nisan Salı sabahı, gene her zamanki gibi Sartre'ın iyi uyuyup uyumadığını sordum, hastabakıcı bana: "Evet. Ama..." diye yanıt verdi. Hemen hastaneye gittim. Oldukça güçlkle soluk alıyordu: Komada olduğu açıkça belliydi. Bir önceki akşamdan beri komadaydı. Saatlerce oturup onu seyrettim. Saat altıya doğru bir şey olursa bana telefon etmesini söyleyerek yerimi Arlette'e bıraktım. Saat dokuzda telefon çaldı. Arlette bana, "Durdu," dedi. Sylvie'yle hastaneye gittim. Sartre tıpkı kendisiydi, ama artık soluk almıyordu.

Sylvie, Lanzmann'a, Bost'a, Pouillon'a, Horst'a haber verdi, hemen koşup geldiler. Sabahın saat beşine kadar Sartre'ın odasında kalmamıza izin verdiler. Sylvie'den gidip viski almasını istedim ve Sartre'ın son günlerinden, daha eski günlerden, yapılacak hazırlıklardan söz ederek içtik. Sartre bana sık sık Père-Lachaise Mezarlığında annesiyle üvey babasının arasına gömülmek istemediğini söylemişti. Yakılmak istiyordu. Geçici olarak onu Montparnasse mezarlığına gömmeye karar verdik. Oradan yakma işlemi için Père-Lachaise'e götürülecekti; külleri Montparnasse'ta bir mezara konulacaktı. Biz Sartre'ı beklerken, gazeteciler de hastaneyi kuşatmışlardı. Bost'la Lanzmann onlara çekilip gitmelerini bildirdi. Gazeteciler gizlendiler. Ama içeri girmeyi başaramadılar. Sartre'ı hastaneye yatırdığımız sırada da resim çekmeye çalışmışlardı; içlerinden ikisi hasta-

bakıcı kılığına girerek odaya süzölmeyi denemişti, ama onları kovmuşlardı. Hemşireler bizleri korumak için pencerelerin storlarını çekmeye ve kapılara perde koymaya özen gösteriyorlardı. Besbelli bir komşu damdan çekilen ve uyuyan Sartre'ı gösteren bir resim *Match*'ta yayımlandı.

Bir ara, beni Sartre'la yalnız bırakmalarını söyledim ve çarşafın altına uzanmak istedim. Bir hemşire beni durdurdu: "Hayır. Dikkat edin... Kangren." İşte o zaman onun yatak yaralarının gerçekte ne olduğunu anladım. Çarşafın üzerine yattım ve biraz uyudum. Saat beşte hemşireler geldi. Sartre'ın cesedinin üzerine bir çarşaf ve bir çeşit kılıf örtüp onu götürdüler.

Geceyi gidip Lanzmann'ın evinde tamamladım, çarşamba gecesini de orada geçirdim. Sonraki günlerde Sylvie'de kaldım, orada telefonlardan ve gazetecilerden evimde olduğundan daha iyi korunuyordum. Gün içinde Alsace'tan gelen kız kardeşimi ve dostlarımı görüyordum. Gazetelere, bir de hemen yağmaya başlayan telgraflara bakıyordum. Lanzmann, Bost, Sylvie bütün formalitelerle ilgileniyordu. Cenaze töreninin önce cuma günü yapılması kararlaştırıldı, sonra da daha çok kişinin katılabilmesi için cumartesiye çevrildi. Giscard d'Estaing haber gönderip Sartre'ın ulusal bir cenaze töreni istemeceğini bildiğini, ama cenaze masraflarını ödemek istediğini bildirdi: Biz reddettik. Sartre'ın cesedi önünde saygı duruşunda bulunmak istedi.

Cuma günü, Bost'la öğle yemeği yedim ve gömülmeden önce Sartre'ı bir kez daha görmek istedim. Hastanenin amfiteatrına gittik. Sartre'ı tabutunun içinde, sırtında operaya giderken Sylvie'nin satın aldığı giysilerle getirdiler: Benim evimde bulunan sadece o giysilerdi; Sylvie başka giysiler almak için Sartre'ın evine

çıkma istememişti. Bütün ölümler gibi sakindi ve onların pek çoğu gibi ifadesizdi.

Cumartesi sabahı, Sartre'ın, yüzü açık, o güzel giysilerinin içinde kaskatı ve buz gibi donmuş olarak teşhir edildiği amfiteatrda toplandık. İsteğim üzerine Pingaud, Sartre'ın birkaç resmini çekti. Oldukça uzun bir süre sonra, adamlar çarşafı Sartre'ın yüzüne indirdiler ve tabutu kapatıp götürdüler.

Sylvie, kız kardeşim, Arlette ve ben cenaze arabasına bindik, önümüzde, şahane çiçek demetleri ve cenaze çelenkleriyle örtülü bir araba vardı. Bir çeşit minibüs yaşı ya da uzun bir yürüyüşe katlanamayacak dostları götürüyordu. Muazzam bir kalabalık aracı takip ediyordu: Yaklaşık 50.000 kişi vardı, özellikle de gençler. Adamlar cenaze arabasının camlarına vuruyorlardı: Bunların çoğunluğu ansızın resmimi çekmek için objektiflerini camlara dayayan fotoğrafçılardı. *Temps Modernes*'den dostlar arabanın arkasında bir baraj oluşturdu ve hiç tanımadığım kimseler el ele tutuşarak kendiliklerinden oluşturdukları bir zincirle arabanın etrafını çevreledi. Genel olarak, bütün yol boyunca, kalabalık çok disiplinli ve coşkulu davrandı. Lanzmann, "68'in son gösterisi bu," dedi. Ben hiçbir şey görmüyordum. "Valium"la az çok uyuşmuş, yığılmamak için gösterdiğim dirence sıkı sıkıya yapışmıştım. Bunun tam da Sartre'ın istediği ve hiç bilemeyeceği cenaze töreni olduğunu düşünüyordum. Cenaze arabasından indiğimde, tabut mezarın içine konmuştu bile. Bir iskemle istedim, bomboş bir kafayla mezarın kıyısında oturup kaldım. Duvarların tepesine, mezarlar taşlarının üzerine tırmanmış insanları, belirsiz bir uğultuyu fark ettim. Arabaya geri dönmek için ayağa kalktım: Araba on metre ötedeydi, ama öyle bir kalabalık vardı ki boğulacağımı sandım. Düzensiz biçimde

cenazeden dönen dostlarla Lanzmann'ın evinde buldum kendimi. Bir süre dinlendim, birbirimizden ayrılmak istemediğimiz için de hep birlikte Zeyer'de, özel bir salonda yemek yemeğe gittik: Hiçbir şeyi anımsamıyorum. Söylediklerine göre çok içmişim, merdiveni inmek için beni neredeyse kucaklarında taşımak zorunda kalmışlar. Georges Michel beni evime götürdü.

Bundan sonraki üç günü Sylvie'de geçirdim. Çarşamba sabahı, Père-Lachaise'de yakılma töreni yapıldı, ben oraya gidemeyecek kadar bitkindim. Uyudum ve –nasıl olduğunu bilmiyorum– yataktan düşüp halının üzerine oturmuşum. Yakılma işleminin ardından eve dönüşte Sylvie ile Lanzmann beni sayıklar halde bulmuşlar. Hemen hastaneye yatırdılar. Zatürre olmuştum, on beş günde iyileşebildim.

Sartre'ın külleri Montparnasse Mezarlığına geri getirildi. Her gün, bilinmeyen eller mezarına taze çiçeklerden küçük demetler koyuyor.

Gerçekte kendi kendime sormadığım bir soru var; okuyucu bunu belki aklından geçirir: Ölümünün pek yakın olduğunu Sartre'a haber vermem gerekmez miydi? Zayıflamış, gücünü yitirmiş halde hastanede yatarken, durumunun ağırlığını ondan gizlemekten başka bir şey düşünmedim. Ya ondan önce? Sartre her zaman bana kansere ya da tedavisi olmayan herhangi bir hastalığa yakalanırsa bunu *bilmek* istediğini söylemişti. Ama onun durumu belirsizdi. “Tehlikedeydi,” ama acaba pek istediği gibi on yıl daha dayanacak mıydı, yoksa bir iki yıl içinde her şey bitecek miydi? Bunu hiç kimse bilmiyordu. Alabileceği hiçbir önlem yoktu, kendine bundan daha iyi bakamazdı. Ve yaşamı seviyordu. Zaten körlüğünü, sakatlıklarını üstlenmekte çok zorluk çekmişti. Üzerine çöken tehdit –eğer bunu daha kesin olarak bilseydi– son

yıllarını boş yere karartmaktan başka bir şeye yaramazdı. Ne olursa olsun, ben de onun gibi korkuyla umut arasında gidip geliyordum. Suskunluğum bizi ayırmadı.

Ölümü bizi ayırıyor. Ölümüm bizi birleştirmeyecek. Bu böyle. Yaşamlarımızın o kadar uzun bir süre uyum içinde gidebilmiş olması bile çok güzel bir şey.

VEDA TÖRENİ

Yaşlılık ve ölüm, Beauvoir'ın bütün eserlerinde her zaman belirgin bir yer tutmuştur; *Veda Töreni*'nde ise tam merkezde...

Beauvoir, varoluşçu felsefenin önde gelen filozoflarından biri, Nobel ödüllü bir tiyatro yazarı ve bir aydın olarak zamanının toplumsal olaylarında, politik ve edebi dünyada her zaman görünür olan Sartre'ın son yıllarını tuttuğu günlükler ve arkadaş tanıklıkları üzerinden anlatırken, dönemin Fransa'sının ve dünyasının siyasi ve düşünsel haritasını da çiziyor. Sartre'ın siyasi müdahalelerini, Flaubert üzerine yazmak istediği çalışmasını, arkadaşlıklarını, kendisiyle olan ilişkisini, sevgililerini ve adım adım ölüme gidişini son derece içten ve sade bir dille anlatırken eşsiz dostluklarını da özlemle anıyor.

ALFA

@alfakitap

alfakitap

f alfakitap

www.alfakitap.com

EDEBİYAT